

Тоҳир МАЛИК

ЖИНОЯТНИНГ УЗУН ЙЎЛИ

Рисола

www.tohirmalik.uz

Суднинг жиноятчилар ўтирадиган панжара ортидаги қора курсисида балоғатга етмаган ўсмирларни кўриб баъзан ажабланамиз, баъзан эса уларга раҳмимиз келади. «Уларни жиноят кўчасига бошлаган сабаб нима?» деб ўйлагувчилар ҳам бор. «Алвидо, болалик», «Чархпалак», «Сўнгги ўқ», «Шайтанат», «Мурдалар гапирмайдилар» каби асарларида жиноят оламини турли кўринишларда акс эттирган ёзувчи Тоҳир Малик бу сафар ўзгачароқ тарзда жиноятчи руҳий оламини таҳлил этади. Ёзувчи ўсмирларни жиноят кўчасига етакловчи сабабларни ўрганади, жинояти учун жазо олаётган болаларнинг руҳиятларини тадқиқ этиб, катталарни, хусусан, ота-оналарни, тарбиячиларни, ҳуқуқшунос ва руҳшуносларни жиноятчи ўсмирлар оламига тегишли муаммоларни биргаликда ҳал этишга даъват қилади.

Баҳсга чорлов

Ҳар бир кишини шахс сифатида шаклланишини уч муҳим омил белгилайди:

Бири - шахсдаги генетик (наслий) дастур бўлса, иккинчиси - шу наслий дастурни тўлиқ намоён бўла олиши учун тегишли шарт-шароит (ижтимоий-социал муҳит)дир. Ижтимоий муҳитни оила, ота-оналарнинг маданий савияси, ҳаёт тарзи, қизиқиш-ҳаваслари, иқтисодий таъминланганлик даражаси, шахс яшаётган ҳудуд (қишлоқ, узоқ тоғли районлар, шаҳарлар) белгилайди. Учинчиси - ҳар бир шахсдаги «Мен», уни етарли равишда ифодаланиши фаоллигидадир.

Қайси бир шахсда нима устунлик қилиши, яъни уни истикболда қандай инсон бўлиб етишишида насл ёки ижтимоий муҳит-тарбия етакчи ролни ўйнайдими, деган савол мутахассисларни, нафақат мутахассисларни, балки барча ақл эгаларини доимо ўйлантириб келган. Қизиғи шундаки, бир оилада туғилиб, бир ҳил тарбия кўрган, яъни бир ҳил ижтимоий муҳитда улғайган болалар йиллар ўтиб, феъл-атвори бир-бирига сира ўхшамайдиган турлича одамларга айланишади. Демак, асосий ҳал қилувчи вазифани наслий дастур бажаради, чунки қар бирининг наслий дастури турличадир.

Бу болаларни ўқишга ва фанларга бўлган туғма лаёқатида, одамлар орасидаги муносабати, меҳри, иродаси, қизиқишлари мазмуни, саҳийлик даражаси ва шахсига хос бўлган барча хислатлари, характер хусусиятларида ифодаланади.

Бу билан биз тарбияни, ижтимоий муҳитнинг аҳамиятини пасайтирмақчи эмасмиз. Озгина туғма лаёқатини юксак даражада ривожлантириш ва маълум касбнинг моҳир эгаси бўлиши ва аксинча табиат берган катта иқтидор, истеъдодни етарли шарт-шароит бўлмаганлиги сабабли ривожланмай қолиши аввало бор ижтимоий муҳитга боғлиқ.

Масалан, собиқ иттифок даврида спортнинг бокс турида етмиш йил ичида Ўзбекистондан дунёга танилган биргина Руфат Рискіев чиққан бўлса, мустақилликнинг ўн бир йилида Ўзбекистонда ўнлаб доврқли спортчилар, жаҳон ва олимпия чемпионлари тайёрланди. Ҳатто профессионал боксда дунёга танилган Артур Григорян, спортдаги иқтидори билан дунёни ўзига қаратаётган Муҳаммадқодир Абдуллаев, Руслан Чагаев, теннисда Ирода Тўлаганова, шахматда Рустам Қосимжоновлар ва бошқаларни юксак маҳорат эгаси бўлишида ижтимоий-сиёсий муҳит, Ўзбекистоннинг мустақил бўлганлиги билан боғлиқ сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ҳал қилувчи ролни ўйнади.

Ўзбек миллий кураши бўйича жаҳон биринчилигининг ўтказилиши, «ўирром, чала, танбеҳ» каби атамаларнинг халқаро спорт атамалари орасида муносиб ўрин эгаллаши кабиларга ижтимоий-сиёсий муҳит ва президентимиз Ислон Каримовнинг шахсига хос сифатлари эвазига эришилди.

Ёзувчи Тоҳир Малик ҳар қандай жамият учун ҳамеша долзарб мавзу ҳисобланган жинойтчилик ва унинг кўринишлари ҳақида бир неча асарлар яратган. Мазкур китоб аввалгиларидан бир неча томонлари билан фарқланади:

Биринчидан - асар чуқур илмий-фалсафий таҳлилга асосланган. Ортиқча бўёқлар, тўқималар учрамайди.

Иккинчидан - муаллиф ўзгаларга ақл ўргатмасдан, барчани жинойт илдишларига назар ташлашга, унинг туб сабабларини аниқлашга ундайди.

Учинчидан - жинойтчиликнинг келтириб чиқарувчи сабаб ва омилларни ривоятлар орқали очиб беришга ҳаракат қилади.

Тўртинчидан - китобни ўқиб, ҳар биримиз беихтиёр Тоҳир Малик билан бирга мазкур муаммо бўйича чуқурроқ ва кенгроқ фикрлай бошлаймиз.

Бешинчидан - ривоятлар ва ҳаётий мисоллар орқали жинойтчилик ҳақида мустақил фикрлай ва излана бошлаймиз.

Олтинчидан - муаллиф масалага комплекс ёндошган, ҳар томонлама таҳлил қилишга уринган ва унда ота-оналар масъулиятини оширишга ҳаракат қилган.

Еттинчидан - ҳаётнинг турли мазмундаги инқирозларига учраган ёшлар ўзларига ушбу китоб орқали тўғри йўл топа олиши мумкин. Ёшлар учун ўзгалар хатосидан ўрганиб, ўз ҳаётида хатога йўл қўймаслик бўйича қўлланма сифатида катта аҳамиятга эга. Яъни, бу рисола кўпчилик ёшлар учун маънавий машъала вазифасини бажариш имкониятига эга.

Саккизинчидан - жинойтчиликнинг олдини олиш мавзусида ҳимоя қилинган айрим диссертациялардан кўра мазкур китобнинг амалий аҳамияти бир неча бор ортиқ.

Тўққизинчидан - муаллиф томонидан тадқиқотлар, ҳаётий мисоллар, ривоятлар орқали болаларга хос психологик хусусиятлар ва жинойтчилик муаммосини илмий-оммабоп тарзда ифодлагани билан аввалги асарларидан ўзгачароқдир.

Тақдим этилаётган мазкур рисоланинг яна бир муҳим томонларидан бири, у шунчаки кузатув ва ўйлар йиғиндиси эмас, балки адиб томонидан ўтказилган илмий-тадқиқот натижаларидир. Шу сабабли ҳам китоб илмий-оммабоп нашрлар қаторидан муносиб ўринни эгаллайди, деган фикрдаман.

Юқорида зикр этилган ижобий томонлари билан бирга тортиқ қиланётган илмий-тадқиқот натижаларидан айримлари муаллиф томонидан келажакда янада чуқурроқ ижтимоий-психологик кўз билан илмий таҳлил қилиниши, китобхон томонидан тўғри талқин этилиши зарурияти борлигини ҳам кўрсатади. Ёзувчи рисолада таъкид этганидай, мукаммал равишдаги илмийликка даъво қилмайди, узил-кесил хулосалар чиқариш вазифасини ҳам зиммасига олмаган. Муаллифнинг асосий мақсади кўпчиликни баҳсга чорлаш, ҳар бир кишини маълум масалалар бўйича ўзига хос равишда хулосалар чиқаришга ундаш. Турли воқеалар баёнидан сўнг ҳар бир ота-она ёки тарбиячи эҳтимол ўзаро, эҳтимол ўзи билан ўзи ҳаёлан баҳс юритадиган, ўз тарбия усулининг нечоғли тўғри ёки нотўғрилиги ҳақида фикр юритадиган. Демак, рисолага нукта қўйилгани билан фикрлаш ва баҳс давом этади

«Жиноятнинг узун йўли» рисоласи фақат жиноятнинг олдини олиш масалалари билан чекланмаганлиги сабабли ҳар бир ота-онага бола тарбиясида қўллайдиган кундалик дарслик сифатида, ўқитувчи ва тарбиячиларга таълим-тарбия жараёнида қимматли услубий қўлланма, тарбиячи, ўқитувчи касбини танлаган талабалар учун муҳим махсус адабиёт сифатида, «Оила психологияси» фани бўйича устозлар ва талабалар учун ҳам зарур қўлланма сифатида, махсус контингент билан ишловчи ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораси ходимлари учун ниҳоятда керакли дарслик сифатида тавсия этилиши ва энг муҳими ундан самарали фойдаланиш шарт, деб ҳисоблайман.

Мазкур адабиётдан «Маҳалла» жамғармаси ва айниқса «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати ходимлари ўз фаолиятларида энг муҳим қўлланмалардан бири сифатида фойдалансалар айти муддао бўлади.

Ғайрат Шоумаров,
Психология фанлари доктори, профессор.

Биринчи бўлим
ОСТОНА

Бисмиллаҳир Роҳманир Роҳийм.

Бизларни яратган, бу кунларга етказган, фарзанду набиралар берган роббимиз Оллоҳга беҳисоб-беҳисоб равишда ҳамдларимиз бўлсин. Оллоҳ-таолони поклаб ёд этганимиз ҳолда бермиш энг улуғ неъматлари - фарзанду набираларимизни ёмон назарлардан, қора ниятлиларнинг қора ниятларидан, золимларнинг зулмидан ҳамиша асрамоғини, соғлик ва омонлик, иймон ва диёнат билан вояга етмоқликларини насиб этмоғини сўраб дуолар қиламиз.

Фарзандлар ҳаққига дуо қилиб сўз бошлашимиз бежиз эмас. Мазкур рисолани қўлга олган сиз - азизларнинг бирингиз эҳтимол кечагина тўнғич фарзандингиз ёки набирангизнинг туғилиши муносабати билан суюнчилар улашгандирсиз. Бирингиз ўғлингиз ёки қизингизни унаштириб, уларга Оллоҳдан бахт тилаётгандирсиз. Фурсатдан фойдаланиб, биз ҳам сизга қўшилиб уларни дуо қиламиз. Яратган Оллоҳ кўпнинг қаторида уларга ҳам ширин-ширин фарзандлар берсин.

Хонадонда фарзанднинг туғилиши - Оллоҳ насиб этган улуғ неъматга эга бўлиш бекиёс бахт ҳисобланади. Бола туғилиши билан ота билан онанинг, бобо билан бувининг ва бошқа қариндошларнинг қалбида ширин бир умид ҳам туғилади. Энди хонадон келажакда ушалажак умид билан яшай бошлайди. Бу умид баъзан тилга кўчади: «Фарзандимиз фалон-фалон мартабаларга эришсин...» каби ниятлар айтилиб, дуолар қилинади. Фарзанд улғая борган сайин қалбдаги умид қанотларини кенг ёяверади.

Ана шунда... Худо кўрсатмасину... аммо кимларнингдир қалбларидаги умид қанотлари беҳос синади. Кутилажак бахт қора тунга, шодлик қайғуга айланади.

Ана шунда... «Бу фожиага ким сабабчи?» «Фожиа қачон бошланган эди?» деган саволларга жавоб излаш бошланади.

Ана шунда... Айбни ўзимиздан эмас, бошқалардан кидирамиз.

Қалбда ширин умиднинг туғилгани яхши. Хайрли дуолар янада яхши. Бироқ, фарзанднинг бахтиёрлиги учун бу кифоя эмас.

Ҳеч ким боласи туғилганида «Болам ўғрилиқни касб этсин» ёки «Гиёҳвандларга қўшилсин», деб умидвор бўлмайди. Дуо ҳам қилмайди. Афсуским, айрим ҳолларда яхши умиди ушалмай, кутмагани бир фожиага йўлиқиб, доғда қолади.

Нега шундай?

Яқинда суд идорасида бир кишининг хўнграб йиғлагани диққатимни тортди. У суд ҳукмидан норози бўлиб, «Ўғлим ўғри эмас, у молларни сотган халос. ўғирланганини билмаган», - деб йиғларди. Унга кимдир ачинарди. Кимдир эса... Биз ҳам ачинамиз. Ҳар ҳолда ўзи емай едириб, ўзи киймай кийдириб, боласининг оёғига тикон кирса ўз қалби яраланган ота ёки онанинг бундай фожиага дуч келгандаги аҳволини тушуниш керак. Лекин бу жинойтга

олиб келган узун йўлни ҳам диққатдан қочирмаслик лозим. Биз «узун» сўзига бежиз урғу бермадик. Шунчаки «Жинойт йўли», деб қўйсак ҳам бўларди. Ўйлаб қаралса, баён қилганимиз жиноятнинг тарихи узун эмасдек: кимдир ўғирлик молларни олиб келиб бергану йигитча сотаётганида қўлга тушган. Бу воқеа учун ота ёки онани ҳам айблаб бўлмас. Лекин масалани чуқурроқ таҳлил этсак, ўзгача манзарани кўрамыз.

Бу воқеанинг таҳлилига насиб этса яна қайтармиз. Ҳозир эса рисола ни ёзмақдан мақсадимизни аниқласак: демак, жиноятнинг йўлини «узун» деб изоҳладик. Хўш, бу узун йўл қачон ва қайси нуқтада бошланади? Ҳеч бир бола жиноятчи бўлиб туғилмас экан, ҳеч бир ота-она фарзандининг ёмон йўлларда санқилини орзу қилмас экан, ҳаёт йўлининг қайси нуқтасида нохуш бурилиш содир бўлди? Бу бурилишни ким биринчи бўлиб пайқашди, ким биринчи бўлиб чора кўрмоғи жоиз эди? Ота-онами, мактабми, милициями ё қўни-қўшниларми? Мазкур рисола орқали сизлар билан шу ҳусусда баҳс юритишни ният қилганмиз. Аввалдан узр сўраб айтамызки, мақсадимиз сиз азизларга ақл ўргатиш эмас. Мазкур рисола қўлга олувчилар орасида ҳаётнинг энг мураккаб муаммоларига ҳам жавоб топишга қодир донишманд биродарларимиз борлигини ҳозирдан сезиб турибмиз. Биз ҳам кўп қатори ҳаётни, ҳусусан ўсмирлар ҳаётини, янада аниқроқ айтсак, жиноят оламига кириб қолганлар ҳаётини кузатиб, таҳлил қилиб, маълум бир фикрларга келганмиз. Баён қилаёғимиз фикрлар сизларни балки ўйлантирар, балки рад этарсиз. Шу боис ҳам рисоладан мақсадни сизлар билан ғойибона тарзда бўлса ҳам баҳслашмоқдан иборат, деб белгиладик.

Демак, сиз билан бизни қизиқтирган дастлабки масала:

Бурилиш нуқтаси ёки «Ким айбдор?»

- «Фалончи»нинг касри
- Бигизга айланган тўғнағич
- Ўғрининг боласи - ўғрими?
- Ўғил исён этдимми?

Масалани «бурилиш нуқтаси» деб белгиладигу аммо бунга ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак, деб ўйлаймиз. Ҳар бир жиноят йўлининг ўзига ҳос бошланиш нуқтаси мавжудлиги маълум. Уни белгилашда ота-она бир, мактаб бошқа, милиция эса ўзга фикрда бўлади. Юқоридаги воқеага қайтсак, милиция учун муҳими - ўғирлик моллар сотилаётган пайтда жиноятчи қўлга олинди. Сотувчи ўсмир мактабда яхши ўқиганми, отасининг гапини икки қилмаганми, каби масалалар милицияни мутлақо қизиқтирмайди. Агар бу воқеадан мактаб аҳли хабар топса «Отаси боланинг ўқишидан бохабар бўлиб турганида, мактабдан чиқариб олмаганида бошига бу ташвиш тушмас эди», деган хулосага келишади. Демак, улар тўғри ҳаёт йўлининг жиноят сўқмоғига бурилиш нуқтасини айнан боланинг мактабдан кетган онидан деб белгилашади. Ота-она эса боланинг бозорда «фалончи» билан топишиб қолган кунини лаънатлашади.

«Ўша «фалончи» билан яқинлашмаганида бу кўргилик йўқ эди», деган тўхтамга келишади.

Бизнингча эса бу балолли йўлнинг бошланишини анча илгарирокдан излаш керак бўлади. Бир ривоятни турли ҳилда кўп эшитамиз: ота донишманддан «Боламнинг тарбиясини қачон бошлай?» деб сўрабди. «Болангиз неча ёшда?» деб қизиқибди донишманд. «Бир ойлик бўлди», деган жавобни эшитган донишманд: «Бир ой кечиқибсиз», деган экан. Бу гап айримларга шунчаки олиб кочишдек туюлади. Кўпчилик болани туғилган онидан бошлаб қандай тарбия қилиш мумкинлигини тасаввур эта олмайди. Бола уч кунлигидаёқ онасини бошқалардан ажрата олиши тўғрисидаги ҳақиқатга ҳам айримлар ишонишмас. Унда мана бу илмий тадқиқотга нима деймиз? Тадқиқотчи олимлар бир ҳомиладор аёлга ҳар куни айна бир вақтда фақат битта эртакни сўзлашган. Бола туғилиб, олти ёшга етганда турли эртакларни сўзлаб бера бошлашган. Аёл ҳомиладорлик даврида тинглаган эртакка гал келганида, дастлабки жумлаларни эшитибок бола «Мен бу эртакни биламан», деб сўзлаб берган. Бу ривоят эмас, илмий ҳақиқат! Демак, бола онанинг қорнида эканидаёқ ташқи дунё билан алоқада бўлар экан. Шунданмикин, донишмандлар «тарбия бола туғилмасидан аввал бошланса янада яхши», дейишган экан.

Ровийлар дерларки, бир шаҳарнинг мешқобчиси тақводор донишмандга арз қилибди: «Ўғлингиз ҳар куни биз билан мешларимни тешияпти. Сиздай улуг одамнинг фарзандига шу иш муносибми?» Донишманд мулзам бўлиб, узр сўрабди, мешларнинг ҳаққини тўлабди-да, хотинини чақириб воқеани баён қилибди. Сўнг «Биз боламизга бундай тарбия бермаган эдик. Луқмасига ҳаром аралашиб қолмадими экан?»- деб сўрабди. Хотини пича ўйлагач: «Эй хожам, сиз нима топиб келган бўлсангиз биз ўшанигина еймиз. Биздан гумонингиз ноўриндир»,- дебди. Донишманд эса: «Мен уйга ҳаром луқма келтирганимни эслай олмаяпман. Тонгга қадар яна ўйлайлик»,- дебди. Тонгда хотини айбдор одамнинг синиқ овози билан дебди: «Эй муҳтарам хожам, бир воқеани беҳос ёдладим: шу болага ҳомиладор эканимда меҳмонга бориб эдим. Дастурхон ноз-неъматга тўла эди. Ундаги пўртаҳўл (апельсин) иштаҳамни қитиқлаб, нафсимни ўзимга ҳукмрон қилиб қўйди. Эшитиб эдим-ки, ҳомиладорлик чоғида аёл егиси келган нарсадан татиб кўра олмаса боласи ногирон бўлиб туғилмоғи мумкин экан. Мезбон нечундир «олинг, енг» демади. Нафсим эса тинчимади. Оқибат, мезбон чиқиб кетгач, пўртаҳўлни қўлимга олиб, тўғнагич игнаси билан аста тешидим-да, бир томчи шарбатини симиридим. Сўраб олинмагани учун балки шу луқма ҳаром бўлгандир?» Хотинининг иқрорини эшитган тақводор донишманд: «Ҳа, баракалла! Англаб етибсиз. Сиз ўн йил аввал ризоликсиз қўлга олган кичкина пўртаҳўл бугун катта мешга, тўғнагичингизнинг кичкина игнаси эса энди ўғлингиз қўлидаги бигизга айланибди. Тезда ўша хонадонга боринг-у, воқеани баён қилиб, ўша бир томчи шарбат учун розилик олинг»,- деган экан.

Ҳали туғилмаган боланинг тарбияси ҳақида гапирилганда истаймизми-истамаймизми, нафс ва луқмаи ҳалол ҳақида ўйлаб кўришимизга тўғри келади.

Болани ҳалол йўл орқали топилган ош-нон билан таомлантирмоқликнинг афзаллиги ҳақида барча замонларда, барча жамиятларда, барча динларда таъкидланиб келинган. Ҳаром йўл билан, яъни бировнинг ҳақиға хиёнат қилиб, кимнидир норизо этиб топилган ноннинг оқибат ҳалокат келтирмоғидан огоҳлантиришган. Биров бу таъкидларга, бу огоҳлантиришларга қулоқ тутган. Лукманинг ҳалоллигига қатъий риоя қилган. Бир эмас, ярим коса таом билан кифояланган, йилда уч-тўрт эмас, икки-уч йилда бир янги кийим кийган, сабрни ҳар нарсадан устун қўйган ва бунинг эвазига икки дунё саодатини топган. Бошқа бировлар эса бу таъкид, бу огоҳлантиришларни назар-писанд қилмаган. Оқибатда ҳам жисмоний ҳам руҳий азоблар билан тақдирланган.

Бир ривоятни ҳадис тариқасида айтиб беришган эди. Уламолардан бу ҳадиснинг саҳиҳлиги ҳақида сўраганимизда «Бундай ҳадисни эшитмаганмиз, аммо инсоннинг тарбияси учун фойдали экан», дейишган эди. Ҳали туғилмаган болани ҳалол лукма билан таъминлаш ҳақидаги фикримизни шу ривоят билан қувватлантиришни лозим топдик:

Бир бола Пайғамбаримиз алайҳиссаломга салом берган экан, у зот алик олиб «Ҳа, ҳароми, сенмисан»,- деб қўйибдилар. Бу гандан боланинг кўнгли озғиб, уйига йиғлаб борибди. Боланинг отаси воқеадан огоҳ бўлгач, ажабланиб, Пайғамбаримиз алайҳиссаломга учраб дебдики: «Йа Оллоҳнинг расули! Мени хотинимга ўзингиз никоҳлаб қўйган эдингиз. Бизнинг фарзандимиз нечун ҳароми бўлсин?» Жаноб Пайғамбаримиз отанинг норизолигига жавобан айтибдиларки: «Никоҳлаб қўйганим рост. Аммо фалон йилнинг фалон куни сен кўчадан ўтатуриб катта бир ўтинни кўрдингу уни уйингга олиб келдинг. Хотининг шу ўтинни ёқиб таом пиширди. Икковинг шу таомни едиларинг ва қўшилдиларинг. Бунинг оқибатида шу боланг туғилди. Ўйлаб кўр-чи, ўша ўтинни сен ҳалол йўл билан топиб, уйингга келтирганмидинг?»

Дейдиларки, «Қуш уясида кўрганини қилади». Изоҳ беришимиз мумкинки, қуш ҳали уясида кўрмасиданоқ нималар қилишни билади. Инсон боласига келсак, айтадиларки, бола уйда намоз ўқиётган ота-онасини кўрса у ҳам шунга эргашади. Чекаётган ёки ичаётган ота-онани кўриб уларга тақлид қилади, уларнинг қилиғини қайтаради. Болаларнинг «меҳмон-меҳмон» ўйинини кузатсангиз бунга гувоҳ бўлишингиз мумкин. Бола ниҳоятда синчков, ниҳоятда кузатувчан бўлади. Сиз билан биз эътибор қилмаган ҳаракатни дарров ўзлаштиради, сиз билан биз эътиборсиз айтиб юборган сўзни қулоғига дарров қуйиб олади. Лекин намозхоннинг боласи ҳамиша ҳам намозхон бўлавермайди, ароқхўрнинг боласи эса ароқхўрликни касб қилмайди. Бунга нима деймиз? Кўп ҳолларда зийрак болалар ароқхўрликнинг ҳалокатли оқибатини ёш эканликларидаёқ тушуниб етадилар. Оталарининг ёки оналарининг бу шармандали ҳолларидан уяладилар. Ароқхўрликка қарши қалбларида нафрат уйғонади ва улар шу нафрат билан улғайиб, бу иллатдан узоқлашадилар. Энди намозхоннинг бенамоз фарзандлари ҳақида сўзласак: уламолардан биридан «Илмли, ҳатто қори одамларнинг фарзандлари нима учун эътиқодсиз чиқиб қолишади?»- деб сўраганимизда у жаноблари «Ўша илмлилар томоқларидан ўтаётган таомнинг ҳалол ёки ҳаромлигига безътибор

бўлганлар. Бу демак, илмларига амал қилмаганлар. Бунинг мукофотини эса фарзандлари оркали олдилар», - деб жавоб қайтардилар. Биз бу жавобдан қаноатландик. Сизга ҳам бу хулоса маъқул тушар, деб ўйлаймиз.

Тиббий жиҳатдан, аниқроғи ирсият қонунлари доирасида кузатадиган бўлсак, ота-оналарда мавжуд хафаконлик, сил, қанд каби хасталиклар орадан йиллар ўтиб фарзандда бош кўтаради. Ота-онанинг ташқи кўринишлари, овози ҳатто юриш йўсини ҳам фарзандга кўчади. Шундай экан, феъл атвори ҳам ўтиши маълум. Айни шу ўринда баҳсли мулоҳаза уйғониши мумкин: демак, ўғрининг боласи ўғри, тўғрининг боласи тўғри бўларкан-да? Фарзанд ота-онасининг ёмон иллатларидан кутула олмас эканда? Биз бу даъвони инкор этувчилар қаторидамиз ва аввалроқ баён этган фикримизда собит қоламиз. Ҳиндларнинг «Дайди» деган бир фильми бўларди. Радж Капурни илк марта танитган бу фильмни ўтган асрнинг эллигинчи йилларида одамлар йиғлаб-йиғлаб тамоша қилишарди. Фильмда муҳим ижтимоий масалалар кун тартибига қўйилган эди. Жага исмли ўғри судьянинг «Ўғрининг боласи ўғри бўлади», деган шиорини йўққа чиқариш учун унинг ўғлини ўғри қилиб тарбиялайди.

Шоирлар ҳаётни гулшанга қиёслашади. Чиндан ҳам жиноятлардан холи ҳаёт бекиёс даражада гўзалдир. Аммо афсус шуки, бу гулшан орасида тиканаклар ҳам мавжуд. Диёнат олами билан ёнма ён шайтанат олами ҳам яшайди. Улар орасида мустаҳкам девор йўқ. Адашган банда, айниқса ёш чоғида шайтонлар етовидаги оламга ўтиб қолиши мумкин. Бу оламнинг фақат битта йўлаги бор. Бу йўлак ҳар қандай одамни хорлик даштидаги ўлим чангалига олиб боради.

Юсуф Товаслий ҳазратлари бир ривоят айтадилар:

Халифа ҳазрат Умар яқинлари билан суҳбат қуриб ўтирганларида бир кекса одам хонага ўғлини бошлаб кириб шикоятини баён қилибди:

- Йа Амирал-мўъминин! Кўриб турганингиз бу йигит каминанинг ўғлидир. Аммо у фарзандлик бурчидан бўйин товлайди, сўзларимга қулоқ осмайди.

Бу шикоятни эшитиб ажабланган ҳазрат Умар нобоп ўғилга хитоб қилибдилар:

- Эй ўғил, сен Оллоҳдан қўрқмайсанми! Ўғилнинг отага қарши чиқмоғини қайдан ўргандинг? Отангнинг сендан ҳақлари бор, уларни қандай узмоқчисан?

Йигит бир оз мулзам бўлгани ҳолда аста жавоб қайтарибди:

-Менга бағоят тўғри танбеҳ бердингиз, йа Амирал-мўъминин. Отанинг ўғилга бўлган ҳақлари бениҳоядир. Аммо фарзанднинг ҳам ота-онада ҳақлари борми? Отанинг ўғил олдида бурчлари йўқми?

Ўғилнинг итоат ҳудудида туриб, донолик билан берган саволи ҳазрат Умарни таъсирлантириб, у зот батафсил жавоб қайтарибдилар:

-Шубҳасизки, отанинг бурчлари мавжуд. Бу бурчларнинг айримларига ҳали бола туғилмасидан аввал риоя этмоққа мажбур. Хусусан, уйланиш вақти келганида номусли аёлни никоҳига олиши керак, токи бола туғилгач, онасининг ўтмишидан уялмасин. Фарзанд туғилгач, унга яхши исм қўйиши жоиз, токи бола ўзининг исмини эшитганида изза чекмасин. Болага яхши тарбия бериши,

хусусан, ақли етганича динни ўргатмоғи шарт, токи фарзанд болалик чоғиданоқ тўғри яшамоқликнинг сирларидан хабардор бўлсин, ҳаётнинг тиконли сўқмоқларида қоқилиб азият чекмасин. Сўнг эса уйланиш ёшига етганида бесабаб пайсалга солмай, ақлли, иффатли, бокира қизга уйлантириши зарур. Бунинг акси бўлса, фарзандига ёмонлик қилган бўлади. Чунки ота-онанинг ёмон феъли болага ҳам ўтади. Шунинг учун номус аҳлидан бирини топиш ота-она бурчидир.

Ҳазрат Умарнинг жавобини эшитган йигит, сўзламоққа изн сўраб дебдики:

- Айни ҳикматларни сўзладингиз, йа Амирал-мўъминин. Аммо ҳақиқат шуки, сиз баён этганларнинг ҳеч бирини отам адо этмаганлар. Бу бурчларини бажармаганлар. Онам бўлмиш аёлни қул бозоридан сотиб олиб, феъл-атворларини, насл-насабларини билмаганлар. Сиз чиройли исм қўймакликни таъкид этдингиз. Отам эса «Жуал», (яъни саҳронинг қора қўнғизи) деб исм қўйганлар. Тарбия бермакни, динни ўргатмакликни буткул унутганлар. Ёшим анчага борди, бироқ, уйлантириш ҳақида ўйламайдилар.

Йигитнинг сўзларидан таъсирланган ҳазрат Умар шундай дебдилар:

- Эй одам! Сен ўзингни «отаман» деб даъво қиляпсан. Яна «Ўғлим менга исён қилади, гапларимга қулоқ солмайди, менга азоб беради», деб нолияпсан. Аслида эса сен ўғлингга исён этгансан. Сен ўғлингга ёмонликларни раво кўрибсан. Унга сен ўзинг жафо қилибсан. Хатони сен қилгансан. Энди мен сенга нимани раво кўришим мумкин? Энди сенга мен қандай ёрдам берай? Энди ҳарна бўлса ҳам чидайсан - бошга тушганни кўз кўрар. Сен ўзингга ўзинг ёмонликни раво кўрибсан, бошқалардан айб қидирма...

Ривоятдан маълум бўляпти-ки, биз излаётган жинойт йўлига бурилиш нуқтасини фақат онанинг ҳомиладорлик вақтидан эмас, балки ундан анча илгарироқдан изласак ҳам бўлар экан. Шарафли ҳадисларнинг бирида зикр этилишича, бола пок равишда туғиларкан. Унинг оқибатда мўъмин ёки кофир бўлмоқлиги эса ота-онанинг тарбиясига боғлиқ экан. Мазкур мазмунни суҳбатимиз мавзуга кўчирсак, боланинг тўғри ёки жинойт йўлини танлаши ота-онанинг ҳатти-ҳаракати билан белгиланаркан. Айбдорларни мактабдан ёки милициядан қидирмоғимизда эса маъно йўқлигини инкор этмасак ҳам бўлар. Зотан, маълум нуқталарда уларнинг хатоси туфайли ҳам аосий бурилиш нуқтаси содир бўлмоғи мумкинки, бу ҳақда ҳам ўрни келганда фикрлашамиз. Мазкур бобга яқун яшадан аввал узоқ тарихга эга бўлган, кўпгина манбаъларда турли кўринишда зикр этилган ривоятни эслаймиз:

Уч-тўрт ёшли гўдак қўшнисиникидан тухум олиб чиқиб онасига беради. У бу қилмишининг ўғирлик эканини билмайди. Тухум кўзига чиройли кўрингани учун олган. Ҳаром ва ҳалолнинг фарқига бориши лозим бўлган, аммо бунга амал қилмайдиган жоҳил она эса боласини қайтариши ўрнига тухумни унинг қўлидан олиб:

-Менинг ақлли болагинам, онасига меҳрибон ширингинам,- деб алқайди.

Бола эса қўшнисиникидан тухум (ўғирлаб) олиб чиқишни одат тусига киритади. Чунки онасининг мақтовларидан бу ишни хайрли деб билади.

Оқибатда бола улгайгани сайин ўғирлик миқдори ҳам орта боради. Тухумдан товуққа, товуқдан қўйга... Ниҳоят, у ашаддий жиноятчига айланади-ю, қўлга тушиб ўлимга ҳукм қилинади. Она эса ёлғиз ўғлига шафқат қилишларини сўраб ёлборади. Онанинг илтижолари эътиборсиз қолдирилиб, ўғри йигит дор остига келтирилди. Унга: «Сўнгги тилагингни айт, бажарайлик», - дедилар. Йигит: «Ўлимим олдида онажонимнинг тилларидан бир ўнай», - деб илтимос қилди. Онани яқин келтирдилар. Йигит онасининг тилини ўпиш ўрнига тишлаб узиб ташлайди. Оломон: «Бу қаттол бунча бемехр экан», - деб уни лаънатлайди. Шунда йигит: «Мени жиноят йўлига буриб, дор остига олиб келган шу тилдир. Аввал у жазо олмоғи керак эди», - деган экан.

Энди бозорда ўғирлик молни сотиб жазоланган йигитнинг отасини эслайлик: унинг тили фарзандига «Болам, сен ҳали ёшсан, бозорга интилаверма. Бозор шайтоннинг масжиди экан, унда ҳар турли найранглар борки, яхши ёмонни ажратишга ҳали сенинг мурғак ақлинг заифлик қилади. Биров сенга молини арзонроққа сотишга интилса, билки, у мол гумонлидир. Кўпроқ фойда олиш ҳисси кўзларингни кўр қилиб қўймасин...» - дедими экан? Демагандир... Бу каби танбеҳларни ким бериши керак эди? Ота айблаётган милициями ёки суд идорасими ёки мактабми? Йигит белгиланган жазо муддатини ўтаб чиққанидан кейин шубҳасиз, бўлиб ўтган воқеа оилада муҳокама қилинади. Ажаб, улар қандай хулосага келишар экан? Ота ёки она «Болам, энди бозорга йўлама, бу сен қиладиган иш эмас экан», дейишармикин? Бизнингча, улар тўғри хулоса чиқара олмасалар керак. Аксинча, қамокдан қутқариб қолишга ёки бошқа ишларга сарфланган харажатларни чиқариб олишни ўйлашар. Ана шунда ҳаёт йўлидаги иккинчи бурилиш нуқтаси бошланмаса эди... Кўр ҳассасини бир марта йўқотади, дейишади. Басир кўзлар эса кетма-кет йўқотаверадилар, афсусли ери шунда...

Болалар хоссатан маълум бир оиланинг фарзанди, омматан эса мамлакатнинг, бутун дунёнинг фарзандидир. Улар - ижтимоий-сиёсий ҳаёт нуқтаи назаридан қарасак -эртанинг тарихини яратувчилардир. Оилавий томондан олсак, улар ҳам эртами-индин ота-она бўладилар. Эртами-индин улар ҳам ўз фарзандларини тарбия этадилар. Айни замонда (агар тирик бўлишса) ўз ота-оналарига меҳрибонлик қиладилар. Қуръони карим оятидаги таъбир билан айтилса, хокисорлик қанотларини пастлатмоқлари (фарзанд ота-онанинг ҳузурида ўзини қанчалик хокисор тутса, шунчалик яхши) лозим бўлади. Бизнинг фарзандларимиз - бизнинг қарилгимиздир. Тўғри тарбия - хайрли оқибат, яъни саодатли қарилик. Ёмон тарбия - ғам-аламга, хорликка қоришган қариликдир. Фақат бугина эмас, эл-юрт олдидаги бурчимизни бажара олмаганимиз оқибатида бўйнимизга тушадиган гуноҳдир. Айрим ота-оналар учун эса тавқи лаънатдир. Оллоҳ шундай бўлишдан асрасин, хидоятдан адаштирмасин.

Тарбия борасидаги ота-она бурчи ҳақида гапирилганда қавм-қариндошларнинг масъулиятини ҳам назардан четда қолдирмаслик зарур. Ота-она фарзандидан шикоят қиладиган бўлса, аввало боланинг тоғаси ёки аммасига, холаси ёки амакисига мурожаат этади, маслаҳат сўрайди ёки

«насихат қилиб қўйишини» сўрайди. Айни замонда бола ота-онасидан аразласа, у ҳам биринчи галда кўнглига яқин олган қариндошлариникига боради. Баъзан «шу ерда қоламан, уйга бормайман», деб оёқ тираб ҳам олади. Хўш, бу ҳолда қариндошлар қандай йўл тутишлари керак, бу ҳам бизларни ўйлатадиган муаммолардан биридир.

Агар эътибор берилган бўлса, «Ким айбдор?» деган саволга аниқ жавоб қайтаролганимиз йўқ. Сўзларимиз қуруқ бўлиб қолмаслиги учун кичик тадқиқот ўтказдик. «Боланинг ёмон йўлга кириб кетишига ким айбдор?» деган саволни ўртага қўйиб, унга:

1. Ота-она.
2. Мактаб (лицей, коллеж).
3. Милиция.
4. Маҳалла, кўни-қўшни.

5. Телевидение, видео - деган жавобларни ҳавола қилдик. Умумий ҳисобда, тахминан йигирма фоиз киши - ота-она, ўн беш фоизи - мактаб, ўн фоизи - милиция, ўн беш фоизи - маҳалла ва кўни-қўшни, сўралганларнинг ўттиз беш фоизи эса телевидение, видеони айбдор, деб жавоб бердилар. Жавоблар ҳулосасини «умумий ҳисобда, тахминан» деб белгилаганимизнинг сабаби бор. Сўров бир эмас, бир неча жойларда, турли касб эгалари орасида ўтказилди. Жавоблар ҳам бир-биридан кескин фарқ қилди. Бир маҳалладаги сўровда иштирок этганлар ота-онани кўпроқ айбдор, деб билсалар, бошқа маҳаллада аксинча бўлиб чиқди. Фақат бир жавоб: «телевидение ва видео айбдор», деган фикр барча ерда ғолиблигича қолаверди. Болалар камокҳонасида фарзандларини йўқлаб келганларга шу савол берилганда «ота-она айбдор», деган жавоб ўн бир фоизни ташкил этди. «Милиция айбдор», деган жавоб эса энг кўп фоизни ташкил этди.

Мазкур тарздаги тадқиқот кенгрок миқёсда, қайта-қайта ўтказилган тақдирда ҳам фоизлардаги фарқ ўзгариши мумкин, аммо мутлақ тўхтамга келиш мумкин эмас. Чунки жиноятларга доир ҳолатлар ҳамма ерда ҳар ҳил. Одамларнинг кузатиш нуқталари ҳам турлича. Таҳлил қобилиятлари ҳам бир ҳил эмас. Масалан, сўров муаллимлар орасида ўтказилса «ўқитувчи айбдор», деган жавоб энг кам фоизни ташкил қилиши тайин. Бир мактабдаги сўровимизда бу жавобга фақат биттагина одам овоз берибди. Милиция ходимлари орасидаги сўровнинг натижаси ҳам шунга яқин.

Болаларнинг жиноят йўлига киришига мактаб айбдор эмас, дегувчиларнинг далиллари бор: агар куну тун йигирма тўрт соатни ташкил этса, шундан 8-9 соати уйқуга кетади. Бола 5-6 соат мобайнида мактабда бўлади. Қолган пайт уйда, ота-онаси бағрида бўлади. Шу 5-6 соат мобайнида болага илм берилсинми ё тарбия қилинсинми? Дуруст, ҳозир «одоб дарси» тайин қилинди. Лекин болага бир ҳафтада бир-икки соатни ташкил этувчи бу дарсда одоб бериб бўлармикин? Бу дарс сахро бағрига томган ёмғир томчиси каби бўлмасмикин? Мактабда «сўкиш ёмон иллат», дейилса-ю, уйда отанинг тили сўкишдан бўшамаса. Бола қайси тарбияга оғади?

Агар ўсмирнинг наша чекаётганига шубҳа туғилса, ёки бу ҳолат исботини топса, ота-онаси чақирилиб бу нохушлик билдирилса қандай жавоб бўлишини тасаввур этиб кўринг. Ота ёки онанинг аксари «Огоҳлантирганингиз учун раҳмат», демайди, аксинча «Кўриб олганингиз менинг болам, нукул ёмонлайсиз», деб жанжал кўтаради. Шундай воқеага гувоҳмиз. Мактабнинг огоҳлантиришига кулоқ осмаган ота-она вақт ўтиб, бола қамокқа тушганида ҳам мактабни айблашдан тоймади. Айрим ҳолларда мактабнинг айби борлиги инкор этилмайди. Аммо мазкурда мактаб мутлақ айбсиз. Бола наша чекишни мактабда ўрганмаган эди.

Якшанба куни шомга яқин маҳаллага хабар келади: мактабнинг хожатхонасида уч ўсмир наша чекишаётган экан. Маҳалла фаоллари билан милиция нозири боришади. Кайфдаги болалар милицияга эмас, маҳалла идорасига олиб келинади. Уйларига кўнғироқ қилинади. Бирининг отаси «Боришга вақтим йўқ», - деб жавоб беради. «Ўғлингиз наша чекар экан, шуни биласизми?» - деб сўралиб, «Биламан, нима қилсаларинг қилаверинглар», - деган жавоб эшитилади. Уч нашаванд ўсмирнинг ота-оналари ҳам мактабни айблашлари ажабланарли. Мактабнинг хожатхонасида чекишса мактаб айбдор бўлиб қолмайди-ку?

«Ким айбдор?» масаласидаги талашув азалдан мавжуд. Йигирманчи асрнинг сўнгги ўн йиллигидаги жавоблар баҳсида «телевидение» деган фикр тобора кенгроқ ўрин ола бошлади. Телевидение ва видео айниқса шарқона тарбия, одоб билан чиқиша олмай қолди. Франциялик ёзувчи Мопассан беҳаё воқеаларни тасвир этиши билан олам аро машҳур бўлган. Ҳиндистонлик улуғ адиб Тагор «Ишқилиб менинг халқимга Мопассан етиб келмасин», - деб умид қилган экан. Тагор миллатига хос одоб покизалигини сақлаш қайғусида шундай деган. Ҳинд киноларида севишганларнинг ўпишишларини кўрсатмаслик шу одоб талаби асосидадир. Не ажабки, айти шу Ҳиндистондаги яширин киностудиялар ишлаб чиқараётган беҳаё фильмлар дунёда етакчи ўринларда ҳисобланади. Бугунги ўсмир-ёшларга Отеллонинг рашкли муҳаббати бегона, Отабек ва Кумушнинг тақдирини йиғлаб ўқимайдилар. Уларда сурур (романтика) йўқми ёки қаҳри қаттиқ бўлиб ўсяптиларми? Ғарб кинолари сел каби ёғдираётган «Эркин муҳаббат» «ғоя»си, яъни истаган кишиси билан ит сингари қўшилиб кетавериш одати одамийлик одобидан ғолиб келяптими?

Россия телевидениесида машъум фожиа ҳақида хабар бериб, бунда ғарб кинолари айбланди. Маълум бўлишича, ўн олти ёшли ўсмир уйига сал кечроқ келганида онаси ва акалари томонидан танбех эшитади. Бу танбех унга ёқмай, ошхонадан болта кўтариб чиқиб онаси билан акаларини совуққонлик билан чопиб ташлайди. Қўрқиб кетган укасига пул бериб, бувисиникига жўнатади. Ўзи эса хотиржам ҳолда кўчага чиқиб, пивохомага боради. Мен унинг жавобларини эшитиб ҳайратга тушдим. У ўзини мутлақ айбдор ҳис қилмади. Ўз эркини ҳимоя қилган эмиш. Назаримда фақат руҳий касал одамгина ўз онасини чопиб ташлаши мумкин. Бу ўсмирда руҳий хасталик аломати сезилмади. Суҳбатлашаётган мухбирнинг таъкидлашича, йигитча зулм,

ўлдиришларни акс эттирган бир фильмни саксон олти марта кўрган экан. Мухбирнинг фикрича, айнан шу кино ғояси болани совуққон қилиб қўйган ва оқибатда онасини чопаётганда қўли қалтирамаган. Мухбирнинг хулосасига эътироз билдирмаймиз. Бироқ, бир саволни ўртага ташлаб, фикрлашга даъват қиламиз: телевидение йўқ пайтида, бемаъни кинолар ишланмаган даврларда ҳам жиноятлар бўлиб турарди. Бунга нима деймиз?

Бўйсунмас болалар

- *Ўчдан бошланган жиноят*
- *Ёлгон - ёвузлик тимсоли*
- *Японлар болани жазоламайди*
- *Дўстлик ва хоинлик*

Тарбияга оид илмий асарларда «тарбияси оғир болалар», «оғир болалар» деган атамаларни учратамиз. Булар русча атамаларнинг сўзма-сўз таржимаси бўлгани учун биз тилимизда мавжуд «бўйсунмас» иборасини маъкул топдик. Чунки тарбиянинг оғири ёки енгили бўлмайди, балки тарбия мезонларига бўйсунмайдиган болалар бўлади. Бундайларни халқда турли ном билан атайдилар: «шум», «шумтака», «бевош», «безори», «хулиган»... («Хулиган» - англиялик бир безорининг насаби (фамилияси), ҳеч кимга сўз бермай, жанжал қилишда ном чиқарган бу йигитнинг насаби дунё бўйича атамага айланиб қолган. Авваллари безори болаларни «самарска», деб ҳам аташарди. Ўттизинчи йилларда Самара шаҳридан ёпирилиб келган оч-юпун болалар ўғирлик, талончилик билан шуғулланишган. Халқ шуларга ўхшаган болаларни «самарска» деб атаган.) Бундай болаларни шўхлик билан жиноятчилик орасидаги тоифа десак ҳам бўлар. Шўхлик меёридан ошса, шумлик бошланади, бу ҳам вақтида тўхтатилмаса жиноят эшикларини очади. Шу сабабли ҳам халқда «Шўх бўлса майли-ю, шум бўлмасин», деган гап бор.

Мазкур бобнинг сарлавҳасини «Қандай болалар жиноят йўлига кирадилар?» деб номласак ҳам бўларди. Бу саволга ҳар ким ҳар ҳил жавоб қайтаради. Бўйсунмас болалар фақат ўсмир ёшида эмас, балки барча ёшдаги одамларда учрайди. Бўйсунмаслар кимлар? Фақат жиноятчилар ёки жиноят кўчаси томон бурилаётганларми? Буларнинг барчалари албатта қамоқхона шўрвасини тотиб кўрадиларми? Йўқ. Бўйсунмаслик аввало нотўғри тарбиянинг ёки болага нисбатан нотўғри муносабатнинг натижаси.

Бир неча марта камалган одам билан суҳбатлашганимизда у ўзидаги бўйсунмасликнинг бошланишини, юқоридаги таъбир билан айтсак, бурилиш нуқтасини айнан ўзига бўлган адолатсиз муносабатда кўрди. Суҳбатдошимизнинг айтишича, еттинчи синфда ўқиётганида муаллим уни ўғирликда айблайди. Гумон исбот этилмаса-да, кўпнинг ҳузурида уни изза қилади. Муаллим ўз хаёлида ўқувчини шу тарзда тарбия қилган. Бу ерда ҳам нотўғри тарбия ҳам адолатсиз муносабат бир нуқтада учрашиб, боланинг

руҳиятини парчалаб ташлаган. Унинг қалбида бўйсунмаслик, ўзига хос исён туғилган. «Сен мени ўғри дедингми, ўғирлаш мана бунақа бўлади», деб ўч олмоқчи бўлган. Ислоҳ динига хос тарбия усулларига кўра, киши бир нотўғри иш қилса, унинг хатосини биродари албатта айтиши шарт. Лекин... кўпнинг орасида изза қилиш ёки шармандасини чиқариш йўли билан эмас, якка ўзига холи жойда босиқлик билан тушунтириши керак. Совет тарбия усули буни рад этди. Кўпнинг таъсири - «коллектив» тарбияни маъқул кўрди. Ҳолбуки кўпчилик ҳамиша ҳам тўғри хулоса чиқаравермайди. Кўпчилик ўзининг фикрига эмас, балки жамоанинг етакчи шахси гапига қарайди.

Мактабда энг кўп қўлланиладиган баҳона - «дафтарим уйда қолибди». Бир синфда шундай ҳол юз берганида муаллим «болалар, ўртоғингиз дарс тайёрламагани учун баҳона қилиб алдамаяптими, уйига бориб дафтарини олиб келсинми?»- деб сўрайди. Болалар бу таклифга юз фоиз қўшилишади. Муаллим ўша ўқувчини синфдан чиқариб, «кетмай, шу ерда тур», деб даҳлизда қолдириб қайтади-да: «Болалар, кўчада қор ёғпти. Совуқда ўртоғингиз қийналади. Балки сирпаниб йиқилиб тушар, балки оёғини синдириб олар, балки машина ураб кетар. Уни шу пайтда уйига юбориб тўғри қилдикми, балки бизни алдамагандир, юбормасак бўларди, а?» дейди. Болалар яна бир овоздан «тўғри, юбормаслик керак эди, чақириб келайлик», дейишади. Муаллим бу ўринда тарбиянинг яхши, ишончли усулини қўллаган. Бу ўринда болаларнинг бир-бирларига меҳр-муҳаббатлари, бир-бирларининг тақдирларига бефарқ қарамасликлари йўлидаги тарбияни ҳам кўрамиз.

Биз «бўйсунмас» деб таърифлаётган болаларнинг турли тоифалари мавжуд. Шулардан бири - қўполлиги, шумлиги, интизомсизлиги билан ажралиб туради. Мактабда ҳам, маҳалла-кўйда ҳам бу болалардан бешишади. Бу болалар охир-оқибат жиноятчига айланишади, деб ўйлашади. Бизнингча бу хато фикр. Шумтакаларнинг барчаси ҳам жиноят оламига қараб юрмайди. Катталар уларни тушунишга ҳаракат қилишлари керак. Интизомсизликлари сабабини аниқлаш зарур. Шундай сабаблардан бири - уларнинг ўйинқароқлигида бўлиши мумкин. Бундай болаларда ички ғайрат, ички ҳаяжон ва шунга яраша маълум бир нарсага ёки ҳолатга нисбатан кучли қаршилиқ ҳам мавжуд бўлади. Бундай болалар ҳақида сўз кетса «у ўт-оловнинг ўзи», деб таъриф ҳам берилади. Демак, катталар ўша «ўт-олов»нинг алангасидан тўғри фойдаланишни билишлари керак бўлади. Бундай болаларга майда иш, айтайлик гуручнинг курмагини тозалашни буюрсангиз аввало бўйин товлайди, зўрласангиз вазифани чала бажаради. Майда ишларни қилишда юраги сиқилиб кетади. Ўқишга муносабатлари ҳам шундай. Ўзларига ёқмаган фанлардан қочишга ҳаракат қилишади. Бундай болаларга куч талаб қиладиган, қизиқарлироқ иш топширилса бажонидил бажаришади.

Бир мактабнинг спорт майдончаси ғоят чанг бўлиб, болалар тўп ўйнашганда девор ортидаги хонадон азият чекаркан. Болаларнинг шовқинидан, ҳамда майдонда кўтарилган чангдан безган хонадон соҳиби ҳар куни болалар билан уришади, ҳайдайди. Болалар ўйинни бир зум бас қилишади. Кейин давом эттираверишади. Можаро тўхтовсиз давом этади. Ман этилган ишни бажариш

ёки ўйинни янада баравж ўйнаш болаларга хос одат. Шу боис ман этишдан аввал ўринга ўрин бошқа бирон юмушни таклиф этиб кўриш керак. Ўша хонадон эгаси болаларни ҳақоратлаб, ҳадеб ҳайдайвермасдан бошқача йўл тутиши мумкинмиди? Айтайлик, болалар ўйинни бошлашганда челақ кўтариб чиқиб «Болларим, мен сизларга сув сепиб берай, чанг ютманглар, сизларга ачиняпман», деб иш бошласа, шубҳа йўқ-ки, болалар: «Амаки, ўзимиз сепамиз», деб челақни кўлдан олишади. Биринчи сафар чала-чулпа бўлса ҳам ўзлари сув сепадилар. Лекин бу билан масала ҳал бўлмайди. Сув сепишни болалар дарровгина одат қила қолмайдилар. Бунинг учун у киши бу одобга даъватни чидам билан, бир неча марта такрорлаши зарур бўлади. Агар қўшнилар билан келишиб, пул йиғиб резина ичак сотиб олиб беришса яна яхши. Бу ҳолатда болаларни ҳайдаш эмас, уларни спортнинг бу тури билан мунтазам шуғулланишга даъват этиш мақсадга мувофиқдир. Спорт майдончасини чангитиб тўп сурган бола яхшими ё ҳожатхонада биқиниб наша чекаётганми?

Яна бир тоифа болалар бор-ки, булар аввалгиларининг аксидир. Аввалгиларида ички ғайрат бўлса, буларига ялқовлик, дангасалик, беғамлик, лоқайдлик ҳукмронлик қилади. Аввалгилари бир ишни рад этиб, иккинчисини жону дили билан бажарса, булари учун ҳар қандай иш жоннинг азоби ҳисобланади. Булари майдонни чангитиб тўп суришга ҳам эринишади. Латифанамо бир ривоят бор: икки ялқов ётган уйга ўт кетибди. Улар ўринларидан туриб қочишга ҳам, ёрдам сўрашга ҳам эриниб ётаверишибди. Олов бирининг оёғини куйдира бошлаганда эринибгина «Эй, Худо!» деб қўйибди. Шунда иккинчиси шеригига: «Мен учун ҳам Худо деб қўйгин», - деган экан. Катталар орасида ҳам бундайлар топилади. Дангасаликда суяги қотган катталарни тарбия этиш мумкинмасдир. Аммо болалик ва ўсмирликда уриниб кўриш керак. Бу ҳолатда катталардан чидам ва кунт билан биргаликда зийраклик ҳам талаб қилинади. Ҳар қандай ялқов болада йилт этган ғайрат чўғи, оз бўлса-да, нимагадир нисбатан қизиқиши мавжуд экан, ана шу чўғни, қизиқишни вақтида илғаб ола билиш зарур. Ана шу чўғни аланга олдириш тарбиячининг бурчи ҳисобланади. («Тарбиячи» деганда биз ота-оналарни, муаллимларни, хуллас, болалар тарбиясига масъулларни назарда тутамиз.) Ана энди икки тоифа бола сизга рўпара қилиниб: «буларнинг қай бири жиноятга мойил», - дейилса шумтакаларни кўрсатарсиз. Ҳолбуки, дангасаларнинг жиноятчига айланишлари эҳтимоли ҳам кам эмас. Ялқовларни жиноятга нима даъват этади? Улар ҳам бошқалар каби яхши яшашни, яхши маишатлар денгизида сузиб юришни орзу қилишади. Уларнинг маълум бир қисми тақдирга тан бериб, «берсанг - ейман, урсанг - ўламан», қабилда яшайвериши мумкин. Озроқ қисми эса ўз олдига: «Нима учун у яхши яшайди-ю, мен муҳтож кун кўришим керак?» - деган саволни қўйиб, уни ўзича ҳал қилмоқчи бўлади. Ялқов «У ғайратли бўлгани учун яхши яшайпти, сенам жон куйдиргин», - деган ҳақиқатни четлаб ўтиб, енгилроқ йўлни излайди. Бу йўл, шубҳасиз уни жиноят оламига етаклайди. Шумтака жиноят оламига адашиб кириши мумкин ва интилса, ундан чиқиб кета олади. Ялқов эса онгли равишда киради, ундан

чиқиб кетишга интилмайди. Бу оламда у ўзи орзу қилгандек яйраб-яшнамайди. Хорлик ва хўрликнинг турли кўринишларини татиб кўради.

Бўйсунмас болаларнинг яна бир тоифасига ёлғончилик хос бўлади. Исломиий жиҳатдан ёлғончилик оғир гуноҳлардан ҳисобланади. Кўп жинойтларнинг туғилиши айнан шу ёлғондан бошланади, десак фикримизга қўшиларсиз. Французларнинг буюк адиби Виктор Гюго «Ёлғончилик - ёвузлик тимсоли», деган экан. Яна бир ёзувчиси Жюль Ренар эса «Ёлғончилик - ўғирликдан баттар», деб таъриф берган. Болаликдан юктирилган бу хасталикни кейин даволаш қийин. Буни гиёҳвандликка қиёслаш ҳам мумкин. Агар бу одам ёлғондан сал нари кетса атрофидагиларнинг барчаси унга зерикарли туюла бошлайди. Рус адиби Антон Чехов «Ёлғончи ўлаётганида ҳам ёлғон гапириб ўлади», деганида мутлақо ҳақ эди. Шу ўринда катталар боладаги куруқ ёлғон билан хаёлотга мойилликни (фантазияни) ажратиб ола билишлари керак. Киши янглишган пайтда буни сезиш қийин эмас, аммо алдаётганида ҳамма ҳам фарқлайвермайди. Агар ёлғон ҳақиқат каби бир хил бўлганда алдовнинг тескарисини тушуниш билан масала ҳал бўларди. Ҳақиқат - битта. Унинг акси бўлмиш ёлғоннинг қиёфаси беҳисоб, унинг ҳад-чегараси ҳам йўқ. Шу боис бола ёлғон ишлата бошлаганида ниҳоятда эҳтиёткорлик билан муносабат билдириш керак. Айрим болаларда хаёлот қуввати анча кучли бўлиб, орзу қанотида учини хушлайдилар. Баъзан орзулари ҳақиқат каби кўриниши ҳам мумкин. Катталар бу пайтда уларнинг орзуларини парчалаб, хаёлларини бўғиб қўймасликлари лозим. Ўт-олов болаларнинг ғайратини тўғри йўналтириш қанчалик зарур бўлса, бу орзуларни ҳам жонлантиришга ёрдам бериш шунчалик муҳимдир. Олти ёшли бола ариқ бўйида ўйнаб туриб, калишини сувга тушириб юборади-да, онасига келиб: «Ойи-чи, ойи, биз ка-атта балиқ тутдик», - дейди. Она: «Тутган балиғинг қани?» - деб сўраганида бола: «Ўша балиқ калишимни кийиб қочиб кетди», - деб жавоб беради. Шунда она: «Ёмон балиқ эканда, энди ариқ бўйида ўйнама, калишингни эҳтиёт қил», - қабилида ширин гап билан болани овутиши ёки «Калишингни йўқотдингми, ҳали мени алдамоқчимисан?» - деб калтаклаб қолиши ҳам мумкин. Боланинг ёлғон гапиришини оилада кўп учратамиз. Агар гўдак ёмон иш қилиб қўйса бунга яраша жазо олишини билади ва бу жазодан қочиш чорасини излайди. Зўрлик мавжуд жой ёлғончиликнинг туғилиши учун энг қулай муҳит ҳисобланади. Унинг учун энг яхши чора - алдов. Агар алдови иш бериб жазодан қутулиб қолса бу чорага тобора банди бўлиб бораверади. Бола елкасида қанчалик оғир юк борлигини фаҳмламайди, билмайди. Дастлабки ёлғонини давом эттириш, уни қувватлаш, ҳақиқатга айланттириш учун яна ўнлаб ёлғонларни тўқийди. Ўн эмас, минг ёлғон тўқиганида ҳам ҳақиқатга айланмаслигини у ҳали англаб етмайди. Катталар эса алдовга турли муносабатда бўлишади. Айримлар «Мураббони мушук еб қўйди», деган алдовга кулимсираб қўя қоладилар. Баъзилар «пиёлани опам синдирди», каби алдовдан ғазабланиб кетадилар. Бу ўринда фарзандига «Нима ёмон иш қилсанг ҳам ўзинг тан олгин, тўғрисини гапирсанг жазоламайман», деб тарбия берувчиларнинг услубини маъқуллаш мумкин. Болада ёлғончиликнинг туғилишига асосан катталардан кутилажак

жазо ваҳимаси сабаб бўлади. (Японияда узоқ йил ишлаб келган одамдан «Японлар болаларини қайси усулда жазолашади?»- деб сўралганида «Японларда болани жазолаш, деган гап йўқ»,- деб жавоб қайтарган эди. Худди шунга ўхшаи яхудийларнинг тарбиясида ҳам болалар қаттиқ жазоланмайди, балки ҳар томондан авайлаб-асралади. Уларда фарзанд илоҳий мўъжиза сифатида улуғланади. Биз бирон танишимиз ёки меҳмонга боламизни таништирсак, «Ўғлингиз азамат йигит бўлиб қолибди-ку»,- деган лутфига жавобан: «азамат-ку, лекин сал ялқовроқда (ёки сал аҳмоқроқда)»,- деймиз. Яхудийларда бунақасини учратмайсиз. Улар болаларини фақат мақтайдилар. Зехни паст бўлса ҳам «менинг болам шундай ақлли-ки...» деб алқайдилар. Биз эса ҳалиги «сал аҳмоқроқда» деган гапимизни боламизнинг ўзига эшиттириб айтамыз ва бу билан ундаги яхшилик уруғларини қуритишга хизмат қилиб қўйганимизни (ўзимиз ақллимизда!) фаҳламаймиз.)

Бир аёл овқатга уннаётиб гўдагини катта қизига беради-да: «Укангга яхши қара, йиқитсанг - ўлдираман»,- деб пўписа қилади. Бундай пўписаларни кўп эшитамиз, қуруқ гап эканини ҳам биламиз. Иттифоқо, қизча укасини йиқитиб юборади, табиий-ки, гўдак йиғлайди. Боланинг йиғисини эшитган аёл пиёз тўғраётган пичоғини қўйишни ҳам унутиб, шошқич равишда кўчага чиқади. Онасининг қўлида пичоқ кўрган қизча «йиқитсанг - ўлдираман», деган пўписани эслайди-ю, кўрққанидан тилдан қолади. Гарчи она қизини ўлдиришни хаёл қилмаган бўлса-да, уни турли сабаблар билан тез-тез жазолаб турган ва сўнгги пўписа ҳам болага амалга ошувчи ҳукм бўлиб туюлган. Бунга ўхшаган воқеа ўзгача оқибат билан тугаши ҳам мумкин. Жамиятда оз бўлса-да, боланинг уйдан қочиб кетиш ҳолати учраб туради. Қочиб кетишнинг сабабларидан бири ота-онанинг нобоплиги - ароқхўрлиги ёки тинмай жанжаллашишлари бўлса, иккинчиси айнан ўша кўрқувдир. Яна бир сабаб борки, бу ҳақда кейинроқ фикрлашамиз.

Болалар ўзларига нисбатан эътиборсизлик мавжудлигини сезсалар ҳам баъзан ёлғон тўқий бошлайдилар. Бунақа ҳол кўп болали оилаларда учрайди. Тўғри, ота-она учун барча фарзанд бир - суюмли. Беш бармоқнинг қай бирини тишламанг, оғрийди. Аммо ота-она ўзлари билмаган тарзда фарзандларидан бирига кўпроқ, иккинчисига камроқ эътибор беришлари мумкин. Агар болалардан бири нимжонроқ ёки касалвандроқ бўлса, унга кўпроқ парвона бўлинади. Бу парвоналик бошқа фарзандга ўзгача туюлади. Болалик онги «Аканг (ёки уканг) касал, онанг (ёки отанг) шу сабабдан унга кўпроқ қарашади»,- демайди. Аксинча, «Мендан кўра уни кўпроқ яхши кўришади», деган ўксикли хулосага келади. Мактабда айрим муаллимлар суюкли ва ёқимсиз ўқувчиларига муносабатларини ошкор қилиб қўядилар. Агар уйда ўксиган бола синфда ҳам шундай эътиборда бўлса унда атрофидагиларга нисбатан норозилик, ҳатто нафрат уйғонади. Ўзини эътиборлилар қаторида кўриш учун ёлғондан фойдаланади. Уйда мактаб ҳақида, мактабда уй ҳақида ёлғон гапларни айта бошлайди.

Дўстлик ҳақидаги нотўғри тушунча ҳам болани ёлғон айтишга мажбур қилади. Агар ўртоғи бирон ножўя иш қилган бўлса бола унинг айбини яшириш

учун ёлгон сўзлайди. Болага айбни яшириш эмас, хатони тузатишга ёрдам бериш - чин дўстликдир, деган тушунчани сингдириш осон эмас. Орада «хоинлик» деган тушунча ҳам бор. Агар бола дўстининг айбини ошкор қилса, унга «хоин» деган тавқи лаънат ёпиштирилади. Демак, ёлгоннинг биринчи сабаби дўстининг тақдиридан чинакамига қайғуриш бўлса, иккинчиси «хоин» деган ном олишдан кўрқидир. Кўриниб турибди-ки, ёлгоннинг илдизларидан бири кўркувнинг яна бир турига тақалпти. Илдизлардан яна бири иккиюзламачилик, лаганбардорликка ҳам бориб уланади. Юқорида зикр этганимиз - атрофидагиларнинг диққатини ўзига жалб этиш истаги болани шу йўлга ундайди. Бошқаларни ёмонлаш учун ёлгон тўқилади.

Ёлгон хусусида сўз юритганда ҳазрат Алишер Навоийнинг танбехларини тилга олмасак бўлмас. Ҳазрат дебдилар-ки: *«Ҳар кимнингки сўзи ёлгон, ёлгонлиги билинган - уятга қолган. Ёлгонни чиндек гапирувчи сўз устамони - кумушга олтин қоплаб сотувчи заргар. Ёлгон - афсоналар билан уйқу келтирувчи, ёлгончи - алахловчи. Ёлгон гапирувчи гафлатдадир. Сўзнинг бири-биридан фарқи кўпдир. Аммо ёлгондан ёмонроқ тури йўқдир. Ёлгон гапириши билан ўз вақтини ўтказувчи одам, бу қилиги ёмон туюлиши ўрнига, кишиларни алдагани билан фахрланади ҳам. Ёлгончи ўз гапига гўллик билан қулоқ солувчини топса, уларга ёлгонни чинга ўтказса, муродига етган бўлади. Ёлгончи - Ҳақ қошида гуноҳкор, халқ олдида шарманда. Бундай наҳсининг беор юзи ёмонликка ўгирилган бўлади. Бундай наҳсга ботган одам қутлуг уйдан нари бўлмай.*

Байт:

*Ул кишини қутлуг эвдин ташқари сурмак керак,
Қутлуг эв дунёдурур, яъники, ўлтурмак керак.»*

Яъниким, ёлгон сўзлагувчини қутлуг уйдан суриб чиқармоқ керак. Ҳазрат Навоий «қутлуг уй» деб дунёни назарда тутяптилар, суриб чиқармоқдан мурод эса - ўлдирмоқдир. Демак, ёлгончининг жазоси ўлимдир. Бу ўринда Навоий ҳазратлари ўлим жазосини тайин этганларида жисмоний маҳв этилмоқни назарда тутмаган бўлсалар керак. Бунда кишидаги ёлгонни ўлдирмоқлик, уни ёлгонлардан холис этмоқликка ундалгандир. Яна бир танбехда ҳазрат Алишер Навоий дейдиларким: *«Кимки ёлгон сўзни бировга тўнкагай, ўз қора юзини ёгга булғагай. Озгина ёлгон ҳам улуг гуноҳдир. Озгина заҳар ҳам ҳалок қилгувчидир.*

Байт:

*Заҳрнинг оз эса миқдори дағи муҳликдур,
Игнанинг нўғи заиф эрса дағи кўр қилур»*

Таъкид этилмоқдаким, заҳарнинг озгинаси ҳам кишини ўлдиради. Игнанинг учи кучсиздай бўлса ҳам кишини кўр қилади. Навоий ҳазратларининг зикр этилмиш фикрлари катталарга хос. Биз ўрганаётган ёшларнинг тоифаси вақтида тарбия топмас экан, жиноят кўчасига кириб кетмаган тақдирда ҳам наҳсга ботгани ҳолда халқ олдида шарманда бўларкан. Ўзининг шарманда бўлгани майли, лекин унинг зурриёидан нимани кутиш мумкин? У боласини қай йўсинда тарбия этар экан? «Болам, мен кичиклигимда ёлгончилик касалига мубтало бўлиб, маънан қашшоқлашдим, эл аро обрўсизландим, сен бу

хасталикдан қоч», демокликка фаросати етармикин? Навоий ҳазратларининг таъбирларига қайтсак, болани ёлғондан қайтармаслик - унга аста-секин таъсир этувчи заҳар бериш билан баробар экан. Агар бола бирон овқатдан заҳарланса дарров чора кўриш бошланади. Рухий оламининг заҳарланаётганини билиб туриб нега чора-тадбир кўрилмайди?

Бир бола асабийроқ - арзимаган нарсага жазавага тушади, иккинчиси димоғдор, учинчиси чиранчоқ, тўртинчиси аразчи, яна ҳасадгўй, жиззаки, такаббур, шуҳратпараст... Булар қисман туғма бўлиши эҳтимол, лекин мазкур иллатларнинг туғилишига катталарнинг болага нисбатан эътибори сабабчидир. Бу иллатга учраган болалар билан жамоа орасида ўзига хос келишмовчилик, баъзан тўқнашув вужудга келади. Ана шу тўқнашувда эзилаётган боланинг жиноят кўчасига бурилиб кетиши осонроқ кечади. Биз яхшилик олами деб атаётган жамоада бола доимий камситилиши эвазига ҳеч нима олмайди. У жиноят оламида баттарроқ камситилиши мумкин лекин бунинг эвазига у моддий рағбат олади. Бола учун шу рағбат ҳам муҳимроқдир. Ундан ташқари жиноят олами бағрига олган болани яхшилик оламидаги эътиборсизлик, камситишлардан асрайди. Кечагина синфда биров менсимайдиган бола жиноятчи тўдага араллашиб қолса, унга нисбатан бўлган эътибор ўзгаради. Унга зўрлик қилиб юрганлар ҳам энди ўзларини тиядилар. Камситилган болага айнан шу эътиборнинг ўзгариши муҳим бўлиб туюлади. Бу онларда у оқибатни ўйламайди.

Бўйсунмас болалар орасида ёмон ўқийдиганлар алоҳида ажралиб туради. Ёмон ўқийдиганлардан мактаб аҳли безор бўлади, улардан тезроқ қутилиш чорасини излашади. Агар мажбурий таълим қонуни бўлмаганда эди, мактабнинг ўзи кўп болаларни бешинчи-олтинчи синфданок хайдаб юборган бўларди. Советлар даврида мактаб бундай болаларга то саккизинчи синфни битиргунича чидарди. Сўнг хунар билим юртларига жўнатишга уриниширди. Ўша даврдаги тадқиқотлар хулосасига кўра, мактаб ўқувчиларига нисбатан хунар билим юрти талабалари орасида жиноятга мойиллик кўпроқ эди. Чунки саккиз йил бадалида мактабнинг қаттиқ назоратида турган бола хунар билим юртига боргач, бўшалган кушдек ўзини эркин хис қилади. То билим юрти муаллимлари унинг феълини англаб етгунларича у истаган қилиқларини қилаверади. Ўсмир уйдан ҳам, маҳалла назоратидан ҳам узоқлашгач, жиноят кўчасига яқинлашиб қоладди. Айрим ўсмирлар бу янги ҳаётга кўникмай ўқишни ташлашарди. Боланинг ёмон томонга ўзгараётганини сезган айрим оналарнинг ўзлари фарзандларини билим юртидан чиқариб олишиб яна мактабга қайтарардилар. «Нима бўлса ҳам ўқиш битгунича шу мактабда юра турсин», - деб ялинардилар. Улар учун бу нуқтада боланинг ўқиши, илм олиши муҳим эмас, муҳими - бола ярим кун бўлса-да, назорат остида юради.

Ёмон ўқийдиган болаларга нисбатан кўпинча нотўғри муносабатда бўлинади. Дикқат қилиниши лозимки, зехн бобида барча бола тенг эмас. Бирови муаллимнинг гапини дарров англайди, дарсдаги мавзуни синфнинг ўзидаёқ ўзлаштиради. Айрим болаларга Пифагор теоремасини йигирма йил ўргатинг - фойдаси йўқ, ўзлаштира олмайди. Демак, ўқишни истаса ҳам зехни

пастлиги туфайли ўзлаштира олмайдиганлар бор, зехнли бўла туриб дангасалик қиладиганлар мавжуд. Мактаб ҳам ота-она ҳам буни ажратиб олишлари шарт. «Фалончи аъло ўқийди, нега сен ёмон ўқийсан»,- деб болани сикавермаслик керак. Баъзан «фалончи камалибди», деган хабарга жавобан «ўзи мактабда ёмон ўқирди», деган гапларни эшитамиз. Бу хулосаларда асос кам. Бир неча мактабдаги ҳолат ўрганилганда маълум бўлди-ки, ёмон ўқийдиган болаларнинг тўрт-беш фоизигина оқибатда жиноят йўлига кирар экан. Қамокдаги болаларнинг етмиш беш-саксон фоизида эса яхши ўқишга қобилият мавжудлиги, истак борлиги аниқланди.

Биз бўйсунмасликка асос бўлувчи айрим иллатларни жиноят кўчасига бошловчи омил, деб таърифлаяпмиз. Аслида эса бу иллатларнинг барчаси жиноятнинг мурғак кўринишидир.

Эътиборингизга ҳавола этилган муаммолардан келиб чиққан ҳолда фикрларни жамлашга ҳаракат қилайлик. Бўйсунмас болаларни гуруҳларга бўлиб ўрганайлик:

Биринчи гуруҳга жамият билан очиқчасига келиша олмайдиганлар киради. Улар жамиятда одат тусига кириб қолган барча нарсалардан норози бўладилар бу норозиликларини амалда намоён этишга уринадилар. Хушахлоқ талабларини рад этиб, бадахлоқликни касб қилиш уларни бошқалардан ажратиб туради. Бу болаларда дўстлик, қаҳрамонлик ҳақидаги тушунча бузилган, беҳаёлик, уятсизлик эса очиқ кўринишда бўлади. Бу бўйсунмаслар бошқалардан фарқли ўлароқ, кўпол муомалали, сурбет, урушқоқ, босқинчиликка мойил, дарғазабдирлар. Худбинлик, ўзгалар тақдирига бефарқлик, танбаллик, манфаатпарастлик, юлғичлик, боқимандалик... иллатлари оқибатда буларни жиноят оламининг бандаларига айлантириб қўяди. Тарбия бобида барчани азобга солувчилар ҳам айнан шу тоифадаги болалардир. Биз бу каби болаларга бир оз насиҳат қиламиз-у, сўнг «бу безбетга гап таъсир қилмайди», деб нари кетамиз. Назаримизда бундай болаларнинг борар жойи тайин - қамок. Биз, катталар айна шу нуқтада хатога йўл қўямиз. Боласининг бебошлигидан куйган айрим ота-оналар ҳатто «Майли қамашсин, ўша ёқдан одам бўлиб чиқади»,- дейдилар. Бу ғоят янглиш фикрдир. Тўғри, қамокда боланинг кўзи очилиши мумкин. Аммо акси бўлиб чиқса-чи? Биз биринчи оғир гуруҳга мансуб деб билган болалар иллатларга бутунлай кўмилиб кетмаган. Уларда ҳам яхши фазилатлар бор. Айнан шу фазилатлар уларни тарбиялашда «олтин калит» вазифасини ўтаб беради. Уларда (аввал зикр этганимиздек) серғайратлик, ўз муддаосига етишдаги матонат, ҳар соҳада ўзини биринчи қилиб кўрсатишга интилиш... фазилатидан тарбиячи усталик билан фойдаланиши керак. Бу худди атом қувватини каёққа қараб йўналтиришга ўхшайди. Атомдан бомба ясаб, портлатиб ҳамма ёқни вайрон қилиш ёки электр қуввати олиб атрофни чароғон қилиш мумкин. Боланинг тақдири ҳам шундай.

Иккинчи гуруҳга мансуб болалар аввало хоҳиш-истакларининг беқарорлиги билан ажралиб туришади. Уларда бир нарсага қатъий интилиш йўқ. Бундай болалар биринчи гуруҳга мансуб тенгдошларига эргашмоқликни маъқул

кўришади. Аммо улар каби жамиятдаги ахлоқий талабларга очик қарши чиқа олишмайди. Улар ўзларига нисбатан ожизроқ болаларга ҳукм ўтказиш йўли билан маълум мавқени эгаллашни маъкул кўришади.

Бир маҳаллада беш-олти бола ўйнаётган эди. Шу кўчада турувчи бола уйдан чикди-ю, ўйинга қўшилмади. Уни бошқалар чорлашмади. Бир оздан сўнг болалар ўйинни бас қилиб тарқалишди. Қўшилмаган боланинг ўзи ёлғиз қолди. У аввалига бир ўзи ўйнай бошлади. Кейин бошқа болалар кўринишиб, ўйинга қўшилдилар. Бунга ўхшаш ҳолни кўп учратамиз, аммо аҳамият бермаймиз. Бола аввалги ўйинга нима учун қўшилмади? Ўйиндаги болалар ундан зўрроқмиди? У оддий ўйинчи эмас, етакчи бўлиш истагида эдими? Кейинги ўйинда у ниятига етди - даврабоши бўлди. Аҳамият беринг: у мақсадга эришишга шошилмади, сабр қилди, кутди. Дастлабки даврада ўйнаётган болалар уни нима учун ўйинга қўшишмади? Ундаги даврабошилиқ даъвосини билишармиди ё бошқа иллатлари туфайли ёқтиришмасмиди? Агар бола биринчи гуруҳга мансуб бўлганида четда туриб фурсат пойламас эди. Дангал ўйинга қўшиларди ёки ўйинга қўшишларини талаб қиларди. Керак бўлса давранинг зўри билан муштлашарди. Биз назар ташлаётган иккинчи гуруҳ эса бошқача эканига ўзингиз гувоҳ бўлдингиз.

Бундай болалардаги бекарорлик катталарнинг эътиборидан четда турмаслиги керак. Уларни фойдали ишларга жалб қилишда бу айниқса муҳим. Улар битта ишни муқим давом эттиролмайдилар. Катталар томонидан мажбурлаш уларда ўзига хос исённи уйғотади. Бир ишни узоқ давом эттиришлари учун улардаги етакчиликка бўлган яширин ҳавасдан фойдаланиш керак. Бунинг учун уларни ишбошилиқка тайин этиш ҳам маъкул.

Учинчи гуруҳга мансуб болаларнинг истак - хоҳишлари, дунёга қарашлари, муносабатлари, қизиқишларида бир ҳиллик мавжуд эмас. Қўполроқ айтилганда, нима ишларини ўзлари ҳам тайин билмайдилар. Шу сабабли мавжудлик билан ҳавасдаги тез-тез ўзгаришлиқ орасида тўкнашув ҳосил бўлади. Бола онгидаги ўша ички тўкнашув таъсирида юради. Бу гуруҳдаги болалар аввалгилардан фарқли равишда қилаётган ишларининг жамият учун номақбул эканини англаб турадилар. Аммо бу англаш фазилати уларда ҳали ақида даражасига етмаган. Яъни, «бу иш жамиятга зидми, демак, қилмаслик шарт», деган тушунча уларнинг онгига эгалик қилиш қудратига эга эмас. Шу ишдан лаззат олиш ҳисси, ундаги худбинлик иллоти устун келиб, ахлоқ талабларини четлашга ундайверади.

Бу тоифа болаларни жамоа билан бир иш бажаришга жалб этиш, уларнинг тасаввуридаги қизиқарли юмушларни амалга оширишга ҳаракат қилиш яхши натижа бериши табиий.

Тўртинчи гуруҳдаги болаларда бекарорлик нисбатан заифроқ бўлади. Уларнинг қизиқишлари ҳадеб турланавермайди. Бундай болаларда иродасизлик, тез таъсирчанлик, ҳатто енгилтаклик устунроқ туради. Улар ўзларининг кучларига ишонмайдилар. Иродаси бақувват ўртоқлари олдида ўзларини ғоят ожиз хис қиладилар. Бундай болаларни бирон ҳунарга ёки ишга жалб қилганда яхши гап билан рағбатлантириб туриш жуда муҳим. Бажарган

вазифаси таҳсинга лойиқ бўлмаса-да, унга офарин айтиб қўйиш керак бўлади. Бунинг аксича: «Э, галварс шуни ҳам эплай олмадингми!»- деб камситиш ундаги барча қизиқиш ва интилишларни ўлдиради. Олдинги гуруҳдагиларга шундай дейилса улар: «Мен қанақа галварслигимни сенга кўрсатиб қўяман», - деб ишга қайтадан уннаши мумкин. Бу тоифадаги эса бутунлай совийди.

Бешинчи гуруҳдагиларни бўйсунмаслик кўчасига адашиб кириб қолганлар, десак бўлар. Уларда эркисизликка мойиллик, ҳар қандай оқимга қўшилиб кетавериш одати кузатилади. Уларнинг қизиқишини инобатга олиш муҳим. Ўзгарувчан эмас, доимий иш билан банд этиш уларнинг тарбиясидаги зарур омил ҳисобланади.

Болалар ва ўсмирларнинг табиатига, феълига хос кўринишларни ўргана туриб, ўзимизча уларни гуруҳларга бўлиб, мана бу гуруҳнинг йўли албатта жинойтга олиб боради, буниси гумон... деган аниқ тўхтамга келмоқчи эмасмиз. Тан олиш қанчалик оғир бўлмасин, ҳар бир боланинг кутилмаган бир дамда жинойт кўчасига бурилиб кетиши эҳтимоли борлигини унутмасак бас.

«Бола нима сабабдан жинойтга кўчасига киради?» деган саволга беш жавоб ёзиб кичик тадқиқот ўтказдик. Бу сафар бир неча маҳаллада эмас, битта маҳаллада турли вақтда ва турли одамларга мурожаат қилдик. Бир маҳалладаги одамларнинг бу масаладаги фикрлари якин бўлар, деб ўйлаган эдик. Акси бўлиб чиқди. Шу боис жавобларнинг фоизини кўрсатмаймизда, сиз азизларга мурожаат этамиз: Жавобларни диққат билан ўйланг. Дўстларингиз, қўни-қўшниларингиз, қариндошларингиз билан фикрлашсангиз янада яхши. «Менинг хонадонимда бундай муаммо йўқ, ҳаммаси одобли», деб ўзингизни четга олманг. Хонадонингизнинг баодоб экани аъло! Бироқ, атрофга бирон касаллик тарқалса, хонадонингизда бу касал билан ҳеч ким оғримаса-да, хасталикни юқтирмаслик чорасини кўрасиз-ку?

«Бола нима сабабдан жинойт кўчасига киради?» деган саволнинг жавобларига эътиборингизни тортамыз:

1. Боланинг ўзига нисбатан қилинган адолатсизликдан.
2. Кўча зўрларининг ҳаётига маҳлиё бўлиб.
3. Кўча зўрларидан қўрқиб.
4. Биронта ўртоғига эргашиб.
5. Атрофидаги ҳамма нарсадан безиб.
- 6...
- 7...

Биз келтирган жавоблар сизни қониқтирмаслиги ҳам мумкин. Шу сабабли сизнинг шахсий мулоҳазангизга бўш ўрин қолдирдик.

БЎШ ВАҚТ

- * *Ҳалокат жари*
- * *«Кўча» тарбияси*
- * *Ким фикрлашдан тўхтайдими?*

* Дискотека «вабо»си

Биз бўйсунмасларни тарбиялашда асосан насиҳат йўлини танлаймиз. Ҳолбуки бўйсунмас, қайсар, интизомсиз болаларни куруқ насиҳат билан тарбия қилиб бўлмайди. Уйда насиҳат, кўчада насиҳат, мактабда насиҳат, радио-телевидениеда насиҳат - буларнинг барчаси боланинг ғашини келтира бошлайди. Насиҳат бошланиши билан пешонасини тириштиради, индамай эшитишга мажбурлиги учун тинглайди. Хаёли эса бутунлай бошқа томонда бўлади. Баъзи болалар насиҳатдан безганларини очик ошкор қилишдан ҳам тоймайдилар. Насиҳатнинг тарбиядаги ўрнини бутунлай рад этмаймиз, лекин унинг таъсири озлигини ҳам тан олишимиз керак. «Хўш, унда қандай йўл билан тарбия қилишимиз керак? Жиноят томон кетаётган болани нима тўхтатади?»- деган савол туғилиши табиий. Саволга жавоб топишга уриниб кўрамиз. Аввало таъкид этамизки, ҳар бир бола - бир олам. Ҳар бирига алоҳида йўл топмоқ керак. Ёмон йўлга юрмаслик, яхши ўқишга даъват бир ҳилда бўлмайди.

Барча мамлакатлар учун боланинг бўш вақти масаласи муҳим муаммолардан ҳисобланади. Мактабдан кейинги ярим кунда боланинг нима билан шуғулланиши унинг тақдирини белгилайди. Шаҳардаги маҳаллаларда, қишлоқларда бола катталарнинг эътиборида бўлади. Бу бола кимнинг фарзанди эканини катталар билишади ва ундаги ножўя ҳаракатни эътиборсиз қолдиришмайди. Кўп қаватли уйларда эса бунинг акси. Кўшнилари бир-бирларини танишмайди. Ножўя иш қилаётган болани тартибга чақиришмайди. Шунданми, қамокдаги болалар яшаш жойларига ажратилиб ўрганилганда маҳалла ва қишлоққа нисбатан кўп қаватли уйларда истиқомат қиладиганлари кўпроқ экани аниқланди.

Бўш вақт масаласини ҳамма ўзича ҳал этади. Кўпчилик тарбиянинг бу соҳасида асосий эътиборни меҳнатга қаратиш тарафдори. Биз ҳам бу йўлни тўла маъқуллаганимиз ҳолда, болаларимизни меҳнатга қандай қизиқтиришимиз керак, деган саволга диққатингизни тортамиз. Тўғри, меҳнат барча замонларда ва барча жамиятларда буюк ҳуқуқ ва буюк зарурат ҳисобланган. Тўғри, маданият юксаклиги меҳнатга бўлган муҳаббатга боғланади. Ўзгачароқ таъбир билан айтсак, маданият қанчалик юксак бўлса, меҳнат шунчалар юксак қадрланади. Чунки меҳнат ҳамиша инсон ҳаёти ва маданиятининг асосини ташкил этган. Донишманд айтмоқчи, агар ҳаёт кемаси меҳнат лангарига суянмаса, ҳамма шамоллару довулларга дош беролмайди. Бу таърифларни биламиз. Аммо бу ҳақиқатларни болалар онгига қандай сингдира оламиз? Шиорлар биланми ё аниқ ҳаракатлар биланми? Бир киши болаларига насиҳат қилиб дер эканки: «одам маймундан пайдо бўлган, агар меҳнат қилмасаларинг яна маймунга айланиб қоласанлар». Бу насиҳатда чуқур рамзий маъно бор. Бунда одамнинг жисмонан эмас, маънан маймунга айланиб қолиши назарда тутиляпти. Диққат қилайлик, дунёда тирик жон борки, ҳаммаси ҳаракатда, ҳаммаси меҳнат билан банд. Лекин инсон билан бошқа тирик жонлар меҳнати орасида «ОНГ», «ВИЖДОН», «ҲАЛОЛЛИК», деган тушунчалар бор. Кўполроқ таъбир билан айтсак, ўғри ҳам ғар ҳам ўзича меҳнат қилади. Шундай экан, биз

инсонга ҳос тушунчалар асосидаги меҳнатни, фақат ўзига эмас, жамиятга ҳам наф келтирадиган меҳнатни назарда тутишимиз керак. Рисоламиз аввалида баён қилганимиз, қамалган боласи ҳажрида куйган ота «фарзандим меҳнат қияпти, санқиб юрмаяпти», деб фикр қилган. Бироқ, ҳалолликни четлаб, осон йўл билан пул топиш инсонга ҳос эмаслигини ўйлаб кўрмаган. Тижорат - ўзига ҳос меҳнат, унинг ҳам машаққатлари бор, буни инкор этмаймиз. Ҳамма ҳам тижоратчи бўлолмайди, бу соҳага ҳам қобилият керак, буни ҳам билмоқ жоиз. Тижоратда нима ҳалолу нима ҳаром - буни дин аниқ белгилаб берган. Бу белгилаш жамият талабларига ҳам мосдир. Демак, тарбияда меҳнатнинг ҳалол бўлмоғига эътиборни қаратиш керак бўлади.

Ҳалол меҳнатга муҳаббати бўлмаган одам тўғри йўлни йўқотиб қўяди. Оқибатда барчаси ҳалокат жарига боровчи турли сўқмоқларга дуч келади: бир йўл ҳаётда ҳамиша норозилик ҳиссига тўла бўлади ва ўсмир шу ҳис билан яшайди. Бир йўл зерикиш, қоникмаслик ботқоғи, яна бири ўз-ўзини аста-секинлик билан маҳв этишдан иборат бўлади. Бу йўллардаги ўсмирнинг онги, нафси молниқидан фарқланмай қолади. Агар «Ҳалол ва онгли меҳнат - ҳаёт асоси», деган шиордан келиб чиқсак, бошқа йўлларни танлаган ўсмир тириклайин ўлиб бораверади.

Ҳалол меҳнатнинг афзаллигини фарзанд онгига сингдиришда атроф-муҳитнинг салбий таъсирини ҳисобга олмасак бўлмас. Жамият бой-камбағал деган тоифаларга бўлинган паллада боланинг дунёни англаши анча муракаб тарзда кечади. Боланинг оиласи ҳалол меҳнат билан кун кўради. Ота-онаси ҳамиша иш билан банд. Шубҳасизки, фарзандининг ҳузурида баъзи-баъзида бўлса-да, нолиб қўйишади. Уларнинг қўшниси эса бадавлат. Ҳамиша иш билан эмас, маишат билан банд. Бола бу фарқни ўз кўзи билан кўриб турибди. Унда «яхши яшаш учун ҳалол меҳнат қилиш шарт эмас», деган тушунча шакллана бораверади. Ҳалол меҳнат билан кун кўрувчи ота-онаси унинг кундан кун ортиб бораётган талабларини қондира олмайди. Ҳалолликдан нарида юрувчи ота-она эса фарзандини ошириб-тошириб таъминлаб қўйган. Ана энди боладан сўранг-чи, қай бири афзал экан. Бу ўринда бадавлат оиланинг фарзанди онгидаги тушунчани ҳам назардан соқит қилмаслик керак. У ҳам ҳалол меҳнат ҳақида кўп эшитади. Қўшниси мисолида бу ҳалол меҳнат туфайли қандай яшаш мумкинлигини кўради. Шу ўринда амалдаги кўриниш билан назария тўқнашади ва амалдаги кўриниш болалар онгига ҳукмронлик қилиб олади. Виждон, ҳалоллик - олий даражадаги фазилат экани ҳақидаги гапларни улар ҳазм қила олмайдилар. Шайх Саъдийнинг:

«Есам арпа нонини меҳнат билан,

Шириндир бировларнинг оқ нонидан» - байтларини бу тоифа болаларга сингдириш осон кечмайди. Хаёлан бир тажриба қилиб кўрайлик: ўсмирларнинг рўпарасига иккита нон қўяйлик-да, биттасига оғирроқ меҳнат билан етишасиз, иккинчиси учун меҳнат шарт эмас, денг-чи, қанчаси меҳнат эвазига олинувчи нонни танлар экан?

Меҳнат тарбиясини боланинг суяги қотгач бошлаш керак, дегувчилар янглишадилар. Бола эмаклаганда ёки хонтахтани ушлаб юра бошлаганида

билибми билмайми бу тарбияни бошлаб юборамиз. «Пиёлани олиб бер», «Қошиқни узатиб юбор», дейишимиз меҳнат тарбиясининг дебочасидир. Шу ўринда гўдакнинг ҳаракатини кузатайлик: у ҳали «меҳнат - ички эҳтиёж самараси», деган тушунчадан йироқ. Лекин сиз айтган пиёлани узатиб юборгач, уни мактаб, эркалаб қўйсангиз, у шодланади ва иккинчи, учинчи пиёлани ҳам узата бошлайди. Демак, меҳнат учун рағбатлантириш лозим экан. Ўша гўдак сиз айтишингиз билан пиёлани узатмади, шунда сиз уни меҳнатга ўргатиш учун зўрлай бошлайсиз. Пиёлани мажбурлаб ушлатасиз, узатишга ҳам зўрлайсиз. Йўқ, азизлар, буни меҳнат тарбияси доирасига киритишимиз қийин. Меҳнатга зўрлаш болада меҳнатга нисбатан нафрат уйғотиши мумкин.

Меҳнат тарбияси шаҳарга нисбатан қишлоқда осонроқ ҳал этилади, деб ўйлаймиз. Айнан қишлоқда меҳнатга мажбурлаш усули кучлироқ. Бола истаса истамаса отаси ёки онаси қанотида меҳнат қилишга мажбур бўлади. Айрим болаларда меҳнат мажбурияти мавжуд, меҳнатга севги эса заиф бўлади. Шундайлар шаҳар шароити билан танишгач, қишлоққа қайтишни истамай қолади. Россиядаги қишлоқларнинг бўшаб қолишини айнан шу билан изоҳлаш мумкин. Тўғри, бизда у даражада эмас, аммо шундай ҳоллар мавжудлигини инкор этмаслигимиз ҳам керак.

Шаҳарда, айниқса кўп қаватли уйларда яшовчиларни меҳнатга жалб этиш анча қийин. Бу уйларда яшовчи болаларнинг асосий иши: кунда бир марта нон дўконига чиқиб келиш, ҳафтада бир марта ахлатни олиб чиқиб тўкиш. Бу иш ҳам зўр машаққат билан бажарилади. Катта ака ўртанчага буюради, ўртанча эса кичигига. Униси «Ҳадеб мен қилавераманми...»- деб нолийди, оқибатда ғавғодан безган ота ёки она бу ишни ўзи бажариб қўя қолади. Бу уйларда яшовчи болаларни атрофни тозалаш учун ҳашарга жалб этиш қийин. Ота-онаси зўрлаб чиқарса ҳам қўл учида ишлайди. Ҳовлини тозалашни ўзлари учун паст иш деб биладилар. Шунинг учун ҳам кўпгина уйларнинг атрофи ахлатхонани эслатади. Кўчани супуриб қўйишнинг улуғ савоб эканини вақтида фарзанди онгига сингдирмаган ота-она энди боласининг ишёқмаслигидан нолимаса ҳам бўлади. Агар бола 16-18 ёшигача ҳалол меҳнатга ўргатилмас экан, демак унда «интизом» деган фазилат шаклланмайди. Бу фарзанд иродасиз, танбал, ҳавойи бўлиб қолади. Ҳаётга қизиқиши ҳам заиф бўлади. Айнан шу тоифа болалар нашаванд ва гиёҳвандлар чангалига осон тушадилар.

Айрим ота-оналар фарзандларини биронта ҳунар эгасига шогирдликка берадилар. Тўғри, жамиятда болаларни оғир меҳнатга жалб этиш мумкин эмас. Корхоналар бу талабга амал қилишни баъзан меёридан ошириб юборишади. Ўсмир бажарадиган юмуш мавжудлигига қарамай, уларни яқинлаштиришмайди. Ҳунарманд усталар эса аксинча. Сувоқчими, кулолми, дурадгорми... болаларни ёнларига оладилар. Болаликдан устанинг ёнида юрганларнинг ҳам кўзи пишади, ҳам қўли ўрганади. Оқибатда улар моҳир уста бўлиб етишадилар. Энг муҳими - бекорчиликдан санғимайдилар. Меҳнатсеварликнинг хайрли экани ҳақида юзта насихатдан кўра шу усул дуруст эмасмикин? Тўғри, усталарнинг ҳам ҳар хили мавжуд. Ҳаммаси ҳам бегона болага ҳунарини очик кўнгил ва кунт билан ўргатавермайди. Устанинг

қанотига кирган ўсмирларнинг барчалари ҳам тўғри ва ҳалол йўлга киравермайдилар. Юқорида зикр этилган алдов ёки айёрлик билан ҳунардан бўйин товлашга интиладилар. Бу ўринда яна ота-она ва устанинг биргаликдаги тўғри муносабати муҳим. Афсуски, усталар кўп эмас, бекорчи болаларнинг барчасини қанотларига ололмайдилар. Бу ўринда давлат болаларнинг бўш вақти хусусида аниқ тадбирларни белгилаб бериши керак. Корхоналарда ўсмирлар учун махсус иш жойларини тайин этиш шу тадбирлардан бири бўлса нур-аланнурдир. Халқ маорифи тизимида (илгари «пионерлар уйи» дейиларди) «Кўшимча таълим марказ»лари мавжуд. Бу марказларда турли ҳунарлар ўргатадилар. Санъатга жалб этадилар. Нақш, ганчкорлик, ўймакорлик, дурадгорлик, чеварлик, тўқувчилик каби тўғаракларда болалар деярли тўла бўлади. Санъат турларига қизиқиш ҳам кучли. Лекин бу марказларга асосан яқин атрофдаги мактаб ўқувчилари қатнайдилар. Узоқроқдаги мактабларнинг ўқувчиларини ота-оналари юбормайдилар. Бориб-келишидан ҳавотирланадилар. Ундан ташқари мазкур тўғаракларга асосан ўн уч - ўн тўрт ёшгача бўлган болалар қатнайдилар. Ўсмир ёшидагилар учун эса шуғулланадиган юмуш яна йўқ. Авваллари болалар учун футбол бўйича «Чарм тўп», «Зарница» (Яшин шўъласи) каби ҳарбий ўйинлар ўтказиларди. «Кувноқ стартлар», «Светофор» каби ўйинлар ҳозир ҳам мавжуд. Лекин бу ўйинларда ҳам ўсмирлар иштирок этишмайди. Демак, ўсмирларнинг бўш вақтлари тўлалигича ўзлари ҳукмига топширилган, деб ўйласак ҳам бўлар. Бўйсунмаслар тарбиясининг энг нозик, айти дамда хатарли нуқтаси ҳам шу ерда. Бўш вақтига ўзи хўжалик қилувчи болалар кўп ҳолларда кўча ёки маҳалла зўравонлари таъсирига тушадилар ва бунинг оқибати нима бўлиши барчага маълум.

Ана энди яна бир нарсага диққат қилайлик. Биз бўйсунмас деб атаётган болалар оилада, синфда фақат танқид эшитадилар. Синфда уларнинг ҳимоячилари йўқ ҳисоби. Улар дўстлашмоқчи бўлган болалар катталар томонидан ўргатилган «Ёмонга яқин юрма!» шиорига амал қилиб ўзларини нари оладилар. Кўчада эса аксинча, аҳил дўстлик мавжуддай кўринади. Бўйсунмас йигитча ёки қизчага бу улуг бир неъмат бўлиб кўринади-ю, кўча жамоасига боғланади.

«Кўча тарбияси» дейилганда кўз олдимизга фақат безори, жинойтчи болаларни келтирамыз. Кечки пайт кўчада тўпланиб турган болаларни кўрсак, ҳаёлимизга фақат йўлтўсарлар келади. Ҳолбуки, кўча таъсирида барча жинойтчига айланиб қолмайди. Айти чокда тўғаракка қатновчи болаларнинг ҳаммаси ҳам яхши бўлиб қолмайди. Бу ҳам ҳақиқат. Ҳозир эл оғзида «столба қоровуллари», деган ибора пайдо бўлган. Кўп ерларда кеч тушиши билан симёғоч яқинига ўсмирлар тўпланишни одат қилишган. Улар шунчаки гаплашиб ўтирадилар. Уйда ота-онаси ёки ака-опаси билан суҳбатлашишнинг уларга қизиғи йўқ. Бошқа шуғулланадиган ишлари ҳам йўқ. Ўртоқлари билан гаплашиб ўтирадиган жой ҳам йўқ. Айрим ота-оналар болаларни уйга таклиф этадилар. Лекин улар таклифни қабул қилмайдилар. Чунки ота-оналар ҳузурида улар истаган мавзуларида суҳбатлаша олмайдилар. Ёки катталардан истиҳола

қиладилар. Айрим ерларда «Ўсмирлар клублари» ташкил этишга ҳаракат ҳам бўлган. Лекин ўсмирлар бу клубларга ҳам боришмайди. Чунки клубларда ўзлари истаган мавзуда эмас, тарбиячилар тавсия этган мавзуда гаплашишни ёқтирмайдилар. Демак, бу ўринда «Ўсмирлар клублари ташкил қилиш керакми? Бу клублар ташкил қилинган тақдирда қандай йўналишда иш олиб бориши керак? Улар ўсмирларни, айниқса бўйсунмасларни жалб қила оладиларми?» деган саволларга жавоб топиш керак бўлади.

«Столба қоровуллари» суҳбатлашадиган аниқ мавзу йўқ. Каллага нима гап келса ўша томон оғаверадилар. Шу боис уларнинг суҳбатини маъносиз, дейишга ҳақлимиз. «Болалар шунчаки гаплашиб ўтиришибди, уларнинг орасида безорилар йўқ», деб хотиржам бўлишга эса ҳаққимиз йўқ. Уларнинг орасида бугун безори йўқдир, бироқ эртага қўшилиб қолар. Қўшилиб қолганини, нашага ўргатишни бошлаганини вақтида пайқаймизми?

«Беозор» «столба қоровуллари» наша чекиб ўтиришганда, бир одам уларни тартибга чақиради. «Отанг баобрў одам, бу ишинг чакки», дейди. Унга жавобан «беозор» «Мияни ачитманг, братан, биз билан битта тортинг», деб таклиф қилади. Натижада жанжал чиқади ва тартибга чақирган одам ўлдирилади. Қаранг, болалар бу ерга бекорчилик оқибатида тўпланишган, бировга ёмонлик қилиш фикрлари бўлмаган. Ҳуқуқ тили билан айтилганда бу «қасддан одам ўлдириш»га кирмайди. Кечки пайт тўпланган болаларнинг беозор суҳбатлари жар ёқасида туришни эслатади. Жарга қулаш учун салгина туртки кифоя.

Кейинги йилларда болаларнинг бўш вақтлари кўпроқ телевидение ва видео тамошалари билан банд бўляпти. Ҳатто ҳазил аралаш «телебола» деган атама ҳам пайдо бўлди. Бу «телебола»лар атрофларидаги барча гўзалликларни рад эта бошлайдилар. Францияда қизиқарли тадқиқот ўтказишибди. Уч мингта болага «телевизор яхшими ё отангми?» деган саволни бериб, қарийб икки мингтасидан «Телевизор яхши», деган жавобни олишибди. Буни бир неча давраларда айтиб, эшитганлар юзида ташвиш кўрмадик. Деярли барча латифа эшитгандай кулимсираб қўйди. Аслида бундай хабар барчани ўйлантириб қўйиши керак. Францияда бу тадқиқотни шунчаки бекорчиликдан ўтказишмагандир. Тарбияга доир ишларида нималарга эътибор қаратиш лозимлигини аниқлаш учун қилишгандир. Шунга яраша чоралар кўришар. Хўш, бу ҳолатнинг бизга алоқаси йўқми? Тўғри, бизда икки мингта бола «отамдан телевизор яхшироқ», деб жавоб бермас. Агар уч мингта боладан учтаси шундай жавоб қайтарса ҳам ташвишланишимиз зарур эмасмикин? Бугун учта бола шундай деб турса, эрта-индин уларнинг сони ошмасмикин? Орадан кўп вақт ўтмай ўша Франциядаги натижа бизда ҳам қайд этилмасмикин? Бу муаммо хусусида қачон бош қотирамиз? Уч мингта боланинг ҳаммаси бир овоздан отадан кўра телевизор афзаллигини таъкид этгандами?

Ана энди шу болаларимизга четдан разм солайлик: китоб ўқиш улар учун азоб, театрда юраклари сиқилади, музейларда роҳатланмайдилар. Мусиқанинг фақат енгил турларини тинглашлари мумкин. Ёзувчилар бу «телебола»ларни бадиий адабиётга қайтариш керак, дейдилар, яна бировлар театрга, бошқалари

музейга, дейдилар, аммо қандай қайтаришни аниқ билмайдилар. Агар бизда ўсмирлар учун бадиий адабиёт деярли йўқлиги, болалар ёзувчиларининг ҳам ғоят камлиги инобатга олинса, бу фикрнинг амалга ошуви мушкул экани ойдин бўлади. Кишини ўйлатадиган яна бир масала: кино тасмаларига кўчган бадиий асарлар ўз маъзини сақлаб қололмайди. Кинорежиссерлар асарни ўзича талқин қилиб, ўзича намойиш этади. Асардаги фикр, қаҳрамонларнинг руҳий ҳолати улар учун муҳим эмас, муҳими - кинотамошабинни зериктирмаслик. Шунинг учун ҳам айрим бадиий асарларни киноталқинини кўриб танимай қоламиз. Масалан, «Қутлуғ қон» асарида Гулнор захарланиб ўлади. Кинода эса Йўлчининг синглиси Унсин. «Ўтган кунлар»да ҳам, бошқа фильмларда ҳам шунга ўхшаш ўзгаришларни кўриб, ажабланамиз. «Ўтган кунлар»ни ўқиб йиғлаган одамларнинг таассуротларини кўп эшитганмиз. Аммо киносини кўриб кўзлари ёшланган одамни учратмадик...

Европа мамлакатларида болалар ва ўсмирлар адабиётига жуда жиддий аҳамият берадилар. Бизнинг болаларимиз ўқийдиган китобларнинг ҳам асосан таржима асарлар экани сир эмас. Болаларнинг севимли қаҳрамонлари ҳам Европа адабиётининг фарзандлари. Яхши бадиий асар миллат танламайди, чегара билмайди. Бироқ, халқнинг ўз адабий қаҳрамонлари бўлса яна яхши. Бу соҳадаги тарбиямизда битта камчилигимиз бор. Аввало кўп хонадонларда оиланинг катталари китоб ўқимайдилар. Ўзлари ўқимай туриб фарзандларини китобга жалб қила олармикинлар? Ўша ота-оналар ўйлаб кўрсинлар, фарзандлари бўш вақтларини кўча безорилари ёки беҳаё кинолар куршовида ўтказганлари маъқулми ё фикр тарбиясини берувчи китоб билан дўстлашганлари афзалми? Донолардан бири «Китоб ўқимаган киши фикрлашдан тўхтайди», деган экан. Кимдир бунга қарши чиқиб айтarki: «Мен умримда китоб ўқимаганман, лекин фикрлайман-ку?» Тўғри, ўқиган ҳам, ўқимаган ҳам фикрлайди. Бироқ қай тарзда фикрлайди? Фикрининг маъноси борми? Бу фикри билан ўзгалар орасида эътибор қозона оладими? Дуруст, ота ёки она ўқишнинг афзаллигини тушуниб етдилар. Фарзандларини ўқишга даъват эта бошладилар. Лекин бола ёши улғайгач, бу даъватга дарров бўйсунма қолмайди. Ҳатто қизиқарли китобни ҳам четга суриб қўяди. Баъзи ота-оналар мана шундан зорланишади. «Фалон сўмлик китоб олиб келдим, ўғлим бир бет ҳам ўқимади», дейди. «Ўша китобни ўзингиз ўқидингизми?»- деб сўраймиз. «Бе, ўқишга вақт борми?»- деган жавобни эшитамиз. Чойхонада кунда, кун ора ошхўрлик қилишга, маишатга вақт топилади. Бешик тўйларида соатлаб валақлаб ўтиришга фурсат бор, аммо фарзанднинг тарбиясига вақтимиз йўқ. Шахсий намуна деган тушунчадан узоқмиз. Бизнинг назаримизда «Мана, сенга китоб олиб келдим, ўқи», дейиш - тарбия. Шу билан биз бурчимизни бажардик. Боламизнинг китоб ўқимаслиги эса... Худодан. Уни Худо шундай яратган...

Бир киши фарзандини донишманд ҳузурига олиб келиб: «Тақсир, насиҳат қилиб қўйинг, ўғлим жуда кўп хурмо ейди. Бир ўтиришда элик хурмони кўрдим демайди. Кўп эмоқлик зарар эканини тушунтиринг»,- деб илтимос қилибди. Донишманд: «Бир ойдан кейин келинглар»,- дебди. У одам яна бир ойдан кейин

рўпара бўлганида донишманд: «Эй ўғил, кўп хурмо емоқлик зарарлидир», - дебди. Бу қисқа насиҳатни эшитган киши: «Шу гапни бир ой олдин айтсангиз бўлмасмиди?» - деб ажабланибди. Шунда донишманд: «Бир ой аввал бундай дейишга ҳаққим йўқ эди. Чунки мен ҳам хурмони яхши кўриб кўп ердим. Бир ой давомида нафсимни тийиб, озга келтирдим ва насиҳат қилмоқ ҳуқуқига етдим», - деган экан.

Айтмоқчимизки, тарбиянинг барча кўринишларида, хусусан китоб ўқишга даъватда шахсий намунанинг фойдаси кўп. Тарбиянинг барча турлари каби китоб ўқишга ўргатиш ҳам болаликдан бошланади. Европа мамлакатларидаги наشريётларда «Ойижон, ўқиб беринг», туркумида китоблар кўп чиқарилади. Номидан кўриниб турибдики, бу китоблар мактаб ёшигача бўлган болаларга аталган. Бу ёшдаги болаларда «китобни кўрсам бошим оғрийди», деган гаплар бўлмайди. Барчаси қизиқиш билан китобни варақлайди. Баъзилари расмлардан завқ олади унда нима акс этганини билишни истайди. Баъзилари китобни йиртиб завқ олади. Ота ёки онанинг китобни ўқиб бериши ёки расмлар мазмунини тушунтириши боласининг келажаги учун жуда-жуда зарурдир. Бола учун ажратилган беш-ўн дақиқа вақт келажакда ойлаб-йиллаб давом этадиган қайғу-аламлар олдини олишини англаб етган ота-она нақадар бахтли!

Юқорида зикр этганимиз ота ёки она боласига атаб китоб олгани учун ҳам уларга офаринлар айтмоқ жоиз. Чунки боласига китоб олмайдиганларнинг сони-саноғи йўқ. Бозорга бориб боласига қуртми, сақичми ёки бирон қимматбаҳо ўйинчоқми олишни унутмайди. Лекин китоб растаси ёнидан ўтаётганида «боламга мос китоб бормикин?» деб қайрилиб ҳам карамайди. Ҳозир бу даъвони айтсангиз «Китоб қиммат», деб баҳона қилишади. Аввало китоб жуда арзон бўлганда ҳам аҳвол шундай эди. Қолаверса, ўзини «ота», деб, фарзанди тарбиясига масъул деб ҳисобловчи кимсанинг бир кунда чекадиган сигарети пулига ёки маишатида сарф қиладиган маблағига қанча китоб сотиб олса бўларкин. Биз «Болажонмиз!» деб кериламиз-у, болажонлигимизни фарзандларимизни яхши кўриш билангина чеклаймиз. Эҳтимол бу гапларимиз баъзилар учун малол келар. «Ошириб юбордингиз», деб маломат қиларлар. Унда мана бу далилларга диққат қилинг: мактаб ўқувчиларининг сони тахминан беш миллион атрофида бўлса керак. Шу ўқувчиларга мўлжаллаб чиқариладиган журналнинг нусхаси йигирма мингдан ошмайди. Нашр этилган яхши китоблар ҳам чанг босиб ётади. Гап китоб ва журналларнинг қимматлигида эмас, гап ота-онанинг эътиборсизлигида!

Болалар қамоқхонасида ўтказилган сўровларимиздан маълум бўлди-ки, у ерга тушганларнинг қарийб тўқсон фоизи битта ҳам бадий китоб ўқимаган. Етмиш фоизи театр оstonасини босиб ўтмаган. Юз фоизи рассомларнинг кўргазмаси нима эканини билмайди. Бўш вақтдан тўғри фойдаланиш ҳақидаги фикримизни қувватлаш учун яна қандай далил керак?

Бир куни болалар қамоқхонасида адабий учрашувга бордик. Бу ерга биринчи марта кирган шоир биродаримиз болаларнинг жиноятлари ҳақидаги ҳикояни эшитиб гангиб қолди. Ҳаяжонга берилиб, «Мен бу ерда шеър ўқий олмайман», - деди. Мен ундан Усмон Носирнинг «Муҳаббат» шеърини ўқиб

беришни илтимос қилиб, аранг кўндирдим. Бир хил кийинган, сочлари бир хилда қиртишланган, кўзлари бир хилда маъносиз боқувчи бир неча юз бола тўпланган жойга кирганимизда шоир биродаримиз бу нигоҳларга қарай олмай кўзларини юмиб олди. Шу ҳолда шеърни ўқиди. Бу шеърни ўқитишдан мақсад - кичкина ижтимоий тадқиқот ўтказиш эди. Йиғилганларнинг барчаси севги ёшидаги ўсмирлар. Кўпчилиги севишга, аёл билан бўлишга улгурган. Севги туйғуси бегона эмасдир, деган фикрни синаб кўрмоқчи эдим. «Севги! Сенинг ширин тилингдан ким ўпмаган, ким тишламаган!» деб бошланувчи шеър ҳар қандай ёшнинг дилини қитиқлаши тайин. Аммо жинойтчи ўсмирларга бу таъсир этмади. Уларнинг юзларида, қарашларида ўзгариш сезилмади. Оддий гапни эшитгандай ўтираверишди. Шеърда «Уфқда ботар қуёшни шарт кесилган бошга ўхшатдим», деган сатр бор. Шу сатр ўқилганда, не ажабки, ўтирганларда жонланиш сезилди. Бундагиларнинг оз қисми қотиллиги туфайли қамалган, лекин бошқа жинойтлар билан ўтирганларга ҳам «шарт кесилган бош» таъсирли бўлди.

Уч ўсмир кечқурун ҳомиладор аёлга дуч келиб, «Хотиннинг туғишини кўрамиз», деб кийнашган. «Эси бутун одам бундай қилмайди, улар жиннидир», дерсиз? Йўқ, уларнинг кўриниши ҳам бинойи, эслари ҳам жойида. Биз улар билан суҳбатлашганда «Нега бундай қилдинглар?» деб саволга тутмадик. Ўқиган китоблари, кўрган театр тамошалари, кинофильмлари билан қизиқдик. Жангари, бадахлоқ кинотамошаларини кўришда камчиликлари йўқ. Учтадан иккитаси болалигида синфдошлари билан ёш тамошабинлар театрга неча мартадир борган, лекин нимани кўргани эсида йўқ. Биттаси умуман театрга қадам босмаган. Уччаласи ҳам бадий китобни кўлига олмаган. Биттаси мактабдаги адабиёт дарсида ўқиганларини сал-пал эслайди. Улар билан суҳбатлаша туриб ўйладим: «Агар бадий китоб ёки сахна санъати орқали фақат инсонга хос севги-муҳаббатни қалбларига сингдиришганда эди, жинойт кўчаларида тентирамасмидилар...»

Китоб ўқишни ўргатишдаги ота-онанинг масъулиятини театрга, ёки музейга, ёки рассомлар кўرғазмасига... олиб боришда ҳам таъкидлашимиз керак бўлади. Жуда оз ота-оналар фарзандлари билан бу жойларга борадилар. Театр-музейларга олиб бориш асосан мактабларнинг зиммасида. Ота ёки она «Бугун театрга борибсан, нимани кўрдинг, нимани тушундинг?»- деб беш дақиқагина суҳбатлашармикин? Агар суҳбатлашсалар - шарафлар бўлсин бу зотларга!

Кузатувлардан аниқки, болалар ва ўсмирлар феъл-атворининг шаклланишида бўш вақтдан тўғри фойдаланиш ғоят муҳим эканлиги тан олингани ҳолда бу зарур масаланинг ечимига эътиборсиз қаралади. Бошқачароқ айтсак, бўш вақтдан фойдаланишга доир мавжуд тадбирлар етарли самара бермай қўйган. Бунинг акси ўлароқ, кўчанинг таъсири кучлироқ бўляпти. Айтайлик, кўчанинг бир бетида шахмат-шашка тўгараги ташкил этилган. Иккинчи бетида бевош ўспиринлар қарта ўйнаб ўтиришибди. Кўчанинг ўртасида эса биз тарбияламоқчи бўлган юзта бола турибди. «Ихтиёр ўзингизда, бўш вақтингизни ким билан ўтказасиз?»- деб кўрайлик-чи?

Ишонаманки, шу юз боладан кўпи билан йигирма-йигирма бештаси шахмат-шашка томон юради.

Совет жамиятининг сўнгги йилларида бўш вақт масаласи бўйича масъул идоралар берган маълумотга кўра, ўрта ёшдаги ўқувчиларнинг етмиш фоизи, юқори синф ўқувчиларининг олтмиш фоизи мактабдан ташқаридаги турли тўғараклар, клубларда шуғулланар эканлар. Совет Иттифоқидаги болаларнинг йигирма тўрт фоизи спорт билан доимий банд экан. Ўн уч фоиз ўқувчи бўш вақтларини техникага доир ҳунарларни эгаллашга сарфлар эканлар.

Бу кўрсаткич 2000 йилда олий даражага етказилиши мўлжалланганди. Кўнгилни хотиржам қилувчи бу рақамлар фақат қоғозда эди. Ўшанда қайта текширишдан сўнг «спорт билан шуғулланишти», деган маълумотдан 12 миллион болани ўчиришга тўғри келган. Рўйхатда бору аммо асли йўқ бўлган минглаб тўғараклар аниқланган. Яна аниқландики, 1980 йилдаги кўрсаткич 1990 йилда озгина бўлса-да, яхшиланмабди. Ўша даврда мактаб ўқувчиларининг 5-6 фоизигина тўғаракларга қатнашар эканлар.

Янги жамиятга ўтар чоғидаги қийинчиликлар сабаб бўлиб, юртимизда аввалига бу масалада илгарилаш етарли бўлмади. Кейинги йилларда бу камчиликларга барҳам бериляпти. Айниқса болалар ва ўсмирларни спортга жалб этишга берилаётган эътиборни собиқ иттифок ҳудудидаги ҳеч бир мамлакатда учратмаймиз. Шунга қарамасдан бўш вақтга доир масалаларда қилинадиган ишлар кўп. Шу масалаларни ҳал қилиш учун ҳам «Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси» тузилди. Мазкур жамғарма Ҳомийлик кенгашининг Оқсаройда бўлган мажлисида (2003 йилнинг 4 июнь куни) таъкидланишича, Республикада 6 миллион 528 минг нафар олти ёшдан ўн етти ёшгача бўлган бола бор. Жамғарма раиси А.Мирқосимовнинг ахборотича, ана шу болаларнинг 432 минг нафари, яъни 6,7 фоизигина спорт билан мунтазам шуғулланади. Халқ таълими вазири Р.Жўраевнинг маълумотига кўра эса 26 фоиз бола шуғулланаркан. Оддий ҳисобдан хабардор одам ҳам бу рақамнинг тўқима эканини англаб олиши қийин эмас. Чунки бир ярим миллиондан ошиқ боланинг мунтазам спорт билан шуғулланишини тасаввур қилиш қийин. Бундай рақам ривожланган мамлакатларда ҳам юқори кўрсаткич ҳисобланса керак. Яна республикадаги мавжуд спорт иншоотларидан 30-40 фоизигина ишлаётгани ҳисобга олинса давлат раҳбарининг ташвишларини англаш мумкин. Икки раҳбарнинг ахборотидаги икки хил манзарага эътибор қаратган Республика Президентининг танбеҳлари ғоят ўринли: «Гап рақамларда эмас. Асосийси, бу рақамлар, кўрсаткичларнинг бугун қилаётган ишимизга қараб эртага ўсиши, ўзгаришидир. Хўжакўрсинга рақамбозлик қилишдан кўра, соғлом авлод тарбияси муҳим эканини унутмайлик. Бу борадаги барча ишларимиз мавсумий эмас, давомли, чуқур ўйланган бўлмоғи даркор. («Маърифат» газетаси, 7 июн)

Тадқиқотимиз давомида бир қанча тўғаракларнинг ишлари билан қизиқдик. Рўйхат дафтари ҳавасни келтиради. Агар шу рўйхатга ишонилса, тўғарак бола билан тўла. Аслида эса рўйхатдагиларнинг ярмиси ҳам йўқ. «Болалар бирон сабаб билан келмагандир», деб ўйлаган эдик. Бироқ тўғарак

рахбарлари уларнинг охирги марта қачон кўрганларини эслай олмадилар. Биз «болалар рўйхатга атай кўшиб ёзилган, бундай бола умуман бу ерга қадам босмаган», - деган даъводан узоқмиз. Гап шундаки, расм тўгарагигами ё боксгами ўша болалар келишган, бироқ уч-тўрт марта қатнашиб ташлаб кетишган. Сабаб?

1. Тўгарак иши учун зарур шароит йўқдир.
2. Болага етарли эътибор берилмагандир.
3. Тўгарак раҳбари боладаги қизиқиш чўғини алангага айлантира олмагандир.
4. Тўгарак раҳбари ўзининг нотўғри муомаласи билан болани бездириб қўйгандир.

Бу ўринда асосий айбдор ўша тўгарак раҳбари, десак, янглишмаймиз. Тўгарак раҳбари яхши рассом ёки яхши боксчидир. Лекин унда бу ишда ғоят муҳим ҳисобланмиш тарбиячилик иқтидори йўқдир. Санъатга ёки спортга меҳри аълодир, бироқ, болаларга меҳри саёздир. Бошқа иш йўқлигидан шу тўгаракка келгандир. Бундай одамларни ўз соҳаларидаги юксак маҳоратларидан қатъи назар, болалар билан ишлашга жалб этмаган маъқулроқ. Вақтида чемпионлик шоҳсупасига кўтарилган, энди тренерликни касб этган одам агар сабрли бўлмаса, болаларга хос феъл-атвори билмаса, болалар руҳиятини англай олмаса, болалардаги қайсарлик каби иллатларга чидами етмаса бу соҳада ишлай олмайди. Болага катта талаб қўяди. Бола бажара олмаса, бақиради, ҳақорат қилади. Оқибат эса аён. Баъзан эса болани тўгаракдан раҳбарларнинг ўзлари ҳайдаб юборадилар. Бу ишлари учун ҳеч кимга ҳисобот бермайдилар. Чунки бола ҳайдалгани билан рўйхатда иштирокчи сифатида тураверади. Мактаб бола ҳар қанча ёмон бўлмасин, уни ҳайдай олмайди. Чунки мажбурий таълим ҳақида қонун бор, бола ҳайдалса қонун бузилади. Бу қонун тўгаракка таалукли эмас. Ҳайдаса бўлаверади. Мактаб боланинг ота-онаси билан доимий алоқада. Боланинг ахлоқи масаласида отани ёки онани тез-тез йўқлаб туради. Мактабда «Ота-оналар қўмитаси», «ота-оналар мажлиси» деган гаплар бор. Тўгаракда эса булар йўқ. Тўгарак раҳбари шогирдининг оилавий аҳволини деярли билмайди. Сухбатларимиз даврида биз шунга амин бўлдик. «Шунча бола тўгарагингизга келмай қўйибди, сабаби билан қизиқмадингизми?» - деган саволимизга эса тайинли жавоб ололмадик.

Тўгаракларда ишлаётганлар ўзларини энг аввало тарбиячи деб ҳисоблашлари шарт. Уларнинг моҳир рассом, наққош, боксчи ёки футболчи эканликлари иккинчи даражали масала. Афсуски, бизда бундай талаб қўйилмаган. Тўгарак раҳбарларидан «Тўгарагингизда нечта бола бор, нечтаси кўрикда (ёки мусобақада) ғолиб келди?» деган ҳисобот сўралади. «Тарбияга доир нима иш қилдинг?» деб сўралмайди. Тўгарак раҳбари: «Мактабда қандай ўқияпсан, машғулотдан чиқиб тўғри уйга кетяпсанми ёки бирор овлоқдаги болаларга қўшилиб бевошлик қияпсанми?» - деб қизиқмайди. Айни чоқда ота ёки оналарнинг аксари «болам кимдан нимани ўргангани қаерга боряпти, машғулотларни канда қилмай қатнашяптими ёки тўгарак баҳонасида уйдан

чиқиб санқиб юрибдими?»- деб суриштиришмайди. Бола мактабдаги ўқишдан қолса ота-онасига дарров хабар боришини билади ва интизомга бўйинсунишга мажбур бўлади. Тўғаракда интизом йўқлигини ҳам билади ва бундан усталик билан фойдаланади.

Тўғарак раҳбари бола қалбини кашф эта олиш маҳоратига эга бўлиши шарт. Унда мактаб ўқитувчисига бўлмаган имконият ва имтиёз мавжуд. Бола у ёки бу фанни ёқтирмаса ҳам шу дарсда ўтиришга мажбур. Лекин тўғаракни ўзи хоҳлаб келган, демак айти шу хоҳишни ўлдиришдан эҳтиёт бўлишга тўғри келади. Пойтахт атрофидаги тўғараклардан айримларини ўрганганимизда тўғарак раҳбарларидан 55-60 фоизигина ўргатаётган мутахассислиги бўйича олий маълумотли экани аниқланди. Буларнинг ҳам ярмидан кўпи педагогика фанидан бебаҳра. (Бундан ажабланмасак ҳам бўлади. Чунки педагогика йўналишидаги ўқув даргоҳларида ҳам бу фан етарли даражада ўтилмайди. Умумий ўтиладиган дарсларнинг беш-олти фоизини ташкил этади.) Тўғарак раҳбарлари орасида ўрта маълумотлилар ҳам анчагина. Энг ачинарлиси, бу тўғарак раҳбарларининг ярмидан сал кўпроғигина ўз соҳасида муқим ишлайди. Бир йил, ҳатто ярим йил ишлаб кетувчилар ҳам бор. Ана энди болаларнинг қизиқишини ошириб, у ёки бу ҳунарга жалб этиш қандай аҳволда эканини тасаввур этаверинг.

Бу соҳадаги жиддий камчиликлардан бири - мактаб билан тўғараклар орасида алоқа, боғлиқлик йўқ. Тўғарак раҳбари мактабга келмайди, ўқитувчи эса тўғарак билан қизиқмайди. Тўғри, талаб қилинган маълумотномаларни тўлдириш учун синф раҳбари ўқувчиларнинг қандай тўғаракларга қатнашиши билан қизиқади. «Синфимдаги шунча бола шунча тўғаракка қатнашади», деб ҳисобот беради. Сентябрь ойидаги ҳисобот май ойига қадар собит туради, ўзгармайди. Ундан ташқари айрим шўхроқ болаларни тарбия этиш мақсадида уни тўғараклар билан банд этишга интилишади. Бир мактабдаги ҳисобот билан қизиқиб, айрим болаларнинг беш, ҳатто етти тўғаракка аъзо эканидан ажабландик. «Наҳот, бу болалар шунча тўғаракка қизиқсалар?»- деб сўраганимизда «Қизиқишга қизиқмайди, мажбур қиламиз. Буларга бўш вақт қолдирмаслик керак, бўш вақти кўп бўлса бузилиб кетади», - деган жавобни эшитдик. Болаларнинг ўзлари билан суҳбатлашганимизда уларнинг мазкур тўғаракларга мутлақо қизиқмаслиги, энг муҳими ва энг ачинарлиси - қатнашмаслиги маълум бўлди. Улар синф раҳбарининг зўри билан тўғаракка ёзилиб қўйишгану машмашадан қутилишган.

Ота-она ҳам, мактаб ҳам, ҳуллас, ўсмирнинг атрофидаги барча ундан яхши ўқишни, меҳнаткаш бўлишни талаб қилади-ю, унинг тўғри дам олиши билан ҳамма ҳам қизиқавермайди. Қизиққанлар ҳам бир ҳилдаги режа бўйича иш олиб боришади. Ҳолбуки, Тошкентдаги ўсмир билан ўйжудувондаги ўсмирнинг қизиқиши, шароити, имконияти бутунлай бошқа-бошқа-ку? Ундан ташқари боланинг ёши улғайгани сайин у ҳам жисмонан, ҳам маънан шаклланиб боради. Унинг бўш вақтига мос дам олишни ташкил этиш эса қийинлашади. Ўн тўрт ёшгача бўлган болаларнинг 43,4 фоизини бўш вақтдан унумли фойдаланишга жалб этиш мумкин экан. 56,6 фоизи эса бўш вақтидан ўзича

фойдаланишни истайди. Ёш улғайган сайин бу рақамлар ҳам ёмон томонга ўсиб боради. Яъни, 14-15 ёшли болаларнинг 38,8 фоизи, 16-17 ёшлиларнинг 35,2 фоизини фойдали дам олишга жалб этиш мумкин бўларкан. Қизлар орасида эса ахвол бунданда ёмонроқ. Ўн тўрт ёшгача бўлган қизларнинг 41, 14-15 ёшлиларнинг 21, 16-17 ёшли қизларнинг 14 фоизигина катталар таклиф этган тадбирни қабул қилади. Биз мана шу ўсиш, шаклланиш жараёнини ҳисобга оламизми? Сўровларимиздан аён бўлди-ки, мактаб ўқувчиларининг 35,5, коллеж талабаларининг 42, ишловчи ўсмирларнинг ва ишламайдиган, ўқимайдиганларнинг 67 фоизи бўш вақтни самарали ўтказиш бўйича катталар томонидан таклиф этилган тадбирларда иштирок этишни истамайдилар. Баъзи ўсмирлар учун эса бундай тадбирларда иштирок этиш ҳам этмаслик ҳам фарқсиз. Баъзилари ота-онаси ёки ўқитувчининг зўри билан иштирок этиши мумкин. Мисолга мурожаат этайлик: сир эмаски, театрларимизга болалар зўрлаб олиб борилади. Ўрта ёшдаги болаларга чипта тарқатиш унча машаққат туғдирмайди. Ўсмирлар эса бўйин товлашга уринишади ва синф раҳбарининг танбехларидан безиб пул тўлашади-ю, театр тамошасига эса боришмайди. Борганлари ҳам тўполон қилиб атрофдагиларни бездиришади. Мактабда дарс пайтида қилолмаган қилиқларини ўша ерда қилишади. Ўзига ишонган ўсмирлар эса пул тўлаш чоғида «Сазангиз ўлмасин, деб тўлаяпман, тамошангизга бормаيمان», - деб синф раҳбарини огоҳлантириб кўйишади. Ўқитувчига шуниси ҳам тузук. Кўчага қанча кам бола билан чиқса шунча бежавотир. Театрга ҳам шуниси тузук: қанча кам бола келса шунча тинчлик бўлади. Энг муҳими - чипталар тўла сотилган.

Қайси мактабда ёки маҳаллада ёки уйда зерикаш касали мавжуд бўлса, ўша ерда ўғричаларнинг, ёлғончиларнинг, зулм сари оғаётган шумликларнинг туғилишини кутмоқ керак.

Мактабдаги тадбирларга ўғил болаларни тортиш қийин. Ҳар турли тадбирлар асосан қизларнинг иштирокида ўтади. Жалб қилинган ўғил болалар ёдлаб бериши шарт бўлган шеърни ҳам чайналиб-чайналиб зўрға айтади. Йиғилганлар хузурида ҳижолат бўлаверади. Мажбурлаш орқали ёдлагани, мажбурлаш орқали сахнага чиққанини сезиш қийин эмас. Тошкентнинг Юнусобод мавзеидаги бир мактабда шунинг аксини кўрдик. Адабиёт муаллимаси ўзининг шахсий ташаббуси билан драма тўғараги ташкил этган. Мактаб ўқувчилари ўзларига ёққан асарни сахналаштира бошлашган. Муаллима театрда ишлайдиган артист дугонасини ҳам бу ишга жалб қилган. Тўғарақдаги иш учун у ҳам, муаллима ҳам бир тийин ҳақ олмайди. Эътиборли жойи шуки, сахналаштирилган асарда ўттиздан ортиқ ўғил бола иштирок этган. Янада эътиборлиси, биз «бўйсунмас» деб таърифлаган тоифадагилар ҳам жалб этилган. Бўйсунмасликда донг чиқарган ўсмирга бош рол ижроси берилганда барча ажабланибди. Аввалига ўсмирнинг ўзи ҳам ўзига билдирилган ишончдан гумонсираган. Кейин ижодий муҳитга қўшилиб кетган. Бир куни репетиция пайтида мактабда чироқ ўчиб қолибди. Шунда машғулоти кўчиришни иштасмай, тўғарақ раҳбарининг эри бошқарадиган автобусда давом эттиришибди. Оқибатда болалар сахналаштирилган асар фақат мактабда эмас,

Аброр Ҳидоятлов номидаги театр сахнасида ҳам кўпчиликка намоиш этилди. Халқ таълими вазири, шаҳар халқ таълими бошқармаси бошлиғининг ҳам бу тамошага келишлари болаларни янада руҳлантирди. Бизда ана шундай фидойилар ҳам бор. Фақат уларнинг ташаббусларини қўллаб-қувватловчи ҳамкасблар ва раҳбар жаноблар камроқ.

Фикримиз исботи учун бир воқеани баён қилай: Мен болалигимда улугъ шоир Қуддус Муҳаммадий бошқарган адабиёт тўғарагига қатнашганман. Бу тўғарак менинг йўл танлашимда муҳим аҳамият касб этган ва у кунларни миннатдорлик билан эслайман. Устоз бизга кўп нарсани ўргатиб, қарз қилиб қўйганлар, қарзни узиш керак, деган фикрда жамоатчилик асосида, яъни маош олмасдан адабиёт тўғараги очиш орзуси туғилди. Эски Жўвада Охунбобоев номидаги маданият уйи бўларди. Шу жойга мурожаат этдим. Директор жаноблари «Мендаги тўғаракларнинг ҳаммасига пул тўлаб қатнашишади. Ҳар бир хонага пул тўлаш керак», - дедилар. Директорни айблаш ҳам инсофдан бўлмас. Фақат угина эмас, бошқа маданият уйлари-ю, саройлари ҳам иқтисоднинг янги бозор усулига ўта бошлашган эди. Маданият уйлари майда-чуйда фирмаларнинг идораларига, биллиардхоналарга, дискотекаларга... айланган дамда адабиёт тўғараги учун бепул хона бериш у кишига ғалати туюлди. Маънавият ва иқтисодга доир гапларимиздан сўнг битта бўш хона берадиган бўлдилар ва дедиларки: «ўтиришга стулни ўзингиз топасиз». Наилж! Бир сабаб билан Собир Раҳимов туман ҳокимига учрашганимда воқеани айтиб, ўн бешта стул топишда кўмак сўрадим. Ваъда берилди. Оқибат шуки, стул ҳам йўқ, хона ҳам йўқ. Тўғарак очилмади. Уч йилдан кейин бу бино умуман бузиб ташланди. Орзуни амалга ошириш учун маорифчиларга мурожаат қилдим. Дуруст, улар стул сўрашмади. Тўғарак очилди. Аммо алоҳида хона ажратилмади. Бир сафар тикувчиларнинг хонасида, бир сафар дурадгорларнинг хонасида адабиёт тўғараги ўтади. Бундан ҳафалигимиз ҳам, ажабланишимиз ҳам йўқ, чунки биз эллигинчи йилларда тўғаракка қатнаганимизда ҳам аҳвол шу эди.

Энди фикримизга қайтсак, болалар билан иш олиб боришга мутлақо яроқсиз одамлар ҳам учрайди. Ҳадеб бошқа соҳаларни танқид қилавермай, мисолни ўзимиздан олсак, бир адабиёт тўғарагининг раҳбари, шоир биродаримиз машғулотдан кейин ўсмир йигитлар билан пивоҳўрликка бораркан. Бу одам билан бирга юрган болалардан шоир чиқадими ё йўқми, билмайман. Аммо майхўр чиқиши ҳақиқатга яқинроқ. Бунга ўхшаган мисолларни спорт соҳасидан кўпроқ келтиришимиз мумкин. Болалар қамоқхонасида ўтирган беш ўсмир тренери билан улфатчиликдан кейин йўлтўсарлик қилиб қўлга тушишган. Қонунга биноан тренер ҳам жазоланган. Лекин вақт ўтгандан кейин бериладагин жазодан наф борми?

Давлат болаларнинг бўш вақтини тўғри йўналишга буриш муҳимлигини инобатга олиб аллақанча маблағ ажратади. Бироқ, бу соҳадаги ишларнинг самараси билан қизиқиш етарли эмас. Тўғри, вақти-вақти билан ҳисоботлар тўпланади. Қоғоздаги ҳисоботларда ишлар беш, аммо амалдаги натижа қониқарли эмас.

Ҳар қандай жамиятда яхши (яъни ибратли) ёки ёмон (яъни иллатлар ботқоғига ботиб ётган) оилалар мавжуд бўлади. Шундай экан, тарбияга фақат оила масъул, оилага тўла ишониш мумкин, деган фикрга қўшилишимиз қийин. Айрим мутахассислар бу борада мактабни асосий ўринга қўйиб, мактаб оилани бошқариши шарт, мактаб жамият томонидан белгиланган тарбияни амалга оширувчи воситадир, деб белгилашади. Бу амалга ошса қани эди. Аммо ароқхўрнинг оиласини мактаб томонидан бошқариш у ёқда турсин, унга таъсир этишини тасаввур қилиш қийин. Шунинг учун ҳам бу фикрни орзуга йўғрилган назария, десак, янглишмасмиз.

Ҳали бевошлик кўчасига ўтмаганларни тўғри йўлга йўллаш бир масала бўлса, бу кўчага ўргана бошлаганларни қайтариш ўн карра оғирроқ масаладир. Чунки, бузилмаган болаларни ўша тўғаракларда кўриш мумкин. Бироқ, издан чиққанларни бу жойларда учратмайсиз. Уларни фақат вояга етмаганлар билан шуғулланувчи назоратчи рўйхатидагина кўрамиз. Бирон ерда ўқимайдиган, бирон ҳунар олишга интилмайдиган, бирон тўғаракка қатнашмайдиган ўсмирларни бўш вақтдан тўғри фойдаланишга жалб этиш билан қизиққанимизда биз суриштирган жойлардаги аҳвол 2-3 фоизни ташкил этди. Ўрганилган жойларда милиция назоратчиси рўйхатида турувчи ўсмирларнинг 36 фоизигина турли тўғаракларга қатнайди. 10,3 фоизи бир оз шуғулланиб, сўнг совуб, ташлаб кетган. 19 фоиз ўсмирда шуғулланишга умуман қизиқиш йўқ, таклиф этилган тўғаракларнинг биронтасига бормайди. 17,3 фоиз ўсмир эса тўғарак дейилса нариги маҳалладан айланиб ўтадиган бўлган. Албатта бу рақамлар маълум жойга хос, барча ерлар учун умумий, дея олмаймиз. Аммо рақамлардаги озгина фарқ дейилмаса, ҳамма ерда хўроз бир ҳилда қичқиряпти. Нега шундай? Бу ўриндаги муаммоларга диққатингизни жалб қиламиз : 1. Ўсмирга «шахмат-шашка тўғарагига кел», - деб таклиф қилсангиз сизни мазах қилиб кулади. Ўсмирларни ўзига жалб қила оладиган муассасаларимиз эса оз. 2. Қамалиб чиққан ўсмир шу тўғаракка келса ҳам қабул қилмасликка уринамиз. Чунки у, бошқаларни ҳам бузиб юборади, деб ҳисоблаймиз. «Эҳтиёт - шарт!» - бизнинг шиоримиз шундай, тўғри эмасми? 3. Ўсмирларни қизиқтириши мумкин бўлган тўғараклар оз экани бир масала, уларнинг асосан шахар марказида экани иккинчи масала. Айримларининг пуллик экани янада муҳимроқ масала.

Агар Тошкентнинг Бешқайрағочида яшайдиган ўспирин чавандозликни ҳавас қилса, у шахарнинг нариги бурчига боришига тўғри келади. Қишлоқлардаги аҳволни айтмасак ҳам бўлар. Тоғдаги бир қишлоқда яшайдиган бола скрипкачи бўлишни хоҳласа, эҳтимол орзу орзулигича қолиб кетар. Пуллик тўғараклар янада мураккабликлар туғдиради. Ўспирин ҳали пул ишлаб топмайди, демак, ота-онасига юк. Агар у теннис билан шуғулланишни истаса-ю, отаси хоҳламаса, демак, пул йўқ. Агар ота истаса-ю, бола хоҳламаса, пул бекорга совурилди ҳисоб.

Баъзан мана бундай ҳолат ҳам юз бериши мумкин: бола авиамоделчилар тўғарагига қатнайди. Оиласи шахарнинг бошқа даҳасига кўчгач, қатнаш имкони бўлмайди. (Имкон дейилганда фақат моддий масала тушунилмаслиги керак.) Янги уйларига яқин ерда бундай тўғарак йўқ. Ота-она уни мавжуд

тўғараклардан бирига, айтайлик, мусикага даъват этишади. Бола истамайди. Ота-она унинг ўжарлигидан ранжийди. Ҳатто уришишади. Боланинг руҳий ҳолатини эса ҳисобга олишмайди. Аввал айтганимиздай, айрим болалар қизиқишларини тез-тез ўзгартираверишлари мумкин, айримлари эса битта танлаганларида собит турадилар. Бундайларга шароит яратиб берилмаса ҳамма нарсадан совийди, қизиқишлари сўниб «кўча боласи»га айланиб қолади. Ўрни келганда узоқдаги тўғаракларга қатновчи салоҳиятли болалар учун шароит яратиб бериш масаласига диққатингизни тортмоқчимиз. Ҳатто моддий жиҳатдан камчилиги йўқ оилалар ҳам болаларига йўлқира беришни истамай, узоқдаги тўғаракка бормай кўя қолишини хоҳлашади. Кам таъминланган оилалар эса маълум. Шундай экан, тўғаракларга қатнайдиган болалар йўлқира тўлашдан озод қилинсалар бўлмасмикин? Маънавий масалалари кўрилаётган мажлисда шу таклиф билан Тошкент шаҳар ҳокимига мурожаат қилдик. Шу болалар йўлқира тўлагани билан бойиб, тўламасалар камбағал бўлиб қолинмайди, дедик. Таклиф маъқул келгандай бўлди-ю, аммо амалга ошмади, ҳатто ўрганиб чиқилмади. Маънавийга катта эътибор берилаётгани яхши. Лекин болалар ва ўсмирларнинг бўш вақтига таалукли муаммолар ҳам маънавий доирасига киришини унутмасак дурустмиди?

Болаларнинг бўш вақтидан унумли фойдаланиш ҳақида гап кетганда энг аввало уларни жисмоний тарбия - спортга тортиш фикри илгари сурилади. Биз бу фикрни инкор этмаймиз. Руҳий саломатлик жисмоний саломатликни ҳам талаб этади. Спорт билан шуғулланувчи ўсмирлар билан ўтказган суҳбатларимизда уларнинг 80 фоизи спорт ҳаётлари учун муҳим эканини айтишди. 20 фоиз ўсмир эса ҳаётдаги қийинчиликларни енгиб ўтишда спорт катта ёрдам берганини таъкидлашди. Ҳатто «бўйсунмас»ларнинг 80 фоизи ҳам шунга яқин фикр билдиришди. Тўғри, жисмоний тарбия боладаги мавжуд ирода кучига қувват беради. Абдулла Авлоний ҳазратлари бадан тарбиясига эътиборларини қаратиб, шундай фикр билдирган эканлар: *«Бадан тарбиясининг фикр тарбиясига ҳам ёрдами бордир. Жисм ила руҳ иккиси бир чопоннинг ўнг ила терси кабидир. Агар жисм тозалик ила зийнатланмаса, ёмон хулқлардан сақланмаса, чопонни устини қўйиб астарини ювуб овора бўлмоқ кабидурки, ҳар вақт устидаги кири ичига урадур. Фикр тарбияси учун маҳкам ва соғлом бир вужуд керакдур... Имом Шофеъи ҳазратлари: «Илм икки ҳилдур: бири - бадан илми, иккинчиси дин илми», - демишлар. Бунга қараганда энг аввал ҳифзи сихат қоидаларини билмак, саломатликка терс бўлган нарсалардан сақланмак ила бўладур...»* Спортнинг ҳар бир киши учун кони фойда экани ҳақида кўп гапирмасак ҳам бўлар. Аммо айни шу соҳада тарбияга оид жиддий муаммоларга дуч келамиз. Айнан шу соҳада боланинг маънавий камолотига эътибор кам.

Бола маълум бир спорт турига қизиқиб, ёки акаси, дўстига эргашиб тўғаракка борса, тренер энг аввало унинг қобилиятини текшириб кўради. Ҳар бир тренерга фақат қобилиятли бола керак. Унга шунчаки тўп тепиб, бўш вақтини ўтказадигани керак эмас. Агар лаёқат сезилмаса, тренер ундан осонгина қутулиб кўя қолади. Унга натижа керак. Болада бугун бўлмаса эртага

қобилият юз очиши мумкин, деган гап унга ёқмайди. Айнан спорт тренерларида тарбиячига зарур бўлмиш билим етарли эмас. Айнан шу спортда бола ғирромга дуч келади. Болалар спортида айниқса ғирром кўп учрайди. Маълумки, мусобақалар ёшга қараб босқичма босқич ўтказилади. 12-13 ёшлилар бошқа, 14-15 ёшлиларники бошқа. Шунга яраша талаб ҳам, шароит ҳам ўзга-ўзга бўлади. Тренерлар мусобақада ғолиб келиш учун 12-13 ёшлилар мусобақасига 14-15 ёшли ўсмирни бошқа исм-насабда қўядилар. Яъни, 15 ёшли Болтаев 12 ёшдаги Тешаевнинг хужжати билан мусобақада қатнашади. Кўпинча шундай ўйинчилар ғолиб келишади ва ёрликлар ҳам бировнинг номига берилади. Бировнинг номидан ғирром равишда мусобақада қатнашаётган боладан яхши тарбия кутиш мумкинми? У ҳаётида ғирром йўлини танлаб олмайдими?

Спорт билан доимий шуғулланиб, оқибатда профессионалга айланганлар вақти келиб майдондан четга чиқишганда қийнала бошлашади. Энг биринчи галда улар шуҳрат шохсупасидан тушиб, эътиборсиз қолганларида руҳан қийналадилар. Кейин аввалги даромадлари ҳам бўлмай моддий жиҳатдан машаққат чека бошлайдилар. Натижада улар тирикчиликнинг осон йўлини қидирадилар. Маълумки, жиноятчи тўдаларга чиниққан йигитлар керак. Спортдаги фаолиятини тўхтатганлар айнан шу тўдаларда паноҳ топганларига мисоллар бор. Биз ҳамма спортчиларнинг йўли шу, деган таъкиддан узоқмиз. Лекин биттагина мисол ҳам бизни сергаклантириши зарур бўлгани сабабли бу ҳақиқатдан четлаб ўта олмадик.

Бизда спорт ишларига тобора кўп эътибор бериляпти. Спортчиларимиз жаҳонда ўзларини кўрсатишяпти. Оммавий спорт эса бу соҳада озгина орқада. Ҳар маҳаллада спорт майдони бўлиши керак, деган талаб бор. Талаб яхши. Аммо маҳаллада бўш жой йўқ-ку? Кўп қаватли уйлар шу даражада зич қурилган-ки, озгина бўш жой ҳам гаражлар билан банд. Ҳокимиятларга келган маълумотларга қараганда бу талаб ҳамма ерда қойилмақом қилиб бажарилган. Бу маълумотларни кўриб ажабланасиз: спорт майдончаси томлар устидайкини? (Мазкур рисола оққа кўчирилаётган пайтда ҳукумат томонидан болалар спорти ривожини учун жиддий тадбирлар белгиланганидан хабар топдик. Бу тадбирларнинг амалга ошуви Ўзбекистонни жаҳон спорти оламида юқори мавқеларга эришувини таъминлаши шубҳасиздир.)

Спорт тўғарақларидаги рўйхатларда милиция назоратида турадиганларни кам учратасиз. Қамокдан чиқиб келган ўсмирни ҳеч бир тренер қабул қилмайди. Биронта шогирди жиноят билан қўлга тушса, «мен айбдор эмасман», - деб ўзини оқлайди. Мактаб эса «бу бола спортга қатнашиб, бузилиб кетди», - деб ҳукм чиқариб қўя қолади.

Биз суҳбатлашган муаллимларнинг кўпи спорт билан шуғулланиш боланинг тарбиясига салбий таъсир кўрсатишини айтишди. Айни чоқда ўқувчилари қатновчи спорт тўғараги билан қизиқмасликларини ҳам тан олишди. Муаллимларнинг гапларида озгина ҳақиқат бор: спорт билан шуғулланувчи ўқувчи мактабда ўзини бошқача тута бошлайди. Ўқишга қизиқиши сусаяди. Илм олиш зарурати ҳақидаги гапларни эшитгиси ҳам келмайди. Чунки яхши

спортчи бўлгани учун илми бўлмаса ҳам олий ўқув юртига осонгина кира олишини билади. Олий ўқув юртида ўқимай туриб диплом олиши мумкинлигини ҳам билади. Шундай экан, муаллимларининг гапи қулоғига кирармиди? Бундай бола айниқса мусобақаларда ғалаба қозона бошлагач, такаббурликни касб қилади. Синфда, ҳатто мактабда «зўр»ликни - «лидер»ликни талаб қила бошлайди. Уни камтарлик кўчасига қайтариш мактаб учун ғоят машаққат бўлиб қолади.

Мазкур рисолани ёзишга тайёргарлик жараёнида собиқ иттифок даврида бу соҳада олиб борилган ишларни эслашга, бу ҳақда ёзилган китобларни варақлашга тўғри келди. «Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси». «Коллективизм», «Социалистик меҳнат...», пионер ва комсомол ташкилотлари... Шиорлар ҳам кўп эди, болалар билан шуғулланадиган ташкилотлар ҳам анчагина эди. Аммо самара йўқ эди. Аввал зикр этганимиздек, кўп ишлар қоғозда бажариларди. Энди замон ўзгарди, жамият ўзгарди. Мафкура ўзгарди. Ҳаммаси яхши. Аммо биз ўрганаётган масалада ҳали бош қотирадиган ўринлар кўп. Эскисини рад этиб, янгисини тавсия этолмаяпмиз. Тошкент маҳалларида бўлган суҳбатларимиз чоғидаги сўровларимиздан маълум бўлдики, мактаб муаллимларининг 65-70 фоизи, оналарнинг 80 фоизи, оталарнинг 60 фоизи болалар бўш вақтларини шаҳарнинг қаерида, қай муассасида фойдали равишда ўтказишлари мумкинлигини билишмас экан.

Тарбияга масъул одамлар ўйлаб ўйларига етгунларича ҳар томондан турли мафкура оқимлари ёпирилиб келяпти. Катталар тайин бир гап айтолмагач, ўсмирлар ўзларича яшашга интиляптилар. Ҳозир уларнинг диққатини жалб этадиган муассасалар кўпайяпти. Шулардан бири видеобарлар бўлса, яна бири дискотекалар. Видеолар ҳақида фикр билдирдик. Дискотека деган бало ҳақида ҳам икки оғиз айтмасак бўлмас. Чунки ўсмирлар бўш вақтларини шу бало билан тўлдиришга ишқибозлар. Мен «Дискотека» деб номланган бир асар ёзиш мақсадида бу жойларни ўрганишга ҳаракат қилдим. Бир қараганда беозор жой. Ёшлар келишади, ўйин-кулгу қилишади, вассалом. Лекин сиртдан қаралгандагина бу жой беозор кўринади. Аслида эса бузуқлик ва жиноятнинг остонаси ҳисобланади. Бу ерни ўзига ҳос бузуқлик бозори десак ҳам бўлар. Дастлаб ўсмир ва ёшларнинг қилиғини кўриб ажабландим. Асабий мусиқа қулоқни қар қиладиган даражада жаранглайди. Йигитчалар қизчаларнинг ҳаракатини рақс дейиш ҳам қийин. Аллақандай телбаликнинг намойишидай кўринади. «Рок музика», «Поп музика» дейилмиш санъат турлари (агар уларни санъат деб аташ мукин бўлса) ёшлар онгига гиёҳванд каби таъсир ўтказади. Айримлар ўзларини билмай қоладиган даражада талвасага тушадилар. Олимларнинг тажрибасига ўзим гувоҳ бўлганман. Кичик товукхонада осойишта мумтоз куйлар қўйилганда товукларнинг юришларида ҳам хотиржамлик бор эди. Кейин ўша жазавади «рок музика»дан қўйилди. Аввалига товукнинг кўзлари бесаранжом бўлди. Кейин титрай бошлади. Охири тутқаноқ тутгандай йиқилиб оёқлари акашакдай тортишди. Агар ўша дамда куй тўхтатилмаганда унинг ўлиб қолиши ҳам мумкин эди.

Ана шундай ерда ёшларимиз бўш вақтларини ўтказяптилар, биз эса бунга мутлақо аҳамият бермаймиз. Гиёҳвандлик кўпайяпти, деймизу, айнан шу ерда ўрганишлари мумкинлигини ҳисобга олмаймиз. Бузуқлик кўпайяпти, деймизу, айнан шу ер бузуқлик манбаи эканини тан олгимиз келмайди. Бизда расман тунги дискотекалар йўқ. Аслида эса кўп дискотекалар туни билан ишлайди. Бу ҳолатни назорат қилиши лозим бўлган милиция ходимлари шу дискотекалар ёнидан ўтишаётганда кўзларини юмиб оладилар. Нима учун бундай қилишлари ёлғиз ўзларигаю Худога маълум.

Дискотекалар билан танишгач, шаҳар халқ таълими бошқармаси бошлиғига ундаги аҳволни баён қилиб, «у ердагиларнинг кўпи мактаб ўқувчилари, чора кўрилмаса бўлмайди»,- дедим. Бу фикрим у кишига маъқул бўлди. «Эртага шу масалада катта мажлис бор, гапларингизни етказаман»,- дедилар. Эҳтимол гапимни етказгандирлар, буниси менга қоронғу. Лекин гапни эшитган мажлис аҳли ҳам милиционерлар каби кўзларини юмиб олгандирлар. Умид шуки, бу масъул жаноблар қачондир кўзларини очарлар, аммо унда кеч бўлиб афсуслар дарёсида сузиб қолмасмикинмиз?

«МЕН» - Ўзликни англаш

- *«Менинг ўрним қани?»*
- *Энг осон чора - ўлим*
- *Тақдир манглайи ўзгаради*
- *Сизнинг замонангиз эмас*

Биринчи воқеа:

Онанинг фарёди кўкларни тутди - ўғли ўзини ўзи осибди. Имом келиб, «бундайларга жаноза ўқилмайди»,- деб кетди. Онанинг бир алами минг бўлди. Ўғлига ҳамманинг ҳаваси келарди. Овози раста бўлиб, бўйлари ўсиб, кўзга ташланиб қолган эди. Нима бўлди? Кўз тегдими?

Аёллар йиғи-сиғи орасида гўшанга ясадилар. Бу дунёдан гўшангасиз кетмасин...

Гўшангага кирди... Ҳис-ҳаяжон билан эмас, совуқ жасадда... тобутда...

Совуқ юзларига гуллар сочилди...

Ичкарида ирим-сиримлар... Ташқарида эса гумонлар: бола ўзини нега осди? Биров «Гиёҳванддир, доридан кўпроқ олволгандир»,- дейди, иккинчиси унга эътироз билдиради: «Доридан кўп олса тил тортмай ўлади, ўзини осолмайди. Дори тополмай қийналгандир...» «Бирор қизни зўрлаб қўйиб, қўрққанидан осгандир...»

Иккинчи воқеа:

Онанинг фарёди кўкларни тутди - қизи ўзини ёкибди. Бўйи етиб, дуркунгина бўлувди-я! Совчилар ўғринча қараб-қараб қўйишарди-я! Мактабни битиргач бирор хонадонга келин салом билан кириб борарди-я! Бир йигитни бахтлигина қиларди-я! Гўшангага кирмай кетди... Келин салом қилмай кетди...

Совуқ қабр уни бағрига олди. Унга жаноза ўқилмади. Ундан сўнгги хотира - бир парча қоғоз ва ундаги сўнгги ўтинч: «Онажон, мени кечиринг...»

У совуқ қабрда ётибди, атрофда эса у ҳақдаги совуқ миш-мишлар...

Маъсума ҳақида қандай миш-миш бўларди, баён этмайлик..

Бу икки фожиани келтириб чиқарган сабабни ҳозирча четлаб ўтайлик. Оз бўлса-да учраб турадиган шунга ўхшаш воқеани эҳтимол сиз ҳам эшитгандирсиз. Сиз ҳам турли гумонларга боргандирсиз. Баён этганимиз икки воқеа ҳақида ҳам бир оз ўйланг, сабабини топишга уриниб кўринг. Бу масалага биз сал кейинроқ алоҳида тўхтаймиз.

Биз «Менинг фикримча», «Менинг назаримда», «Мен ўйлайманки», деган ибораларни кўп ишлатамиз. «Мен» - шахс демак. Дунёни кўрувчи, дунёни идрок этувчи, фикр билдирувчи бир шахс иккинчисига сира ўхшамаслиги сир эмас. Бир ота бир онанинг фарзандлари қош-кўзлари ўхшаса-да, шахс сифатида фарқланадилар. Киши онгини бошқарувчи «Мен» нима, унинг жиноят оламига қандай дахли бор?

Кишилиқдаги «Мен» масаласи кўп асрлардан буён файласуфларнинг, рухшуносларнинг, табиатшуносларнинг тадқиқот манбаи бўлиб келган. Жаҳон фани ҳалигача Конфуций, Декарт, Кант, Фрейд, Хейгел, Ницше, Уотсон каби файласуфларнинг фикрлари атрофида баҳслашади. Файласуфлар назаридаги «мен» - оддийроқ айтилса, кишининг ўзини ўзи таниши, шахс сифатида шаклланиб, жамиятдаги ўз ўрнини топишидир. Шу жиҳатдан қараганда русча «Я»нинг таржимаси ўлароқ қабул қилганимиз «Мен» атамаси ўрнига «Ўзлик» деб ишлатганимиз ҳам маъқулроқ.

Франциялик файласуф Рене Декарт «Фикрляпман, демак, мавжудман», - деган ғояни илгари сурган экан. Шунга кўра, ўзини, ўзликни англаш қачон бошланади, деган савол ҳам ўртага қўйилиши мумкин. Рўё ва ҳақиқатни фарқлаб олиш учун киши фикрлайди. Бу фикрлаш ўн яшар болага хос эмас. Эҳтимол 20-25 ёшда бу масала хусусида фикрлай бошлар. Унда ўз-ўзини танимоқликни шу ёшда белгилаймизми? Агар шундай қилсак, олти ёшли боланинг фикрлашини нима деб атаймиз? Масалан ўша бола дарахтни кўради, гуллашини, мева тугишини кузатади. Мева бор пайтда олиб беришни талаб қилади. Мевалар тугагач, талабни ҳам бас қилади. Келгуси йили дарахт гуллагач, оқибат мева бўлишини билиб, кутади. Агар шу ёшдаги бола катталарнинг кўчат ўтқазишини кўрса, у ҳам чўпларни ерга суқишга интилади. Ўз хаёлида кўчат эккандай бўлиб, қувонади. Бу иши учун катталардан олқиш кутади. Демак, у ҳам фикрляптими? Онги борлиқдаги ўзгаришларни қабул қиляптими? Таҳлил этияптими? Демак, у ўз-ўзини танишни бошлаган, борлиқда ўз ўрни борлигини билипти, шунга яраша ўзига эътибор талаб қиляпти. Айрим олимлар буни онгсиз равишда англаш, деб ҳисоблаб, «фикрлаш» тушунчасига қўшмайдилар. Биз бу қарашни маъқуллай олмаймиз. Гўдак туғилиб, кўзи очилди - борлиқни кўрди. Мия ҳужайралари шакллана бошладими, демак, ўзига хос равишда фикрлай бошлади. Олти яшар бола билан ўн олти ёшли боланинг «Мен кимман?» деган саволга жавобан ўзини ўзи танишдаги ҳолати, талаб, интилиши бир ҳил эмас, албатта. «Мен» масаласида бош қотирувчи файласуфлар учун бу фарқ унча муҳим эмасдир. Аммо тарбия учун масъул одам бу фарқни эътиборга олишга мажбур.

Айрим олимлар гўдакнинг дастлабки ойлардаги ҳаракатларини фикрлашдан ҳоли деб биладилар ва бу даъволарини исботлаш учун «Одам бир-икки ёшгача кўрганлари, эшитганларини эсламайди, унутади», дейдилар. Уларнинг айтишларича, унутишларига сабаб - тиллари чикмагани, гапира олмасликлари экан. Агар бу фикрни тўғри деб қабул қилсак, фикрлаш гапириш билан боғлиқ бўлса, соқовлар умуман фикрламайдиларми? Ўша олимларнинг таъкидига кўра, боланинг ўзликни англашдаги биринчи ҳаракати «Мен» деган сўзни айтишидан бошланаркан. Бу фикрга кўра сиз: «Бу қант кимники?»- деб сўрасангиз, бола «Меники (ёки «ўзимники»))»,- дейди. «Бу кимнинг аяси?» десангиз - «Меники!» дейди. Ёки боланинг қўлидан ушлаб етакласангиз «ўзим юраман», дейди, бирор ишни ҳам (эпложмаса-да) «ўзим қиламан», дейди. Ўзтибор беринг, бу шунчаки ҳархаша эмас, бола ўзининг ҳаққини талаб қиляпти. Жамоада ўзининг ўрни борлигини фаҳмляпти. У ўз ўрнини, ҳаққини турли йўллар ва усуллар билан талаб қилади, кўп ҳолларда талабининг бажарилишига эришади. Баъзан эркаланади, баъзан йиғлайди, баъзан катталарни ёмонлайди ёки чақимчилик қилади. Бу жараён, яъни боланинг ширин сўзлари, қилиқлари бизни фақат қувонтиради. Шахснинг етуклик сари қадам ташлаётганини эса сезмаймиз ёки ўзтиборсиз қолдирамиз. «Талаб қилинаётган нарсага ёлғон айтиш ёки чақимчилик орқали осон эришиш мумкин», деган фикр аста-секин қувват олиб, бола феъл атворининг шаклланишида ҳукм ўтказа бошлагач, уни бу йўлдан қайтариш ҳаракатига тушамиз. Ҳар қандай нотўғри фикр бирданига туғилмайди, тасодифан юзага чиқиб, амалда кўринмайди. Боладаги фикр ерга қадалган урукка ўхшайди. Униб-ўсиб, мева туггунча анча вақт, ҳатто йиллар ўтади. Биз фақат мевасига дуч келганда ажабланамиз. Отаси олиб келадиган ширинликка шерик бўлувчи ака беш ёшли бола учун асосий рақиб саналади. У рақибни четга суриш йўлини излайди. Бир марта қилган чақимчимлиги яхши самара берса, ака ширинликдан маҳрум этилса, у ўзининг ғалабасидан қувонади. Сўнг бу «қуролини» тез-тез ишга сола бошлайди. У олти ёшида, саккиз, ўн етти ёшида ҳам рақибларни суришда айнан шу услубдан фойдаланадиган бўлиб қолади. Каминани баландпарвозликда айбситманг, ватан хоинлари асосан чақимчилардан чиқади. Чақимчиликни ислом дини ҳам қоралайди. Ривоят қилишларича, Муҳаммад алайҳиссалом мазор ёнидан ўтаётиб, бир қабрга қараб қолибдилар. Сўнг дарахтдан бир шохча синдириб олиб, суқиб қўйибдилар. Саҳобалар бунинг маъносини сўраганларида у муҳтарам зот «Бу ерда ётган одам, ҳаёт чоғидаги чақимчиликлари учун қабр азобида қийналяпти. Мана бу барглар то қуригунларига қадар Оллоҳга тасбеҳ айтиб туради ва бу онда марҳум азоблардан холи бўлади», - деган эканлар.

Биз боламизнинг чақимчилигини билмай туриб, уни рағбатлантириб қўямиз. Агар «нима учун чақимчилик қиляптийки?»- деб ўйласак, чақимчилиги учун мукофот бермай, айбласак, боланинг келажаги ўзгача бўлиши шубҳасиз.

Рух камолоти йўлидаги зилзилалар, инсон майллари, тушунча ва тасаввурлари, эҳтиёж ва талаблари, изтироб ва қийноқлари, зиддиятлар ва мувофиқликлар, кураш ва ғалаба, йўқлик ва борлик, жисм ва жон... Одам

боласининг ўзлик сари шаклланиши шулар каби сўқмоқлардан ўтади. Ҳар бир тушунча ҳар ёшда ўзига ҳос тарзда такрорланади. Масалан, эҳтиёж ва талабни, ёки изтироб ва қийноқни ўн ёшли болада ҳам, ўн саккиз ёшли йигитчада ҳам кузатиш мумкин. Шундай экан, ўзликни англаш табиатнинг ўзи каби доимий ҳаракатдадир.

Файласуф олимлар ўзликни англаш жараёни ҳақида сўз юритишганда кўпинча динни танқид остига оладилар. Асли яҳудий ёки насаро ёки мусулмон бўлмиш олимларда ҳам буни учратамиз. Уларнинг фикрича, дин кишининг ўзликни англашида тўсиқ экан. Улар «Тақдири азал», яъни «инсон тақдири ҳали туғилмасиданок белгиланган», деган ақидани юзаки тушуниб, танқид қиладилар.

Умар Ҳайём ҳазратларида шундай тўртлик бор экан:

*Ё Раб, лойимни-ку, қорган ўзингсан,
Ўриш-арқоғимни ўрган ўзингсан.
Ёмонманми, яхши, мен нима қилай?
Тақдир манглайини берган ўзингсан.*

Агар шундай фикрланса, боланинг жинойт кўчасига кириши ёки яхши инсон мартабасига етишмоғи - туғилмасиданок белгилаб қўйилган бўлиб чиқади. Яъни бола жинойтчи бўлиб туғилади, уни тарбиялашга уриниш шарт эмасми? Йўқ, асло ундай эмас. Агар одам яхши фазилат ёки ёмон иллат билан туғилса, тарбия этмоқликдан фойда бўлмаса, Оллоҳ илоҳий китобларини тушулармиди, пайғамбарларига «бандаларимни тўғри йўлга бошлашга масъулсан», - деб вазифа юклармиди? Ахир Таврот, Инжил, Қуръон - барчалари насихат, одамларга тарбия-ку? Оллоҳ инсонни азиз ва мукаррам қилиб яратганини Қуръони каримда айтади. Инсонга ақл берилган. Унинг рўпарасида икки йўл туради: агар яхшилиқни касб этса - саодатга етишади, зулмна танласа, Бобур мирзо ҳазратлари ёзганларидек: «Ҳар кимки жафо қилса жафо топқисудир». Боланинг ана шу йўлдан қай бирини танлаши ўзликни англашдаги муҳим нуқталардан биридир. Мақол тили билан айтсак: дарахт кушни танламайди, куш дарахтни танлайди. Шунга кўра тақдир кишини танламайди, киши тақдирини танлайди. Одам боласи Худони таниши учун аввал ўзини таниши керак.

Бола пешонасида икки тақдир - икки ҳил йўл мавжудлигини дарров фарқлай олмайди. Буни фарқлагунича борлиқдаги ходисалар уни кўп гангитади. Ана шундай гангиб юрганида катталарнинг муносабатлари ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади.

Гарчи файласуфу бошқа олимлар бу «Мен» хусусида кўп асрлардан бери бош котирсалар-да, биз ўз фарзандимиздаги бу жараёнга етарли эътибор бермаймиз. Сиз билан биздан масалага файласуфона ёндошиш талаб этилмайди. Биз боламизга меҳрибон, синчков ота-она сифатида яқинлашсак бас.

Бирон танишимиз ёки қариндошимизникига бир йил ўтказиб борсак, болаларини кўриб: «Қаранг-а, ўғлингиз кап-катта бўлиб қолибди», деб ҳайратланамиз. Ўз фарзандимиз ўз қанотимиз остида кун сайин эмас, соат,

дақиқа сайин ўсиб улғаяётганини эса сезмаймиз. Бола ўзини англаш жараёнида биз бераётган адабдан ташқари атрофдан олаётган таассуротлари асосида ўзича фикр юритади. Болага мактабда ёки уйда шарафли ҳадисдаги *«Бешикдан то қабрга қадар илм эгалла»*, ҳикматини ёки Хитой файласуфи Конфуцийнинг: *«Уйда ёшлар ота-оналарини иззат қиладилар. Хонадондан ташқарида катталарнинг гапларига қулоқ осадилар, ҳақиқатгўй ва эҳтиёткор бўладилар. Барчага, айниқса одамийликни фан қилган инсонларга муҳаббатда бўладилар. Шу ҳаракатларидан сўнг куч-қувват топа олсалар илм олмоққа интиладилар»*, деган доно сўзларини сингдиришга ҳаракат қилинди, дейлик. Бола бу сўзларнинг тўғри эканини тан олади. Лекин кўчада, масалан, чойхонада доимий равишда бекор лақиллаб ўтирувчиларни кўриб, бу ҳақиқатга амал қилиш шарт эмас экан, деган фикрга келмайдими?

Баъзи ота-оналар фарзандидан ранжиб *«Ҳеч гап тушунтиролмаيمان»*, деб нолишади. Чиндан ҳам болага гап уқдириш осон эмас. Хўш, ўзимизчи, фарзандларимизнинг гапларини, хоҳишларини дарров тушунамизми? Ота-она билан фарзанд ўртасида тушунишлик бобидаги келишмовчилик қачон пайдо бўлади-ю, у қандай ҳал этилади? Ҳал этиш чоғида боланинг ўзини таниш, англашга интилаётгани ҳисобга олинадими? Баъзи ўсмир отаси ёки онасига мақсадини англата олмай *«Сиз тушунмаяпсиз!»*- деб юборади. Ота-она бунини эшитиб: *«Ҳа, энди биз тушунмайдиган бўлиб қолганмиз»*,- деб ранжишади. Ранжиш ўрнига боламиз айтаётган масалага унинг кўзи билан қараб, унинг онги билан фикрлаб кўрсак-чи?

Афлотун ҳаким дебдиларки: *«Фарзандларингиз илм ва адабини ўзингизнинг илм ва адабингиз билан чекламанг, уларни келгуси замон учун тайёрланг, чунки улар сизнинг замонангиз эмас, келгуси замон одамлари бўладилар.»* Бу доно фикрнинг исботи учун бир мисолга мурожаат этайлик: ёшларнинг кийинишлари ҳар йили бир ҳил бўлавермайди. Катталарнинг бу масаладаги қарашлари ҳам бир ҳил эмас. Дейлик, ўсмир қиз тор шим кийишни ёқтиради. Бу - унинг замонавий кийиниш маданиятига бўлган муносабати, маданиятни ўзича англаши. Бу кийинишда у заррача ёмонлик кўрмайди. 40-45 ёшли ота-онаси ҳам унга эътироз билдирмай *«Ҳа, энди ёшларнинг расми шу-да»*, деб қўя қолар. Аммо қизчанинг шим кийишига бувиси ва буваси мутлақо қарши бўлади. Бунда улар беҳаёликни кўрадилар. Ўзни энди-энди англай бошлаётган қизча учун бу зиддият ҳам таъсир этиши мумкин.

Ўрни келганда таъкид жоизки, бола тарбиясида буви билан бобонинг иштироки жуда муҳим. Тўғри, улар болани ота-онага нисбатан кўпроқ эркалитадилар. Бола ота-онаси томонидан жазога тортилишини билса дарров бувиси ёки бобоси ҳимоясига ошиқади. Шунинг баробаринда маслаҳат лозим бўлса биринчи галда уларга мурожаат этишади. Барчамизга маълумки, 50-60 ёшлардаги буви билан бобонинг ҳаёт тажрибаси 35-40 ёшлардаги ота билан онаникидан бойроқ. Шундай экан, улар томонидан берилгувчи фойдали маслаҳатларнинг кадрига етмоқлик лозим бўлади. Кузатишлар шуни кўрсатади-ки, бувиси ва бобоси бор хонадондаги боланинг тарбияси бошқаларникидан фарқланади. Ҳозир айримлар йигирма ёшидаёқ ота ёки она

бўлишяпти. Агар улар алоҳида яшашса болага бериладиган тарбиянинг қандай бўлишини тасаввур қилаверинг. Телевизордаги қизиқ хангомага гувоҳ бўлган эдим: биринчи фарзандни кўрган ота аёли ва ўғлини туғруқхонадан олиб чиқади. Кечки пайт қарасаки, аҳли аёли чойшабларни ювяпти. «Нима қиялпсиз?» деб сўрайди ёш ота. «Ўғлингиз бўктирибди, ювяпман», дебди ёш она. «Ие, дарров-а?» деб ажабланибди ёш ота. Қаранг, ота бўлмиш йигит чақалоқ бир-икки ёшидан бошлаб бўктирса керак, деб ўйлаганмикин? Ҳали ўзлари тарбияга муҳтож, ҳали ҳаёт сўқмоқларини яхши англамаган ёш ота-оналарга буви ва боболарнинг эътибори, кўмаги жуда-жуда зарур.

Таъбир жоиз бўлса, болаликдан ўсмирлик оламига ўтишлик - кишининг қайта туғилишидир. Энди фақат атрофни кўрадиган одамча эмас, бу борликда ўзини ҳам кўра оладиган, фикрлайдиган шахс туғилади. Биринчи туғилишда гўдак чинқириб гўё дейдики: *«Мана мен ёруғ дунёга келдим. Қувонинг ва бундан бўёғига мен учун ташвишлар чекинг. Мен ҳозирча сизнинг ёрдамингизга муҳтожман. Бир дақиқа бўлсин, мени унутманг. Мени авайланг, ҳар бир нафасимни кузатиб, бешигим ёнидан жилманг. Сизларнинг меҳрингизга, шафқатингизга эҳтиёжим бор! Сал ўтмай мени атак-чечак қилиб юргизинг, йиқилсам - тургизинг, бошимни силанг...»* Одам иккинчи бор туғилишида бутунлай ўзгача оҳангда дейдики: *«Энди мен қанотларингиз остидаги полопон эмасман, ҳадеб қўлимдан ушлаб етаклайверманг, ҳадеб изимдан юраверманг. Босган қадамларимга ишончсизлик билан қараманг. Йўргакда тутишга интилманг, бешикдаги ҳолимни унутинг. Мен мустақил одамман. Қўлимдан етаклашга уринманг. Мен рўпарамда баланд тоғни кўриб турибман Унинг юксак чўққилари бор. Бу тоғдан ўзим мустақил равишда ошиб ўтмоқчиман. Бу - менинг ҳаётдаги мақсадим. Мен чўққига кўтарилишни бошлаяпман. Ҳар бир қадамим билан мен юқорига кўтарилаяпман. Рўпарамдаги уфқ тобора кенгайяпти. Янада кўпроқ одамларни кўряпман. Уларни тушунишга ҳаракат қияпман. Меҳр ўрнига адолатсизлик, илм ўрнига жоҳиллик, шафқат ўрнига зулмни кўрганимда кўрқиб кетяпман. Мен бу борликда таянчга муҳтожлигимни сезяпман. Мен ақлли, доно, адолатли одамга зорман. Мен ёнимдаги кучли ва донишманд одамга суянсамгина чўққига чиқа оламан. Аммо мен бунга ҳеч кимга айта олмайман. Муҳтожлигимни тан олишим - мен учун иснод. Ҳамма мени «мустақил қадам ташловчи одам бўлиб етилибди, чўққини ўзи забт эта олади», деб ҳисоблашни хоҳлайман.»* Агар ўсмирлик оламига ўтган фарзанд ота-онасига бир нима демокқа журъат ва истак топа олса эди, эҳтимол шуларни айтармиди.

Фарзандларимизда 10-11 ёшдан то 14-15 (ўғил болаларда баъзан 16) ёшгача тиббий тил билан айтганда, анатомио-физиологик жихатдан кескин ўсиш содир бўлади. Гўё табиат ҳайкалтарошу ўзининг ижодига хос бу жонли ҳайкални тезроқ такомилга етиштиришга уринаётгандай. Бу жараён сиртдан қараганда овознинг дўриллашида (Бунга «овози раста бўлбди», деймиз) сезилади, бўйнинг ўсишида кўринади ва биз асосан шунигина пайқаймиз. Ички тўлқинларни, ўзгаришларни сезмаймиз. Биз ҳайкалтарошга ўхшатган табиат ўсмирнинг ҳам жисмоний, ҳам жинсий ўсишини ҳисобга олишга

улгуролмаётганга ўхшайди. Боланинг суяклари шу даражада тез ўсади-ки, унинг мушак тўқималари бу ўсишга монанд ривожлана олмай қолади. Ана шунда ўсмирнинг мушакларида оғриқлар пайдо бўлиб ўзини ҳам, ота-онасини ҳам ҳавотирга солади. Боланинг ташқи кўринишида (айниқса 13-14 ёшида) кескин ва сезиларли ўзгариш содир бўлади. Унинг қомати кўполлашади, узун ва ингичка қўл-оёларини қандай бошқаришни билмай қолади. Бу ўсиш ёшида қизлар қадларини эгиброқ юришга одатланиб қоладилар. Агар айнан шу ёшда болаларнинг ўзларига, юриш-туришларига эътибор беришлари ортажаги инобатга олинса, уларнинг бу беўхшовликдан қанчалар изтиробга тушишлари, оқибатда асабий ва қайсар бўлиб қолишлари сабабини тушунишимиз мумкин. Ўсмир доимий равишда ўзининг қомати билан бошқаларникини солиштиради. Агар бошқалардаги фазилат, айтайлик, адл қоматни ўзида кўрмаса сиқила бошлайди.

Бу ёшда бадандаги қувватнинг асосий қисми жисмоний ўсишга сарф этилиши натижасида ўсмир ўзини беҳол сеза бошлайди. Қўшимча дам олишга, тартибли равишда қувватли таом истеъмол қилишга эҳтиёжи кучаяди. Агар бола биз айтган ишни бажара олмаса, асабийлашамиз, уни уришамиз. «Чарчадим», деса буни баҳона сифатида қабул қилиб «Ёш бола нарсаялмайсанми, шу ёшда ҳам чарчайдими?»- деб уялтирамиз. Ота-оналарнинг жуда оз қисми фарзандидаги бу жисмоний ва жинсий ўзгаришларни ҳисобга олади. Ўзининг ҳам бир пайтлар шу жараёни босиб ўтганини унутиб қўяди. Тиббиётчи олимларнинг кузатишича, бу ёшда юракнинг ҳажми ҳам кенгайр экан. Қон томирлари эса шунга мос равишда кенгаймай икки-уч йил аввалги ҳолатини сақлаб қоларкан. Қон босими ошишини биз катталарга хос касаллик деб биламиз. Ҳолбуки, айнан шу ўсмирликка ўтиш ёшида (ўғил болаларда 12-13, қиз болаларда 10-12 ёшда) қон босими 140, баъзан 150га қадар кўтарилади. Тўққиз ёшли боланинг қон босими 90 экани ҳисобга олинса, бу ўсишнинг миқёсини ҳис этиш мумкин. Босимнинг бундай ошиши вақтинчалик ҳолат. Бу пайтда ўсмирнинг боши айланади, овқат ҳазм қилиши ҳам бузилади, қорин атрофида оғриқлар сезади.

Ўсмир ўзидаги бу нохуш ўзгаришлар сабабини англаёлмай қийналади. Сабабларни ота-онасидан сўрашга уялади. Ҳаракатларини жонлантириш эвазига бу нохушликлардан қутулмоқчи бўлади-ю, аммо баттар ҳолсизланиб қолади. Бадандаги турли аъзоларнинг бир хилда, бир-бирига мос равишда ўсмаслиги кўкрак қафаси ва ўпкада ҳам сезилади. Қон босими ошиши оқибатида боланинг кўкраги қисилади, юрак уриши тезлашиб, кечалари ухлай олмайди. Ҳатто юрак уришида меёр бузилади.

Биз, катталарнинг камчиликларимиздан бири - фарзандларимиздаги мана шу жисмоний ўсиш жараёнида жинсий уйғониш бошланишини эътиборсиз қолдирамиз. «Боламиз катта бўлиб қолди, улғайяпти», деб қувониб юраверамиз. Бу жараён туфайли боланинг фикрлашида, ҳис-ҳаяжонларида, катталар билан, ҳатто ўз тенгдошлари билан муомаласида жиддий ўзгариш содир бўлаётгани эса бизларни ташвишлантирмайди, сергаклантирмайди. Тўғри, фарзандимиз муомаласидаги ўзгаришни сезамиз аммо биз ҳам

муомаламизни ўзгартиришимиз зарурлигини фаҳм этмаймиз. Афсусли ери шундаки, бизда ҳали ҳам жинсий тарбия масаласи иккинчи ҳатто учинчи даражали ҳисобланади. Ота-она фарзандлари билан бу ҳақда гаплашишни уят деб биладилар. Яхшики, айрим оналар қизларига керакли эътиборни қаратадилар. Оталар эса ўғиллари билан бу ҳақда деярли гаплашмайдилар. Шунинг натижасидамикин, ота билан ўғилнинг орасидаги масофа яқинлашиш ўрнига узоқлашиб бораверади. Зарур тарбия ота-она томонидан берилмагач, ўсмир ўзига керакли одобни ҳорижнинг беҳаё фильмларидан олади.

Танишимизнинг ўн еттига тўлмаган фарзанди бир қизни зўрлашда айбланиб, қамалди. Иккинчи танишимиз бу воқеани шарҳлаб, дедик: «Айб отасида. Бир куни ҳожатхонасига кирсам, яланғоч аёлларнинг суратларини осиб ташлашибди. «Бу нима қилганинглар?» десам, «Ҳозирги ёшларнинг эротик тарбиясига эътибор бериш керак, шунақа суратларни кўрса кўзи пишади-да, ёмон йўлдан тийилади», дейди. Мана, оқибат - кўзи ҳам пишмади, ўзи ҳам тийилмади, баттар бўлди, эротик тарбияси ўзининг бошига ташвиш солди.» Европаликлар «эротик тарбия», деб атаётган нарсани биз «жинсий тарбия», деб тушунадиган бўлсак, бу соҳада ниҳоятда эҳтиёткор бўлинмоғи шарт. Чунки «эротика»нинг нечоғли зарар эканига бу тарбиянинг тарафдорлари бўлмиш Европа ва Америка қитъаси мамлакатлари гувоҳ бўлиб туришибди. Ўсмирлар орасида жинсий хасталикларнинг ва қамалишларнинг ортиб бораётганини биз таъкид этмасак ҳам бўлар. Бу тарбия аламини тотаётган мамлакатларнинг фиғони кўкка учаётган дамда шарққа олиб келмоқликка уриниш ақлсизлик эмасми? Америка ёки Европадаги «донишмандлар» «Санъатдаги эротика тарбияга ёрдам беради, сексни кўрсатиш зарарли», дейишади. Биз уларга ўзбек мақоли билан жавоб берайлик: «Оқ ит - қора ит, бари бир ит эмасми?» Энди мазкур атаманинг луғавий маъносига келсак, асли юнонча бўлган бу сўз жинсий хирсларни бениҳоя даражада кўзғотишни, ишқий майшатга интилишни англатади. Эси бутун одам учун бунда ижобий маъно мутлақо йўқ. Ижобий тарбия ҳақида гапирмасак ҳам бўлади. Баъзилар «Эротикага доир филмларни ўсмирлар ҳам кўрса бўлади, фақат унинг оқибатини тушунтириш керак», - дейдилар. Бу «донолар»га айтамикки: «Афандилар, сиз ўсмирга беҳаё лавҳани кўрсатдингизми, тамом, унинг кўзи кўр, қулоғи қар бўлди. Яхши нарсани кўришни, яхши гапни эшитишни истамайди. Унинг хаёли фақат кўрган лавҳаси билан банд.» Шундай экан, эротикани жинсий тарбия усули демоқлик - аҳмоқликдан бошқа нарсаси эмас.

Бу ёшга етган ўсмирнинг мия қобиқларида, асаб ҳужайраларида ҳам жиддий ўзгаришлар кузатилади. У болаларча фикрлашдан воз кечиб мавҳум фикрлашга ўта бошлайди. Ўсмирларнинг (Қизларда эртароқ, йигитчаларда сал кечроқ) фикрлаш тарзида муҳим ўзига ҳосликни кўриш мумкин. Яъни: мактабда эшитганлари, китоблардан ўқиб билганлари, атрофни кузатиш натижасида тушунганларини ўзининг шахсий ўй-хаёллари, хислари, ташвишлари билан солиштириб кўради. Кўрган-эшитганларидан ўзининг манфаатига, қизиқишига, қарашларига мосларини айтириб олади. Айтириб олиш,

солиштириш вақт ўтган сайин кучайиб бораверади. Ўзини ўзи англаш жараёнидаги муҳим омил ҳисобланмиш бу нарсa руҳшунослар тилида ўз қилмишига ўзича баҳо бериш, ўзича фикр билдириш, ўзича кузатиш, ўзича қабул қилиш деб аталади ва ота-оналар, муаллимларни ташвишга солувчи турли келишмовчиликларни юзага чиқаради. Ўсмир онгида «Ота-онам каби, ўқитувчиларим ва бошқа катталар сингари мен ҳам алоҳида шахсман», деган фикр уйғонади. Бу фикр ажиб бир кашфиёт сингари уни аввалига ҳайрон қолдиради сўнг янги-янги фикрлар оқимида йўл очади. Гўдаклик чоғида ҳеч ким ўзини отаси ёки муаллими билан тенглаштирмайди. «Мен ҳам отам каби шахсман», деган ишонч ўсмир онгидаги шохсупада ўтирган ота-онани, муаллимни пастга туширади. Энди ўсмир катталарнинг ҳатти-ҳаракатларини диққат билан кузатиб, олам-олам камчиликлар топа бошлайди. Бошқаларни кузатгани сайин ўзига бўлган эътибори ҳам кучаяди. Ўзига бўлган эътибор ҳамма вақт ҳам ўзини яхшилашга қаратилмайди. Мана шу нуқтада атроф муҳитнинг тарбия кучи, маънавий бойликлардан фойдаланишнинг қай даражада экани муҳим аҳамият касб этади.

Ёш бола тарбиячининг (ота-она ёки муаллимнинг) «бу яхши - бу ёмон, бу мумкин - бу мумкин эмас», деган гапларига ишонади. Бу гапларни у ҳақиқат ўрнида қабул қилади. Тарбиячи ҳам ўзини ёш боладан устун қўйиб ўрганиб қолади. У кечаги ёш боланинг бугун ўсмирлик оламига кирганини, унда катталар билан тенгхуқуқлик даъвоси уйғонганини, катталар сингари энди ўзини ўзи эркин бошқариш истагида ёнаётганини, атрофида фақат борлиқни эмас, балки бу борлиқда ўзини ҳам кўраётганини, ўзи учун жой - ўрин талаб қилаётганини тасаввур ҳам этмайди. Тасаввур этмадими, буйруқ ва талаб йўлидан воз кечмадими, демак, у янги шахснинг туғилаётганини сезмабди, тарбияда хатога йўл қўйибди. «Болам (ёки ўқувчим) менинг гапларимни сариқ чақага олмайди», деган нолишлар айнан мана шунинг оқибатидир. Бу ўринда сабабни боланинг қайсарлигидан эмас, ўзимиздан ҳам қидиришимиз керак бўлади. Сергак тарбиячи ўсмирнинг феълидаги ўзгаришларни назардан четда қолдирмайди. Ўсмирнинг катталар гап-сўзларига эҳтиётлик, баъзан танқидий муносабатда бўлиши, ўжарлиги, арзимаган нарсага ҳам тез асабийлашиши, баъзан эса қўполлашиб қолиши тарбиясининг бузилишдан нишона эмас, балки вужуддаги табиий ўзгаришларнинг таъсиридир. Бунақа пайтда «Тамом, бола бузила бошлабди!» деб ҳукм чиқариб, дарров кескин чоралар кўра бошлаш ярамайди.

Биз - катталар болаларни кузатиб юрамиз, уларнинг ҳатти-ҳаракатларига баҳо берамиз, турли давраларда улар ҳақида сўз юритамиз. Бу соҳада биз осмонда, болалар ерда. Биз ерда ҳам шундай ҳаёт давом этишини ўйлаб кўрамизми? Болалар бизни синчиклаб кузатишларини, тилимиздан учган гапларни муҳокама этишларини, баъзан бизнинг шаънимизни ҳимоя қилиб, баъзан эса балчиққа булғашларини, энг муҳими айтган гапимиз билан ишимизнинг бир-бирига мос ёки мос эмаслигини таҳлил этиб, хулоса чиқаришларини биламизми? Ким «Фарзандим мен ҳақимда мана бу, мана бу фикрда», деб аниқ айта олади. Бир хонадонда кузатган эдим: ота сигаретни

бемалол тутатиб олиб, чекишга ўрганаётган ўғлига танбеҳ берган эди. Ўзича чекишнинг зарари ҳақида гапиргач, агар гапга кирмаса калтакланиши аниқлигини маълум қилиш билан тарбиявий соатни якунлади. Бола «Ўзингизчи?» деган саволни бергиси келади аммо ваъда қилинган калтакка муддатидан олдин етишиб қолишидан кўрқиб индамайди. Индамайди-ю, пана-панада чекишини давом эттираверади. Ичкиликнинг зарари тўғрисида гапирган бобога набира «Ўзингиз ҳам роса ичгансиз-ку?»- деб таъна қилади. Бобо «Ҳа, ичганман, ўшанинг зараридан ҳозир кўп касал бўламан», - деб фатво топади. Бироқ, ўсмирга бу гап таъсир қилмайди. Бу ўринда, аввал айтганимиз шахсий намунани, хурмо ейишни камайтирган донишмандни эсласак жоиз.

Яқинда сафарда бўлганимда бир киши менга хотира дафтарини кўрсатди. Ўн олти ёшида у ибратли бир кашфиёт қилган экан. Дафтарнинг бир саҳифасида ота-онаси, қариндошлари, ўқитувчиларнинг таърифу тавсифи, уларнинг ўсмир кўзига кўринган қусурлари, иккинчи саҳифасида эса унинг ўз ишлари, хато -камчиликлари баён этилган эди. Ажабки, катталарнинг хато-камчиликлари, ҳатто ёмонликлари ўсмирникидан анча кўп экан. Бундай кузатишларини ҳамма ҳам дафтарга ёзавермайди. Аммо деярли ҳаммада бундай таҳлил мавжуд. Озми-кўпми деярли ҳар бир ўсмир атрофда кўрган-билганлари асосида ўзини ўзи тарбиялашга ҳам ҳаракат қилади. Ташқи таъсир бизнинг гапимиздан кўра кўпроқ қувватга эга бўлади. Халқда «Ҳамма ўз қаричи билан ўлчайди», деган нақл бор. Ўсмир ўқиган, кўрган, билган нарсаларини ўз онги даражасида таҳлил қилади ва кўпинча биз кутмаган воқеалар содир бўлади. Айтайлик, бир китобда ўсмир ўлимнинг тасвирини, ҳаёт ва ўлим ҳақидаги мушоҳада баённи ўқиди. Сиз билан биз учун бу оддий баён. Одамларнинг, ҳатто энг яқин кишиларимизнинг вафотига кўникканмиз, бу масалада дийдамиз қотиб қолган. Қачондир бу дунёни тарк этишимизни ҳис қилмасак ҳам биламиз. Бу дунёда кўрганимизни кўрдик, у дунёга рихлат қилиш катталар учун у қадар фожеа бўлиб туюлмас. Аммо ўсмир буни бутунлай бошқача қабул қилади. Ўлим баённи ўқигач, унда «Мен ҳам ўламанми!» деган азобли фикр уйғонади. Руҳий қийноққа ҳам тушади. Мен шундай болани кузатган эдим. У бирданига ҳамма нарсага бефарқ бўлиб қолган эди. Кўчада ўртоқлари ўйнасалар кўшилмайди, ўртоқлари қизларга гап отадилар, тегажқлик қиладилар, у эса эътиборсиз. Уни »Ҳамонки ҳамма ўлар экан, одамлар нима учун бу қадар ўйнаб-куладилар, нима учун майда-чуйда нарсаларни талашадилар, бир-бирлари билан урушадилар?» деган савол қийнарди. Авваллари агар бирон ўсмирда бундай ҳолат кузатилса, тарбиячиларимиз «диндорлар ёшларни у дунё азоблари билан кўрқитиб, миясини захарлаган», деган хулосага келишарди. Бу нотўғри тушунча. Ўсмирга диний гап айтилмаса ҳам, биз зикр этганимиздай китобда ўлим ҳақида ўқимаса ҳам ҳаётдаги бир воқеа сабаб бўлиб шундай руҳий азобга банди бўлиб қолиши мумкин. Кузатинг-а, отаси ёки онаси (ёки ака-опаси) вафот этган 25-30 ёшли одам билан ўсмирнинг руҳий ҳолати бир ҳилмикин? 25-30 ёшли одам отасини дафн этиб келгач, кечаси ётиб ухлаши мумкин. Аммо ўсмир ухлай олмайди. Ҳатто хафталаб кўзига уйқу келмайди. Руҳий азоблари катталар ҳис қила

олмайдиган даражага етади. Отасининг вафотидан сўнг хотиржам яшашда давом этаётган ака-опаларидан нафратлана бошлайди. «Агар ҳаётнинг интиҳоси шу бўлса, бу дунёда яшаш шартми? Мен ҳам бир куни уйланаман, хотинимни, болаларимни боқаман, катта қиламан, кейин ўламан. Гўрга қўйиб келишгандан кейин улар ҳам чакчақлашиб яшайверишадими?..» Ўсмир ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини шу кўринишда англади. Энди у борлиқда ўзига ажратилган ўриндан ҳам норози. Атрофдагилар кўзига хунук кўриниб, улар билан учрашмоқликни, гаплашмоқликни истамайди. Ҳамма нарсага лоқайд қарайди. Ҳатто бу дунёдан кетишни ҳам ўйлаб қолади. Бундай ҳолда ўсмирнинг яқинлари уни руҳий касалликка чалинган, деб ўйлайдилар. Фолбинларга югурадилар, домлаларга бориб дам солдирадилар. Агар ўсмир уларнинг бу ҳаракатларини сезса дарду ғазаби баттар ошади. Тўғри, ўлим воқеаси сабаб бўлиб ўсмирнинг руҳи парчаланди. Буни тиббий тилда «шизофрения» дейишади. Лекин бу телбалик, девоналик ёки жиннилик эмас. Бу дардни кимёвий дорилар билан даволаб бўлмайди. Бу дарднинг давоси - яхши муносабат, чидам. Катталар ўсмирнинг барча қилиқларига чидашлари керак. Ўсмирнинг бу дарди бир неча йилга ҳам чўзилиши мумкин. Уни фожиа издан чиқардими, кутилмаган яхшилиқнинг таъсири яна аслига қайтариши мумкин. Бу жараёнда ўсмирга дилдан сўзлаша оладиган, сирлаша оладиган меҳрибон суҳбатдош керак, жуда керак.

Танишимизнинг жанозасига борганимда ўн беш ёшли қизи «Амаки, ҳамма ўлиб-ўлиб, охири дунёда ҳеч ким қолмайдими? Одам билан жониворнинг нима фарқи бор унда? Барибир шундай ўлиб кетаверса дунёда яшашнинг нима қизиғи бор? Мени ўқишга мажбурлашади. Барибир ўлиб кетсам, бу озгина ҳаётда билимнинг менга нима кераги бор?»- деб сўраб қолди. Бунақа пайтда биз - катталар болаларни деярли бир ҳил гаплар билан овутаимиз. Чунки бизнинг юрагимизда бола қалбини тирнаётган дард, азоб бўлмайди. Дардли саволга қайтарилган дардсиз жавобдан эса ўсмир қоникмайди.

Танишларимдан бири ташвишланиб:

- Кейинги кунларда қизим ғалати бўлиб қолди. Ўйланиб ўтираверади, мен билан гаплашгиси келмайди,-деди.

- Бирор кўнгилсиз воқеа юз бердими?-деб сўрадим.

- Йўқ, кўнгилни оғритадиган гап-сўз бўлмади. Уч кун олдин эрталаб турсам, ҳовлида ўтирибди. Битта китобни кўксига босиб олган. Йиғлаяпти. Қизимнинг эрталаб турадиган одати йўқ эди. Жин-пин чалиб кетибди шекилли, деб қўрқиб кетдим.

- Кўксига босгани қандай китоб экан? Қизиқмадингизми?

- «Ўтган кунлар» экан. Энди китоб ўқишга қўймайман.

Танишим қизимдаги ўзгаришнинг сабабчиси деб китобни айблаб, қисман тўғри хулоса чиқарган. У энг асосий сабабни тушунмаган: фарзандининг энди ёш қизча эмаслигини, қизлик оламига кириб, фикрлай бошлаганини сезмаган.

Шу воқеадан сўнг бир мактабда кичик тажриба ўтказдик. Юқори синф ўқувчиларидан Кумушнинг тақдирига оид эркин иншо ёзиб беришларини илтимос қилдик. Болалар иншони уйда ёзиб келишлари лозим эди.

Кутганимиздек, ўғил болаларнинг саксон беш фоизи иншо ёзмади. Ёзганлари ҳам дарсликдан ташқарига чиқмаган. Қизлар томонидан ёзилган иншонинг қирқ фоизида эркин фикрлашга интилиш бор эди. Мазмунли деб ҳисоблаганимиз ана шу иншоларнинг ярмидан кўпроғида Кумушнинг тақдирига ачиниш бор. Кумушнинг ўлимида айримлари Отабекни айблашган. Агар иккала хотинга бир ҳилда муносабатда бўлганда Зайнаб кундошини захарламас эди, деган хулосага келинган. Бизни ажаблантирган иншоларда қизлар Кумушнинг ўлимига ачинмай, балки «ўлимига ўзи сабабчи бўлган, ўзи кундошининг ғашига теккан», деб ҳукм чиқаришган.

Қизларнинг бу фикрлари ўсмирларнинг дунёқарашлари замонга хос равишда ўзгариб туради, деб аввалроқ баён этган даъвоимизни яна бир бор тасдиқласа керак. Ҳар ҳолда олтмишинчи ёки етмишинчи йилларидаги мактаб ўқувчилари бу тарзда иншо ёзмас эдилар. «Отабек ва Кумуш чин муҳаббат эгаси», деган гапдан нари ўтмас эдилар. Кумушнинг ўлимига бўлган турлича қараш, фожеадан турлича таъсирланиш ўсмирнинг борлиқдаги ўз ўрнини қандай топишини белгиловчи омиллардан бири десак ҳам бўлади. Кумуш ўзининг ўлимига ўзи сабабчи, деган қиз эрта наҳорда туриб, китобни бағрига босиб йиғламайди. Атрофдагилардан нафратланмайди. Унинг ҳис-туйғулари, ирода кучи бўлакча. Ҳаётдаги адолатсизликни кўрганда тушкунликка тушмайди. Енгиб ўтишга интилади.

Ўсмирнинг ҳаётда ўз ўрнини топишга интилиши билан бир озгина танишгач, энди ўз жонига қасд қилган йигитча билан қизнинг тақдирига қайтсак бўлар. Бу ҳақда сиз ҳам ўйлаб кўргандирсиз. Аслида воқеа бундай бўлган: ўсмир тарбияси бузилган ёмон бола эмас. У ўз маҳалласида эмас, шаҳарнинг бошқа қисмида жойлашган лицейда ўқийди. Ҳар бир мактабми, лицей ёки коллежми, кинохонами, шунинг атрофида «зўр»лар ин қўйган бўлишади. Бу зўрларни балоғатга етмаганлар билан шуғулланувчи милиция ходими ҳам билади. Ўтган-кетганда «бу ерда ўтирмаларинг», деб танбех ҳам беради. Милиция ходимининг бундан бўлак ҳаракатга ҳуқуқи йўқ. Бекор гап сотиб ўтирганларни олиб бориб қамай олмайди. Агар улар бировни уришса ёки тунашсагина асос бўлади. Ўша «зўр»лар бу жинойтга албатта қўл уришларини билса ҳам, исбот-далилсиз бирор чора кўра олмайди. Хуллас, биз айтган йигитча ўша «зўр»ларнинг зуғумига дуч келади. Улар ҳар куни пул талаб қилишади. Уларнинг одати шундайки, ким айтилган пулни бериб турса, талабни ошираверадилар. Пул бермаган бола калтакланади. Маълумки, баъзи болалар калтакдан кўркмайди, мушт еса ҳам чидаб юраверади. Айримлар эса ҳатто чертишдан ҳам зириллаб туришади. Биз айтган йигитча шундай тоифадан эди. У аввалига овқатланиш учун берилган пуллар билан қутулиб юрди. Кейин талаб оша бошлагач, бувисининг қутисидаги пулдан ола бошлади. Бунақа пайтда баъзи болалар ота-онасига воқеани айтади. Катталар аралашгач, масала ижобий ҳал этилади ҳам. Лекин дардини ичига ютадиганлар ҳам оз эмас. Улар ўзларича чора излашади, лекин топа олишмайди. Ўша йигитча ҳам отасига айтиши мумкин эди. Лекин айтолмади. «Э, латта, шуларга кучинг етмайдими, мишигингни оқизиб юровур...»- деганга ўхшаган гап эшитишни хоҳламай

айтмади. У икки ўт орасида қолди. У ўзини ўғирлиги учун, кўрқоқлиги учун айблади. Тунлари ухламай ўша «зўр»лар билан олишиб чикди. «Эрталаб бораман, «Нима қилсанг қил, ўлдирсанг ўлдир, пул йўк», дейман», - деб қарор қилади-ю, «зўр»ларни кўргач, дами чиккан пуфак холига тушади. Бора-бора бувиси пули йўқолганини билади. Йигитча унинг «ўлимлигимга йиғиб қўйган пулим эди-я, қайси бемехр олди?» - деган гапларини эшитиб қолади-ю, ўн азоби минг бўлади. Ичга ютилган дард уни кемира бошлайди. «Мен олувдим, шунақа воқеа бўлувди», деса - олам гулистон. Ота-онаси ҳам, бувиси ҳам бир оз койиб, сўнг унутишарди. Йўк, бу бизнинг фикримиз. Ўсмирнинг фикри унинг ғўр ғурури бошқача йўлга ундайди. Бир неча сўздан иборат гапни айтишдан кўра ўлимни танламоқлик унга осон туюлади. Бу нуқтада ирода заифлиги, борлиқни тўғри англай олмаганлик, фикр оқсоқлиги, таҳлил ва нотўғри хулоса чиқариш устунлиги учрашиб ўзига ўлим ҳукмини танлаган. Ўша «зўр»лар билан курашиш, отаси ёки онасига адолатсизликни тушунтиришга уринишдан кўра ўлиш унга осонроқ туюлган. Бу ўринда ўсмир ўзлигини танишда адашди. Боласини ҳамиша тергаб турувчи ота-она эса фарзанди билан ўзлари ораларидаги масофа узоқлашиб бораётганини сезишмади. Ўртада ишончсизлик девори кўтарилаётганини кўришмади. Тарбия ҳақида гап кетганда айримлар «ота-она боласига дўст бўлиши керак», дейдилар. Шундай суҳбатда бир аёл «Мен - онаман, боламга дўст эмасман. Мени она сифатида ҳурмат қилишини хоҳлайман», - деди. Аёлнинг бу талабини инкор этмоқ қийин. Лекин «болага дўст бўлиш» деганда асл маънони англамаслик керак. Маълумки, ўсмир ота-онага айта олмайдиган айрим гапларни ўртоқларига айтади, улар билан маслаҳатлашади. Уларнинг маслаҳати билан бирон яхши ёки ёмон ишга қўл уради. «Бола билан дўстлашиш» - фарзандингизга шундай яқин бўлинг-ки, у дардини ўртоғига эмас, сизга айтсин, сиз билан маслаҳатлашсин, демакдир.

Ўсмирлардаги ҳис-туйғу даражасининг бир-биридан фарқланиши ҳаётда ўз ўринларини танлашларига сезиларли таъсир кўрсатади. Ўзининг жонига қасд қилган йигитча таъсирчан, туйғуларига банди бўладиган тоифадан эди. Агар у ҳис-туйғуга берилмаганида бу йўлни танламасди. Афсусланарди, узр сўрарди, вассалом. Демокчимизки, тарбиячи ўсмирлик оламига ўтаётган ёки ўтган боланинг ҳис-туйғулари билан ҳам ҳисоблашишга мажбурдир.

Иккинчи воқеага келсак, бу фожиада ҳам ҳис-туйғунинг кучи инобатга олинмаган. Бизда ғалати бир одат бор: мактаб ўқувчиси севиб қолибди, деган гапни эшитсак, хаёлимизга дарров ёмон фикр келади. Севибдими - демак, бузила бошлабди. Бизнингча, мактаб ёшида севиш мумкин эмас, мактаб ёшида фақат ўқиш керак, деб ҳисоблаймиз. Буни ҳақиқат ўрнида қабул қилиш - бизнинг нодонлигимиздир. Чунки севиш-севилишни биз белгиламаймиз, бу бизнинг истагимиз билан бўлмайди. Бу - табиий жараён. Бола табиат томонидан уйғотилдими, бас, уни тош қалъага яшириб қўйсангиз ҳам кўнглига севги оралайди. Биз севгига қарши юрмай, бунинг муқаддас туйғу, беназир неъмат эканини аввало ўзимиз тушуниб, сўнг фарзандимизга англатишга уринишимиз керак.

Бир мактабда шундай бўлмабди. Юқори синфда ўқийдиган қизга шу синфдаги йигитча муҳаббат изҳорини ёзади. Иттифоқо мактуб ўқитувчининг қўлига тушади-ю, олов бўлиб ёнади. Бу муаллима юқорида зикр этганимиз - севгини жиноят ўрнида қабул қилувчи тоифадан эди. У қизни турғизиб кўпчиликнинг ичида изза қилади. Бу ҳам етмагандай «синфдошинглар бузук йўлга кирибди, унга тупуринглар», деб болаларни тупуришга мажбур қилади. Қиз бу номусга чидай олмай уйига келиб ўзига ўт қўяди. Қиз бу билан ўзича исён этади. Лекин унинг бу исёнини атрофдагилар тўғри қабул қилишмайди. Аксинча, «бузилган экан, шармандаликдан кўрқибди», деб ҳукм чиқаришади. Агар қизнинг туйғулари кучли бўлмаганида у дардни йиғи билан енгарди ёки муаллима билан гап талашиб бўлса-да, ўзини ҳимоя қиларди.

Қуриядаги жаҳон биринчилигида иштирок этган Туркия терма жамоасида Умид Давала деган футболчи ўзининг маҳоратли ўйини билангина эмас, сочи билан ҳам кўпчиликнинг диққатини тортган эди. Унинг сочи худди жўжахўрознинг тожини эслатарди. Ўсмирликда машҳур кишилардан бирини ёки бир нечтасини «кумир» деб билиб, унга ўхшашга интилиш бўлади. *(Кумир -асли мажусийларнинг санамга топиниши маъносини билдиради. Ҳозир бирор кимсага зоят равишда кўнғил қўйиб, уни жони-дилидай кўриб, унга сажда қилиш даражасида яхши кўриши тушунилади.)* Туркиялик бир йигитча учун бу футболчи «кумир» экан. Умид Давалага ўхшаш ҳаваси билан сартарошга бориб сочини жўжахўрознинг тожидай қилиб олдирибди. Бу иши отасига ёқмай сочини олдириб ташлашни талаб қилибди. Ота-бола орасидаги келишмовчиликнинг якуни - бола исён қилиб, ўзини осибди. Бу сатрларни ўқиб «шунақа аҳмоқлар ҳам бўлади», дерсиз. Тўғри, боланинг иши аҳмоқлик. Лекин, биз ақллилар унинг ақлсизлиги сабабини нега вақтида тушунмаймиз?

Шунга ўхшаган воқеа ўзгача якун тоганига камина гувоҳ бўлган эди. Ота сартарошга «ўғлим келса сочини таг-туғи билан олиб ташланг», деб илтимос қилиб кетади. Сартарош унинг илтимосини адо этади. Ўғил бундан ғазабланади, лекин у футболчининг ихлосманди йўлини танламайди. Унинг исёни бўлакча - икки ўртоғи билан кечаси келиб сартарошхонани вайрон қилиб ташлайди. Бу иши учун қамалган бола билан суҳбатлашганимда у қилмишидан мутлақо афсусланмади. «Сартарош жазоланиши керак эди, мен уни жазоладим»,- деди фахр ва мамнуният билан. «Бу отангнинг талаби билан бўлган-ку?»- деган сўроғимизга: «Отам ҳам бундан буён менинг ҳаётимга ўйлаб аралашадиган бўладилар»,- деб жавоб қайтарди.

Булар нима: Ўжарликми? Нодонликми? Ожизликми? Ҳа, ўжарлик. Ҳа, нодонлик. Ҳа, ожизлик... Энг муҳими ўсмирнинг ҳаётда даъво қилаётган ўз ўрни учун кураши. Бу курашда енгиб чиқиш учун у ҳар қандай чорадан фойдаланишга тайёр. Биз бу курашнинг моҳиятини англаб, уни ҳаёт-мамот жангига айлантирмай, баъзан чекинишимиз ҳам керак. Урушда доно саркардалар фақат хужум билан эмас, балки тадбир билан ҳам енгадилар. Тарбияда хужумни афзал билувчилар унутмасинларким, бундай «жанг»да фарзандлар қалбларидан яраланадилар. Яраланган қалбга малҳам топа оламизми? Бу мажруҳ қалбни даволай оламизми? Яралаш осон. Тузатиш-чи?

Юқорида баён қилганимиз ўз-ўзини ўлдириш воқеаларининг ўрганаётган мавзуимизга алоқаси йўқ, дерсиз. Асти ундай эмас. Тўғри, биз жинойтга олиб бориши мумкин бўлган йўлларни кузатяпмиз. Ўз-ўзини ўлдириш эса жинойтнинг айнаи ўзи. Бундай қотилликни барча динлар қоралайдилар. Биз-мусулмонларда жаноза ўқилмайди, насароларда булар ҳатто қабристонга киритилмайди, ташқарига кўмилади. Шарафли ҳадисда ривоят қилинишича, ғазотда ном чиқарган лашкарга ҳавас қилиб саҳобалар: «Эй Оллоҳнинг расули, бу одам жаннатими?» деб сўраганларида пайғамбар алайҳиссалом: «Дўзахи», деб жавоб берган эканлар. Саҳобалар бу жавобнинг маънисига етмай юрган кунлардан бирида, оғир жангда ўша жангчи яраланибди-да, оғриқдан қутулиш мақсадида ўз кўксига ханжар санчиб, жон берибди. Ислом йўлида жонбозлик қилганлари ҳам инобатга олинмай дўзахи қавмида кетган экан. Аввал айтганимиздек, атрофдагиларга исён сифатида ҳар бир ўсмир ҳам ўзини ўзи ўлдиравермайди ва биз ортиқча ваҳима қилаётганимиз йўқ. Мақсад - ўсмирнинг руҳида кечувчи ҳар қандай ўзгаришга нисбатан эътиборни тортмоқликдир.

Ўсмирнинг биологик томондан тез ўсишини айтдик. Атроф-муҳитни англаши, яъни ижтимоий жиҳатдан камолга етишуви эса бу ўсишдан анча ортда қолгани сабабли катталар билан зиддият келиб чиқади.

Энди тасаввур қилайлик: ота ва ўғил ёнма ён туришибди. Кўзлари бир нуқтага қадалган. Бу нуқтани «борлиқни баҳолаш», деб атайлик. Ўғил биологик ва ижтимоий етуклик орасидаги фарқни ажрата олмайди - ота эса бу икки етукликни фарқлайди. Ўсмир биологик ва ижтимоий етукликни бир деб билади - Ота ўғлини ҳали камолга етмаган шахс сифатида кўради. Ўғил балоғат ёшига етганини англаб, ўзини катталар сафида кўришни истайди - ота ўғилнинг бу даъвосини инкор этади.

Айни шу нуқтада фарзанд ва ота-она орасида келишмовчилик, ҳатто кучли зиддият пайдо бўлади. Ўсмир ўзини камситилган ҳисоблайди, кўнгли оғрийди. Камситган одамга нисбатан, агарчи у ота ёки онаси бўлса-да, нафрат уйғонади. Катталарнинг меҳрибонликлари ҳам ёқмай қолади, ҳатто ғашини келтира бошлайди. Ўзини катта, мустақил одам эканини исбот этиш чорасини излайди (Сартарошхонани вайрон қилган болани эслайлик). Одоб доирасидан узоқлаша бошлайди. Катталарнинг иллатларидан нусха кўчиришга уринади. (Чекишга ёки майхўрликка ўрганиш бунга мисолдир).

Бу ўринда ота-она муносабатининг икки хил кўринишини кузатамиз. Бир тоифа боласини ҳали ҳам гўдак фаҳмлайди ва ҳаёт йўлларида доимо кўлидан ушлаб, етаклаб юришни хоҳлайди. Бошқа тоифа эса «болам энди катта бўлиб қолди», деб уни ўз ҳолига ташлаб қўяди. Бизнингча, ҳар иккала йўл ҳам хатарлидир. Тарбиячи олимлар орасида «Бола эмас, катта ҳам эмас», деган ибора юради. Мана шу нарса ҳам зиддият келтириб чиқарувчи омилдир. Биз боламизни тергасак: «Энди ёш бола эмассан, каллангни ишлат!» деб танбех берамиз. Бошқа ҳолатда эса «Сен ҳали ёш боласан, бунақа ишларга ақлинг етмайди», деб камситамиз. Ҳолбуки бу даврга келиб, фарзандимиз биз сезмаган даражада маълум оқиликка ҳам эга бўлади.

Ровийлар айтмишлар: *«Подшоҳнинг ўнг томонида ўз ўғли, чап ёнида хос хизматкорининг фарзанди ўтиришарди. Подшоҳ ўғлидан сўради-ки:*

-Ўғлим, сен бу фоний дунёда нималарни орзу қилурсан, кўнглинг нималарни қўмсайду?

-Могу мулким беҳадлиги билан шуҳрат қозонмоқликни, ҳамиша шароб ичмоқлигу бетўхтов шикорларга чиқмоқликни, айшу-ишрат денгизидан сузмоқликни орзу қилурман,-деди шахзода.

Шунда подшоҳ мазкур саволни хос хизматкорнинг ўғлига берди.

-Давлатпаноҳим, мен шафқатли ва марҳаматли, хайр-саҳоватли бўлмоқликни, халққа хизмат этмоқликни, жамиятга фойда етказмоқликни, барчанинг меҳру муҳаббати, олқишини олишга етишмоқликни орзу қиламан,-дебди хизматкорнинг ўғли.

Ҳикоятдан муддао шулки, ҳар икки фарзанд оламини ўз отасининг ёнида туриб кўрди ва унда шунга яраша дунёқараши шаклланди. Уларнинг айтганлари шунчаки ҳавога учувчи орзулар эмас. Айнан шу орзулар уларнинг ҳаёт йўллариини белгилайди. Қобил фарзанд - ота-онаси учун мисли гавҳар бўлса, ноқобил фарзанд улар бўйинини бўғиб турувчи мисли илондир, дейдилар. Унинг гавҳар ёки илон бўлмоғи бизнинг тилимиздан учувчи сўзларнинг маънисига, босажак қадамимизнинг пок ёки нопоклигига боғлиқ. Донолар дерларким: *«Фарзанд - ота-она учун жондир. Борди-ю, фарзанд ноқобил бўлса - озори жондир. Ёмон фарзанд ота-она учун бадандаги оғриқ бармоқдир. Кесиби ташласа оғрир, кесмаса яна бир балодир. Фарзанд ота-она кўзининг меҳргийёси бўлса ҳам, ноқобили хас-хашак билан баробардир. Демишларким, агар фарзанд ёмон йўлга кирса, ундай фарзанднинг боридан йўғи яхшидир. Бирон аъзони илон чақиб олса, ўша ер кесиби олиб ташланмаса, одам ўлим топади...»*

Албатта, донолар фикри анчайин қатъий ва аёвсиз кўринади. Лекин начора? Ота ёки она жуда камдан кам ҳолларда фарзандидан воз кечади. Агар илон чакқан ерни кесиби ташламоқ фикрини бугунги кун тилига ўгирсак - ёмонликни касб этган фарзанднинг қамоққа ҳукм қилиниши ёки бевақт ўлим топиши бўлиб чиқар? Ҳар нима бўлганда ҳам бундан Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Фарзандимизнинг болаликдан ўсмирлик оламига қадам ташлаши муборак бўлсин. У ўзини ўзи англай бошладими, билайлик-ки, бу ҳам улуғ неъматдир. У улғайганини билдирмоқчими, марҳамат қилайлик, кўкрагидан итармай, сафимизга олайлик. Фарзанд - талабларимизни сўзсиз бажарувчи қул эмас. У ҳам фикрловчи онгли инсон. Бизнинг талабларимиз эса ҳамма вақт ҳам тўғри бўлавермайди.

Қил кўприк

* Қозонга яқин юрма

* «Менинг дўстимни билмайсиз»

* *Икки кўзи дўст учун фидо*

* *«Биринчи пахан»*

Фарзандимиз ўзлигини бирданига таниб олмайди. Унда бир кечада «Мен» туйғуси туғилмайди. Борликни танишда фақат ўзининг фикрига асосланмайди. Атроф-муҳит таъсирини четлаб ўтолмайди. Буни биз биламиз ва ўғил-қизларимизнинг дўстлари билан баъзан қизиқиб ҳам кўямиз. Унинг дўстлари таъбимизга ўтирмаса, ёки бу дўстнинг ота-онасини ёқтирмасак, фарзандимизни бундай дўстан узоклаштиришга уринамиз. Бундай вазиятда биз даъвоимизни исбот этолмаймиз. «У билан ўйнама», деб талаб қилиш билан чекланамиз. Бундай жараёни ҳаммамиз бошимиздан кечирганмиз. «Фалончи одобсиз, у билан ўйнама», дейиш бизларга ота мерос.

Дўст танлаш ҳаётдаги энг мураккаб масалалардан бири. «Дўст деб юриб кўйнимда илон сақлаган эканман», деб афсус чекувчиларни кўп кўрганмиз. Дўст масаласида бир-икки куймаган одам топилмасов. Шунинг учун ҳам фарзандимизнинг дўстлари бизларни бефарқ қолдирмайди. Аммо бу дўстларни яхши ўрганмай, яхши билмай туриб инкор этишимиз фарзандимизга ёқмайди. Фарзандимиз дадилроқ бўлса «Сиз ўртоғимни билмайсиз», деб баҳслашиб, уни ҳимоя этиши мумкин. Дардини ичига ютадиганлари эса «Адам (ёки ойим) билсалар-билмасалар ҳар нарсага аралашаверади», деб эзилиб юраверади. Биз ёнимиздаги дўстимизнинг қандайлигини билмаганимиз ҳолда бир-икки марта кўрган ёки эшитганимиз - фарзандимизнинг ўртоғи ҳақида ҳукм чиқариб кўямиз. Биз ароқхўрнинг ўғлини ёки кўчада писта сотиб ўтирувчининг қизини фарзандимиз билан дўстлашишини истамаймиз. Агар ҳокимнинг ўғли билан дўстлашса қувончдан бошимиз осмонга етади. Чин дўстлик билан манфаат дўстликини ўзимиз фарқламай туриб, фарзандимизни шу дўстлик сари ундаймиз. Агар фарзандимиз ҳокимнинг ўғлини бошлаб келса уни энг азиз меҳмондай кутиб оламиз. Соясига кўрпача соламиз. Ҳоким ишдан кетгандан кейин келган ўғилни эса энсамиз қотиброқ қаршилаемиз. Фарзандимизнинг ундан узоклашишини хоҳлаб қоламиз. Бу ҳақиқатни фарзандларимиз кўриб, фаҳмлаб туришади. Сиз буни инкор этмассиз? Албатта, фарзандимиз атрофида ёмонлар бўлиши ҳам мумкин. Балки уларнинг ёмонликлари фарзандимизга яхши бўлиб кўринар, эҳтимол ундан кўрққани учун яқин юришга мажбурдир. Биз буни ҳам ҳисобга олишимиз шарт. Биз кўпроқ «Қозонга яқин юрма - қораси юқади, ёмонга яқин юрма - ёмонлиги юқади», мақолини амалга ошириш пайдамиз. Лекин «Ҳар ким айбсиз дўст кидирса - дўсти камайиб қолади, дўстларини ранжитаверса - душмани кўпаяди», ҳикматини ҳам унутмаслик керак. Сиз, мухтарам тарбиячи, ўғлингиз ёки қизингиз ёки икковини ёнингизга олиб қандай одамлар билан дўстлашмоқ мумкину қандайлардан нарида юрмоқ афзал, деган мавзуда ҳеч суҳбатлашганмисиз? Суҳбатлашган бўлсангиз нималар дегансиз? Агар суҳбатлашмаган бўлсангиз фарзандингиз «ада (ёки ая) дўст танлашимда менга маслаҳат беринг?» дейишса жавобга тайёرمىсиз? Сиз ҳозир шу саволни ўйлаб туринг, мазкур бобнинг нихоясида бу масалага қайтамиз. Ҳозир эса диққатингизга бир ҳикоятни ҳавола этамиз:

Кўчада кетаётган отлиқ қария болаларнинг ўйинига разм солибди. Аниқроғи ўйинга эмас, болаларнинг ҳатти-ҳаракатларига эътибор қилибди. Болалардан бири қарияни кўриб ўзини четга олибди-да, қўл қовуштириб салом берибди. Бошқалар қарияга қараб қўйишибди-ю, ўйинларини давом эттиришибди. Шунда қария улар ёнидан ўтаётиб узугини ташлабди-да: «Ким узугимни олиб узатса, суюнчи бераман», - дебди. Болалар талашиб-тортишибди. Чаққонроғи узукни кўтариб узатибди-да, суюнчидан умидвор бўлибди. Қария ёнини кавлаган бўлиб «Аттанг, ҳамёним уйда қолибди, суюнчини кейинги сафар оласан», дебди. Шунда гўё узукни тақаман деб яна тушириб юборибди. Суюнчидан умидини узган болалар энди эгилишмабди. Салом берган бола эса узукни олиб, чангини артиб, қарияга тавозе билан узатибди...

Бу баённи ўқиган ҳар бир одам боласининг шундай баодоб бўлишини истайди. Ёки фарзандининг дўстлари шу бола каби бўлишини орзу қилади. Лекин...

Кўчада болаларнинг ўйинини ҳаммамиз кўрганмиз, аммо кўпинча эътиборсиз ўтиб кетишга одатланганмиз. Келинг, энди тасаввуримизда бўлса ҳам уларнинг ўйинини синчиклаб кузатайлик:

Кўчада ёки майдончада болалар ўйнашяпти. Ёшлари бир ҳил эмас. Ёш болалар ҳам, ўсмирлар ҳам бор. Бир уйдан Али исмли бола чиқиб келади. Ўйиндагилар уни қувнаб қарши олишади. Бир оздан кейин бошқа уйдан Вали чиқиб келади. Ўйиндагилар унга эътибор ҳам беришмайди. У болаларга яқинлашади. Валини «нари тур», дейишмайди. Чунки Вали асли ёмон бола эмас. Лекин айна чокда болалар учун унинг пайдо бўлишидан кўра ўйин қизиқроқ. Хўш, бу икки болага нисбатан бўлган муносабатнинг сири нимада?

Сиз, муҳтарам тарбиячи, ўз фарзандингизга нисбатан кўчадаги ёки мактабдаги тенгдошларининг муносабати билан ҳеч қизиқиб кўрганмисиз? Болалар сизнинг ўғил ёки қизингизга Алини қувониб кутгандай пешвоз чиқишадими ё Валини қаршилагандай эътиборсиз бўлишадими? Эҳтимол уни ўйинга қўшгилари келмас, эҳтимол ундан бешиб қолгандирлар. Балки у болаларнинг ота-оналари ҳам сизнинг фарзандингизни ёқтиришмас. Сиз «Али билан ўйнама, у ёмон бола», деганингиз каби улар ҳам «Вали билан ўйнама», деб тайинлашгандир? Агар биров сиздан «Ўғлингизнинг дўстларини танийсизми?» - деб сўраса, жавобга қийналмайсиз. «Ҳа, биттаси Болтавой, яна биттаси Тешавой», - дейсиз. Сизнингча шу танишликнинг ўзи кифоя. Ҳафсала қилсангиз унинг ота-онаси билан қизиқарсиз. Қизиққанда ҳам биринчи галда уларнинг қаерда ишлаши сиз учун муҳим бўлади. Агар яна ҳафсала қилсангиз ўғлингиздан «ўртоғинг яхши ўқийдими?» - деб сўраб қўярсиз. Сиз «ўғлим нима учун Али билан эмас, Болтавой билан дўстлашиб юрибди? Болтавойнинг қандай фазилати ўғлимга ёкиб қолибдийкин?» - деб ўйлайсизми? Бу дўстлик фарзандингизга нима беради? Ақлини бойитадими? Ёки аксими? Дўстликка интилиш ким томонидан бошланган - Болтавой томониданми ёки фарзандингиздами? Улар боғлаб турган нарса чириган ипми ёки пухта занжирми? Унинг номи нима - адолат, меҳр-оқибатми ёки худбинликми?

Тан олаверайлик, бу нарсаларни ҳаммамиз ҳам ўйлайвермаймиз. Айтайлик, фарзандингиз кейинги кунларда ғамгин бўлиб қолди. Бировга кўшилгиси келмайди, гаплашишни истамайди. Саволга кўрс жавоб беради. Сиз буни сезасиз ва навбатдаги тарбиявий соатларни бошлайсиз. Аввалроқ айтганимиздай, тарбиянгиз насихат ўқишдан иборат бўлади. Насихатлар кор қилмагач, жазолашга ўтасиз. «Фарзандингиз хасрат ўтида куйяпти, руҳи азоб чекапти, десак, «ёш болада хасрат нима қилади, руҳий азобни тушунадими?!» деб бизни жеркиб берарсиз балки. Фарзандингизга бир қаранг-чи, у энди ёш бола эмасдир, ўсмирдир? Оқ билан қорани ажрата бошлагандир? Бу ёшда болада сиз билан биз кутмаган кучли хасрат тўлқини айнан дўст масаласида бош кўтаради. Дўстлар даврасига кўшила олмаслиги у учун оғир мусибатдир.

Бошланғич синфларда боланинг ўқитувчиси асосан битта бўлади. Сўнг муаллимлар кўпая боради. Бу дегани ҳаётга, хусусан дўстликка бўлган қарашлар тури ҳам ошади. Бошланғич синфдаги дўстлик талаблари билан ўсмирликдаги талаблар ҳам бошқа-бошқа. Бола кичиклигида катталар унга кўпам эътибор бераверишмайди. Ўсмирлик ойлари бошландими, насихат қилувчилар кўпайиб қолади. Ота-она уйга келган меҳмондан «Жиянингизга насихат қилинг, яхши ўқисин, кўрс бўлмасин», - деб илтимос қиладилар. Айрим меҳмонлар «Мен болангизнинг феъл-атворини, нималарга қизиқишини билмайман, менинг насихатим ўринли бўлармикин», - деб ўтирмай, мезбоннинг лутфидан илҳомланиб кетиб, гапни бошлаб юборадилар.

Боғча болаларининг ўзаро ўйинларида айрим қизлар худди мураббиялари каби бошқаларни тергайдилар. Боғча опалари қандай бақирсалар, қандай уришсалар булар ҳам айнан қайтарадилар. Бола улғайгани сайин бу муносабат мураккаблашиб бораверади. Ўсмирнинг вақти энди кўпроқ ота-онаси билан эмас, ўртоқлари билан ўтади. (Сиз ҳам бир чамалаб кўринг, фарзандингиз кунда умумий ҳисобда неча соат сиз билан бирга бўларкин?) Шунинг учун ҳам баъзан сизга ўз ўртоғига қилган муомалаларини қайтаради. Сиз эса «Мен сенинг ўртоғингманми?» - деб ғадаблайсиз.

Бир аёл кўшнисига айтяпти:

-Майдончада ўйнаётган болалар орасида Болтавойингизни кўрдим. Нақ генералнинг ўзи-я! Ҳаммага буйруқ беради: «Сен у ёққа ўт, сен чиқиб тур»... Бола бечоралар ҳам индамай кулоқ солишади.

-Менинг Болтавойим-а?-деб ажабланияпти она.- Адашаётгандирсиз. Менинг болам мўмин-қобил. Уйда чурқ деган овози чиқмайди. Бировга буйруқ берадиганларданмас у.

Она ўғлининг бошқаларга буйруқ беришини тасаввурига сиғдиролмади. Лекин уйдаги аҳволни ҳам таҳлил қилиб кўрмади. Бу уйда ҳамма: бобо ҳам буви ҳам, ота-она, ака-опалар ҳам Болтавойга буйруқ беришади. У уйдагиларга итоат этгани ҳолда ўзи ҳам бошқаларга буйруқ беришни ўрганарди.

Бошқа бир хонадонда ўзгачароқ ҳолатни кузатамиз. Қизчани уйда ҳамма эрқалатади. Унинг айтгани - айтган, дегани - деган. Хоҳлаган нарсаси муҳайё. Уни бувиси «Хонзодахон», деб алқайди. Оилада нақ малика мақомидаги

Хонзода мактабда бутунлай бошқа - куйироқ мартабада. Талтаймайди, бошқаларга хукмини ўтказмайди, аксинча, ўзидан ёши каттароқ ва эътиборлироқ қизларга бўйсунди.

Бу ўринда ўзаро муносабатларнинг икки ҳил тизимини кузатамиз: биринчиси - «ўсмир -катталар», иккинчиси - «Ўсмир -ўсмир». Буларнинг ҳар иккиси бола учун икки олам. Бирида у тобе, кузатади, ўрганади, маъқулини танлайди. Иккинчисида ўрганганини тадбиқ этишга уринади. Шу боис ўсмирнинг тенгдошларига муносабати катталарнинг эътиборидан четда қолмаслиги керак. Бу шунчаки ўзаро муносабат эмас, оддий ҳаракатлар замирида ҳам жисмоний ҳам руҳий-маънавий кураш мавжуд. Бола тенгқурлари билан бўлган бу ғойибона олишувда ўзининг нималарга қодир эканини англаб боради. Бу жараён унга қизиқарли туюлиб, ғайрати ошиб бориши ҳам мумкин. Ёки аксинча, тенгқурлари орасида ўзи хоҳлаган мақомга эришолмаслигига кўзи етса тушкунликка тушади, одамовиликни касб қилади. Ўртоқларининг таъсирида фарзандингиз бирданига ўзгариб қолиши мумкин. Сиз тарбия соҳасида эпложмаган ишни ўртоқлари амалга ошириб берса ажабланиб юрасиз. Сиз ўғлингизнинг жисмоний тарбия билан шуғулланишини, соғлом, бақувват ўсишини истайсиз. Лекин танбал ва эринчоқ болангиз сўзингизга кирмайди. Ўзингизча куйиб юрганингизда бир куни эрталаб қарайсиз-ки, у барвақт ўрнидан туради, кўчага чиқиб югуради. Сиз ажабланасиз, сабабини аниқламоқчи бўласиз.

Дўстларнинг таъсирида бола яхши томонга ўзгаргани каби ёмон томонга ҳам бурилиши ҳеч гап эмас. Ўша эрталабки бадантарбиядан мақсад фақат чиникиш эмас, балки ёмон мақсадларга тайёргарлик бўлишини сиз у дамда тасаввур қила олмайсиз.

Ота-она дўстга нисбатан тўғри танбеҳ берса ҳам фарзанд буни ўз вақтида қабул қила олмайди. Фозиллардан бирининг айтмиш сўзлари диққатга молик:

«Ўсмирлик чоқларим бир йигитча билан дўст эдим. У ҳушчақчақлиги билан мени ўзига ром қилган эди. У билан юрганимда сира зерикмас эдим. Лекин у ўрни келиб қолса ўғирлик қилишдан қайтмасди. Мен буни билардим ва уни бу йўлдан қайтариш учун кўп насиҳат қилардим. Отам ҳам дўстимнинг иллатини сезганлар шекилли, менга бир неча марта: «Ўғлим, бу ошнангдан яхшилик чиқмайди, дўстлик алоқангни уз», деб танбеҳ бердилар. Бироқ, мен ўз билганимдан қолмадим. Бир куни кўчада кетаётган эдик. Дўстим бир сакраб бегона боғнинг деворидан ошди. Боғ эгасининг ити ҳуриб қолди. Хизматкорлар кўринди. Мен ҳам ўртоғимга қўшилиб қочдим. Далада чўпонларнинг итига рўпара келдик. Хуллас, бизни ўғри гумон қилиб ушлаган чўпонларга кимлигимизни билдириб, аранг қутулдик. «Бўлма ножинс билан ошно, бўл ўзингга эҳтиёт», деганларидай мен отамнинг насиҳатига амал қилдим ва у билан дўстлик алоқамни уздим...»

Бир йигитча ёки қиз ўғлингизни ёки қизингизни чақириб келди. Сиз уни яхши танимайсиз, лекин ташқи кўриниши сизга ёқмади. Сиз фарзандингизга хавф солувчи кўча таъсирдан ҳавотирда бўлганингиз сабабли уни эҳтиётлаш мақсадида «ўғлим (ёки қизим) уйда йўқ», деб юборасиз. Буни фарзандингиз

эшитиб туради ва сиздан ранжийди. Бу ранжиш ошкора равишда бўлиши мумкин: болангизнинг «Нега ундай қилдингиз?»- деган танбеҳига сиз «Ҳар хил қаланғи-қасанғи чақириб келса чиқиб кетаверасанми?»- деб қўполлик билан жавоб қайтарганингизни ўзингиз ҳам сезмай қоласиз. Шунда фарзандингиз дардини ичига ютар ёки яна гап қайтарар: «Сиз унинг кимлигини билмайсиз, у яхши бола!» Шунда сиз донолик қиларсиз: «Мен одамнинг башарасига қараб кимлигини дарров биламан. Ярамаслигини афти-ангори айтиб турибди. Бунакаларга яқин юрма...» Шундай ҳолларда ўзаро кўрслик анча давом этиши мумкин. Ёки болангиз сиз билан гап талашиб ўтирмай шарт уйдан чиқиб, ўртоғига етиб олиши, ундан узр сўраши ҳам эҳтимол. Агар сизни ўртоғига ёмон кўрсатгиси келмаса «Ухлаб ётувдим, онам (ёки отам) уйдалигимни билмабдилар», - деб ёлғон воситасида ҳимоя қилади. Демак, сиз тўқиган ёлғон иккинчи ёлғонни туғдирди. Сизнинг ёлғонингизда ғараз мавжуд. Фарзандингизникида эса ҳиммат борга ўхшайди. Аслида эса унинг ёлғони замирида «Мен сен ўйлагандай ёмон одамларнинг боласи эмасман», деган ҳақиқат ётади. Сизнинг ёлғонингиз болангизни сергаклантириб қўяди. Агар ўртоғи «эртага уйингга кириб чақириб ўтаман, футболга бирга борамиз», - деса унинг юраги бир титрайди-да: «Уйимга келиб овора бўлма, фалон ерда учраша қоламиз», - дейди. «Онамнинг (ёки отамнинг) ёмон одатлари бор, уйимга келсанг мени «йўқ», деб юборадилар», - деб ҳақиқатни айта олмайди. Бу ўткинчи нарсалар эмас, балки ота-она билан фарзанд орасидаги зиддиятларнинг тобора авжга чиқа боришидир. Бу худди ер остида куч тўплаётган вулқонга ўхшайди. Хамонки, вулқон куч тўплар экан, бир кунмас бир кун портлайди. Фарзандингизнинг портлаши қандай бўларкин? Сизга қараб бақириб берадими ё уйдан чиқиб кетадими? Учинчи йўлдан Худонинг ўзи асрасин...

«Ҳадеб болангнинг кўнглига қарайверма», деган ўғитни ҳаммамиз биламиз ва ҳаммамиз бу насиҳатга амал қилмаймиз. Айниқса пулдорлар бу ўғитни эшитгилари ҳам келмайди. Агар танбеҳ берсангиз, «Мен шу нарсаларни кўрмай ўсдим, болам кўрсин», - деб ўзларини оқлашади. Болани ғоят талтайтириш, ғоят яхши кийинтириш, бошқалардан ажратган ҳолда ўстиришнинг ҳалокатли жиҳатларини биздан аввалги тарбиячилар кўп таъкидлашган. Худо хоҳласа, биздан кейин ҳам қайта-қайта гапирилади. Биз болалар ва ўсмирларни тарбиялашдаги машаққатларни ёзиб ўтирибмиз. Болага нисбатан ота-онани тарбиялашнинг ғоят оғир эканини айтмасак ҳам бўлар. Болага ҳаддан ташқари оро бермоқлик уни худбинлик, кибр тўрларига ўрабгина қолмай дўст танлашда ҳам адаштиради. Унинг атрофида чин ўртоқлар эмас, манфаат дўстлари тўплана бошлайдилар. Бундай бола улғайганида чинакам дўст тополмай қийналади. Дўст никобидаги мунофиқ ва хоинлардан азият чекади.

Каминага бир одам отасининг донолиги хусусида сўзлаб берган эди. У кишининг отаси савдо ходими бўлган экан. Отасининг пулдорлигини билган йигитча эркаликлар қилиб тураркан. Бир куни у «Ота, менга магнитофон олиб беринг», деб хархаша қилибди. Отаси:

-Магнитофон олиб берсам, ўртоғинг Эшматга ҳам бериб турасанми?-деб сўрабди.

-Нега берарканман, бермайман, ўзининг отаси олиб берсин,-дебди йигитча.

-Шундай хаёлинг борлиги учун ҳам олиб бермайман-да. Эшматнинг отаси рўзғорини зўрға тебратади, ўғлига магнитофон олиб беролмайди. Мен сенга олиб берсам, ўртоғингнинг кўнгли оғрийди. Сен қизганиб, бермасанг, ораларингдаги ўртоқчилик узилади. Яхшиси томорқада икковинг деҳқончилик қилларинг, етмаганини мен кўшаман,- ота шундай деб, деҳқончиликка ҳам ўзи бошчилик қилибди.

Ота бир ўқ билан икки, балки уч куённи урди, десак муболага бўлмас. Аввало икки йигитчанинг дўстлигини сақлабгина қолмай, уларни меҳнат орқали янада яқинлаштирди. Яхши кўрилган нарсага меҳнат туфайли етишмоқ афзаллигини амалда исбот этди. У киши ота мақомидан ўсиб, фарзанди ва унинг ўртоғи учун дўст мартабасига чиқди. Ўсмир ёшидаги қизми-ўғилми, аввал айтганимиздай, айнан шундай дўстга муҳтож бўлади. Биз баъзан фарзандимиздан ранжисак: «Мен сенинг ўртоғингманми!»- деб жеркиб берамиз. Озгина фикр қилиб кўрайлик: эҳтимол фарзандимизга чин дўст бўлганимиз маъқулроқдир? (Аввалги бобда ҳам бу хусусда қисқа тарзда бўлса-да, сўз юритиб эдик, ёдингиздадир?)

Бир кадрдонимиз кўпчилиكنи ўйлатиши мумкин бўлган воқеани сўзлаб берди: кадрдонимиз катта ўғлиникига борганида қирқ ёшли ўғли билан ўн тўққиз ёшли набирасининг ўзаро баҳсларига гувоҳ бўлибди. Набирасининг фикрлари унга маъқул келса-да, баҳсга аралашиб, ўғлига танбех беришни лозим топмабди. Баҳс ниҳоясига етиб, набира чиқиб кетгач, ўғлига қараб: «аввало, сен ноҳақсан, болангнинг фикрлари тўғри, ҳамонки баҳслашишга ўрин бердингми, мағлубиятингни ҳам тан олишга мажбурсан. Боланг билан баҳслашмасанг янада яхши»,- дебди. Ўғил бу танбехга жавобан кулимсираб: «Ада, худди шу масалада сиз билан мен икки хил йўлдамиз. Мен неварангизга фақат ота эмасман, у билан дўстман. Биз кўп баҳслашамиз. Мен унга тўла фикр эркинлигини берганман. Болалигимизни эслаб кўринг: сиз биздан фақат талаб қилардингиз, муомалангизда кўпинча дўк-пўписа оҳанги бўларди. Сиздан кўрқишимизни истардингиз. «Дарс тайёрладингми?» «Айтиб кетган ишимни бажариб қўйдингми?» Сиз билан гаплашадиган гапимиз фақат шу эди. «Ўғлим, ҳаёт сўқмоқлари жуда нотекис бўлади, эҳтиёт бўлиб юр, қоқилиб кетма», деганингизни эслайсизми? Эслолмайсиз. Мен ўғлимни ҳаёт ҳақиқатларини билиб ўсишини истаганим учун шунақа баҳсларга чорлаб тураман. Сиз тўғри айтдингиз - неварангиз ҳақ эди. Мен атайин нотўғри фикримда қаттиқ турдим. Ахир ҳаётда оқни қора деб қайсарлик қилиб турадиганлар оз эмас-ку?»- дебди. Қадрдонимиз ўйлаб қараса - ўғли ҳақ экан. Аччиқ ҳақиқат олдида лол қолибди.

Биз ҳам ўйлаб кўрайлик-чи, фарзандларимиз иқболи йўлида эҳтимол озроқ бўлса-да чекинишимизга тўғри келар? Энди яна мавзуга қайтсак:

Али болаликдан мўмин бўлиб ўсди. Хархашалари кам эди. Боғчага боришда ҳам дод солмасди. Расмли китобларни варақлаб ўтиришни яхши кўрарди. Мактабга боргач, тенгқурларига қараганда яхши ўқиди. Ота-она

муаллимлардан фақат раҳмат эшитишарди. Сал улғайгач, техникага қизикди. Радио-телевизор тузатишни ўрганиб олди. Отаси ёрдамида автомобил сирларини ҳам ўргана бошлади. Унинг хотираси ўткир эди, дарс тайёрлашга қийналмасди. Техникага оид чизмаларни ҳам тез ўрганарди. Аммо у кўчага кам чиқарди. Тенгдошлари билан кам ўйнарди. Болалар ҳам Алини сафларига чорлашмасди. Ота-она бундан аввалига қувонишди, «кўчадаги ёмонларга қўшилмагани дуруст», деб ҳисоблашди. Аммо кейинроқ ўйлаб қараб, хавотирга тушишди. Ўғиллари ўсмир ёшига етибди-ю, битта дўст орттирмабди. Бирон бола уларнинг эшигини тақиллатиб: «Али, юр, ўйнайсанми?» деб келмабди. Сайргами, киногами, футболгами... таклиф қилиб, чақиришмабди. Оқибат боланинг ёлғизланиб қолишидан чўчиган ота-она мактабга боришиб, муаллимлар билан маслаҳатлашишди. Турли йўллари мулоҳаза қилишди. Ниҳоят, мактабда радиоҳаваскорлар тўғарагини очиб, унга Алини раҳбар этиб тайинлайдиган бўлишди. Бу таклиф Алига ҳам, бошқа болаларга ҳам маъқул келди. Али аввал ўртоқлари билан яқин эмаслигидан қайғурмасди. Таъбир жоиз бўлса, унинг ўз осмони мавжуд эди ва бу осмонида ёлғиз сузиб юриш унга роҳат бахш этарди. Радиотўғарак баҳонасида у ўзи яратган осмонидан «пастга тушди», тенгқурлари билан яқинлашди. Ўзини қайта кашф этди. Аввалги ёлғизлик асосига қурилган ҳаёти энди зерикарли туюла бошлади. Ўсмирда жонланиш сезилди.

Валининг ҳаёти аввалига Алига ўхшарди. У ҳам яхши ўқирди, вақтини кўпроқ уйда ўтказарди. Отаси ишдан бўш вақтида расм чизишни яхши кўрарди. У чойхонада ёки бошқа маишатларда вақт ўтказадиганлар тоифасидан эмасди. Валининг кўпроқ уйда бўлишидан қувониб, «ўғлим ўзимга ўхшади», дерди. У ўғлининг уйда бўлишидан қувонарди-ю, бироқ, фарзандининг қизиқишларига бефарқ қарарди. Ўғлининг ўртоқлари йўқлигини бу ота фаҳламади. Мактабга бормади. Мактаб муаллимлари одатда бевош болаларнинг ота-оналарини йўқлаб туришади. Яхши ўқийдиган, тўпалон қилмайдиганларнинг ота-оналарини чақиришмайди. Улар ҳам ўзларича «боламнинг мактабдаги аҳволи қандай экан?» деб қизиқиб келишмайди. Вали уйда ота-онаси билан бирга бўлса-да, ўзини ёлғиз сезади. Мактабда ҳам, кўчада ҳам болалар билан тил топиша олмайди. Оқибат у сиқила бошлайди. Болаларнинг эътиборини ўзига тортишни истайди. Афсуски, бошқаларнинг эътиборини тортишга арзигулик алоҳида қобилият унда йўқ эди. Унга йўл кўрсатувчи ҳам бўлмади. У ўзи йўл топишга уринди. Ўртоқлари қатнайдиган тўғаракларга унча қизиқмаса ҳам бораверди. Аста-секин ундаги бефарқлик қизиқишга айлана борди. Шундай бўлди-ки, тўғараклардаги машғулотлар унинг учун асосий бўлиб қолди. Ҳатто ўқишда пастлашиш сезилди. Уйда кам ўтирадиган бўлди. Ана шунда унинг ота-онаси мактабга чорланди. Валидаги ўзгаришдан ота-она ҳам, муаллимлар ҳам ҳайрон. Вали уйда қайсар, гап қайтаради. Мактабда эса одобли. Ўқитувчининг гапларини диққат билан тинглагани ҳолда, уйда дарс тайёрламай қўйган. Бу қандай ҳол?

Валининг ота-онаси Худога шукур қилса ҳам бўлади. Фарзандлари уйда ўзига нисбатан эътибор топа олмагач, кўчада «зўр»лар тўдасини танлаши ҳам

мумкин эди. Энди унинг мактабда бошқа, уйда бошқа одобга риоя қилишига келсак, ҳар қандай бола каби Вали учун ҳам кўпчилик орасида, айниқса қизлар ҳузурида катталардан танбеҳ эшитиш оғир. Катталарнинг гапи жамоа фикрига айланиб қолиш хавфи мавжуд. Шу сабабли болалар, айниқса ўсмир ёшида жамоадаги катталар билан зиддиятга бормасликка ҳаракат қиладилар. Уйда зиммаларида бундай масъулият йўқлиги учун ўзларини эркин тутадилар.

Дилобарнинг ҳаёти Алиникига ҳам, Валиникига ҳам ўхшамайди. Қизча боғча ёшиданоқ атрофидагилар билан тезгина тил топишиш фазилатига эга бўлган. Мактабда эса синфдагиларнинг жону дили эди. Қизлар ҳам, ўғил болалар ҳам унга интилишган. Дилобар «сен қора, сен пучук», деб болаларни хилларга ажратмаган, барча билан тенг дўстлашган. Синфдошлари ўзларига хос бўлган сирларини унга айтиб, маслаҳатлар сўрашган. Дилобарнинг уйи ҳамиша ўртоқлари билан гавжум бўлган. Чунки унинг онаси болаларга меҳрини аямаган. Шунга қарамай, ўсмирлик оламига ўтаётган қизнинг муомаласида, дўстларга нисбатан муносабатида ўзгариш сезилган. Энди атрофидаги болаларни у фақат синфдош сифатида қабул қилмайди, қиз учун уларнинг фазилату иллатлари муҳим бўлиб қолади. Дилобар дугоналарини зимдан кузатади. Уларнинг аввал сезилмаган иллатларини энди билади. «Гулчеҳра яхши қиз, лекин жаҳли бурнининг учида туради, арзимаган нарсага дарров ранжийди. Аразчи билан ҳеч кимнинг дўстлашгиси келмайди. Моҳира яхши қиз. Лекин... мен ундан ҳеч қандай сиримни яширмайман. У негадир мен билан очик гаплашгиси келмайди...» Қизнинг сезгир нигоҳи адолатсизликни, ғурурнинг поймол бўлишини четлаб ўтолмайди. «Мурод ўзидан зўрроқ болаларнинг малайига айланиб қолибди. Наҳотки ўғил бола бўла туриб шунақа паст кетса?!» Дилобарнинг ўғил болалар билан бўлган муносабати бир оз оғирлашди. Йўқ, у ўзини четга тортмади. Фақат унинг муомаласида бўйи етган қизга хос ибо ва ғурур мавжуд эди. Синфдош ўғил болалар қизлардаги бундай ўзгаришни дарров фаҳмламайдилар. Чунки улар бу оламга қизлардан сал кечроқ кириб келадилар. Мана шу тафовут улар орасидаги ўзаро муносабатга салбий таъсирини ўтказади.

Дилобар атрофидагиларга ўзгача талаб билан қарай бошлади. Айниқса тенгқурларининг феъл-атворларини, ақл-фаросат даражаларини назардан қочирмайдиган бўлди. Тенгқурларининг яхши-ёмон одатларини ўзича таҳлил қилди. Атрофидагилар орасидан фикрдош, сирдош излай бошлади.

Дилобарнинг бу ўзгариши оилада ҳам сезилди ва у ўзини катталар сафида кўрди. Онаси қизининг катталар сари интилишини фаҳмлаб, унга пешвоз чиқди, «сен ҳали ёшсан», демади, фарзандининг ишончини қозонди, унинг сирдошига айланди. Дилобарнинг мустақил фикрлашга интилиши, бирон масалани мустақил ҳал этишга уринишига монелик қилмади.

Тоштемир биринчи синфданок яхши ўқиди. Одобли бўлди. Катталар чизган чизикдан чиқмади. Ҳар бир мажлисда мақталади, бошқаларга ўрнак қилиб кўрсатилади. Болалар билан бирга бўлган Тоштемирнинг чин ўртоғи йўқ эди. Ҳадеб бошқаларга ўрнак сифатида кўрсатилиши болалар билан унинг ўртасига ғов бўлиб тушганди. Бу ғовни билибми билмайми катталар тиклашган эди.

Бошланғич синфларда Тоштемир бунга унчалик эътибор бермасди. Болалик оламидан хайрлашган кезлари бу ғовнинг азобларини ҳис қила бошлади. У тенгқурлари орасида ёлғиз яшай олмаслигини англади. Ана шунда «Нега мен бошқачаман, нега бошқалар каби эмасман, нега мен бошқаларга ўрناق бўлишим шарт, нега мен бошқалардан ўрناق олмаслигим керак?» деган муаммога ўзича жавоб излади. Топди ҳам: «Бошқалар қандай бўлишса мен ҳам шундайман!» У энди шундай яшашга интилди: дарсда гаплашиб ўтиради, баъзи дарсларга умуман кирмайди. Аълочи боланинг давомати сезиларли равишда пасайди. Хатто сўкишни одат қилди. Синфдош қизларнинг танбеҳига эса «Нима, менинг бошқалардан кам ерим борми?»- деб жавоб қайтарди. У оёқ-қўлларини боғлаб турган «бошқаларга ўрناق бўлиш» занжиридан шу таҳлитда кутилиб, ўзини эркин сизди. Янада тўғрироқ ифода этсак, бевошлик шамолида боши айланди. Дастлабки кунларда интизомнинг бузишларидан, катталарнинг норозиликларидан ўзи ҳам лаззатланди. Бунга у улғайиш, катталар сафидан ўрин олиш деб билди: «Нима, мен ёш боламанми, ким нима деса «хўп», деявераманми?». Аммо бевошлик шамоли унинг бошини кўп айлантормади. Вақт ўтиб, энди у ўзининг хатти-ҳаракатига разм солиш баробаринда ўртоқларига нима ёқиши-ю, нима ёқмаслигини, катталар олами билан тенгдошлари олами орасидаги фарқни фаҳм эта борди. Гарчи катталар олами ўзига махлиё этса-да, унда ҳукм сурувчи қоида: «Сен кичкина - мен катта», бездириб, ўртоқлари даврасига ошиқарди. Бу оламдаги «Тенг - тенги билан» қоидаси уни кўпроқ қониқтирарди. Ҳар бир ўсмир ўзи учун сув билан ҳаводек зарур бўлган тенглик, бир-бирларига садоқат, бирдамлик, ҳамжиҳатлик руҳини катталар орасидан эмас, ўз оламидан топади. Тўғри, биз - катталар ҳам бу фазилятларни қадрлаймиз. Фақат бундай лутфимизни ўзимизнинг дўстларга ёки катталаримизга кўрсатамиз. Кичиклардан - фарзандларимиздан эса дариғ тутамиз.

Яна Тоштемирга қайтсак, у ўзида йўқ, синфдошларида мавжуд чаққонликни, кучни, саботни ҳам қадрлайдиган бўлди. Бу ўсмир учун ўзига ҳос кашфиёт эди ва у мазкур кашфиётдан роҳатланди.

Тоштемирнинг аълочи ва ўрناق бўлувчи боладан ҳамма қатори турли қусурларга эга ўсмирга айланиши ота-онани бефарқ қолдирмайди. Уни яна аввалги мақомга қайтаришга уринишлар бўлади. Бундай уринишлар кўп ҳолларда бесамар якунланади. Чунки фарзандини яна ибратли бола мақомида кўришни истаган ота-она (ёки муаллим) болалик олами билан ўсмирлик оламидаги талаб-қоидалар ўзга-ўзга эканини ҳисобга олишмайди. Боланинг мақоми интизоми, ҳулки, яхши ўқиши муаллим томонидан баҳолаш билан белгиланади. Муаллим: «Болалар, синфдошингиз Тоштемирдан ўрناق олинг», дедими, демак у яхши экан. Болалар муаллимнинг баҳосини ҳақиқат ўрнида қабул қиладилар. Ўсмирлик оламида эса муаллимнинг баҳоси аввалги қудратини йўқотади. Тоштемирдан ўрناق олиш мумкинми ё йўқми, бунга болаларнинг ўзлари ҳал қиладилар. Тенгдошлари орасида обрўни сақлаш учун фақат аълочи ва интизомли бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Ўқитувчига ҳақимчилик қиладиган, ўртоқлари дарсдан қочганда, уларга қўшилмай синфда

қоладиган боладан тенгқурлар нафратланишади. Агар муаллим ёки мактаб директори дарсдан қочганларни уришиб, қочмагани мактаб, бошқаларга ўрناق қилиб кўрсатса уларнинг нафратлари янада ошади. Чунки улар буни ибрат ўрнида қабул қилишмайди, балки дўстга хоинлик деб ҳисоблашади. Бошланғич синфларда аълочилиги учун синфнинг эркасига айланган бола энди ўртоқларининг уй вазифаларини беминнат бажариб берадиган дастёрга айланиши ҳам мумкин. Агар дастёрлик қилмаса, мактанчоқ, дўстга бевафо саналиб, тенгқурлари даврасига қўшила олмайди. Унинг гапи мутлақо эътиборга олинмайди.

Ўсмирлик олами ўз ҳукмини ўтказа бошлагач, синфда ўзига хос гуруҳлар пайдо бўлади. Бир неча бола «зўр»ликка даъво қила бошлайди. Бу «зўр»лар турли авлодда турли номлар билан аталади. Ҳозир синфдаги болаларнинг мавқеи «биринчи пахан, иккинчи пахан» деган номлар билан белгиланаркан. «Биринчи пахан» бўлиш учун яхши ўқиш, интизомли бўлиш мутлақ шарт эмас. Энг муҳими - кучли ва катталарга бўйсунмасликда ибрат бўлиш керак. Мазкур мавқе белгиланишида отанинг бойлиги ҳам инобатга олинади. Агар отаси бой бўлса-ю, ўзи кучда, иродада, мардликда оқсаса у «биринчи пахан»ликка даъво қилолмайди. Ўзининг атрофида кичикроқ гуруҳ ташкил қилиб, «биринчи» билан муросада яшайди. Агар биринчи камбағалроқ оиланинг фарзанди бўлса, моддий рағбат ҳисобига унга хизмат қилади. Ҳар бир синфнинг ўз «пахан»и бўлгани каби мактаб бўйича ҳам «пахан»лар мавжуд. Биринчи, иккинчи, учинчи...лар мутлақ ҳоким бўлиш учун турли йўллар билан кураш олиб борадилар. Баъзан бу курашга мактаб учун бегона бўлган кўча болалари ҳам жалб қилинадилар. «Биринчи пахан»нинг мавқеини кўча томондан бўлажак қувватлаш ҳам белгилаб туради.

Ўсмир ёшига етган болалар катталар орасидаги ўзларига ёққан одамлардай бўлишга интилишларини биламиз. Қизлар гўзал артистларга тақлид қилишади, улардай кийинишни, ўзларига оро беришни исташади. Ўғил болалар кучли шахсларга ихлос қўядилар. Уларнинг тақлидлари бу билан кифояланмайди. Улар ўзларининг тенгдошлари орасидаги айрим болаларга ҳам ихлос билан қарайдилар. Уларнинг одат ва одобларини ўзларига сингдиришга уринадилар. Айниқса «пахан»лар атрофида бирлашадиган болаларда бу кучли сезилади. «Пахан» уларга «ҳариф» деб мурожаат этса, демак, уларнинг тилидан ҳам бу сўз тушмайди. Бу билан «пахан»га яқинликларини намоиш этмоқчи бўлишади.

Авваллари бундай «пахан»ларга қарши «коллективизм» - яъни, жамоа таъсири мавжуд эди. Пионер ва комсомол ташкилоти, Коммунистик мафкура билан «қурулланган» пионер ва комсомол ташкилоти буларга қарши турарди. Улар ўзларини эркин ҳис қила олмас эдилар. Ҳозир уларга қарши фақат синф раҳбаригина бор. Ҳали шаклланишга улгурмаган болалар ташкилотининг мавқеи эса сезиларли даражада эмас.

Ҳикоя қилаётганимиз Тоштемирга қайтсак, синфдоши Зафарнинг мардлиги, ростгўйлиги, энг муҳими мактанчоқ эмаслиги уни ўзига тортди. Зафар ўқишга бефарқ эди. Тоштемир буни биларди. «Зафар агар истаса яхши ўқиши мумкин»,

деб ҳисобларди. Бу фикрини ота-онасига тушунтира олгани учун ҳам Зафар билан дўстлашишига монелик бўлмади.

Ўзига дўст танлаш, кимгадир яқинлашиш, кимдандир узоқлашишни ўсмир учун «қил кўприк» деб атасак ҳам бўлар. Бу қил кўприкда сал тойдими, тамом «жиноят олами» деб аталувчи жарга қулаши ҳеч гап эмас.

Келинг, яхшилик билан тугаган ҳикояларимизни бошқачароқ тасаввур этайлик:

Алининг ота-онаси унинг ёлғиз экани, дўсти йўқ эканини сезишмади. Мактабга ҳам боришмади. Радиотўғарак ҳам очилмади. Алининг техника соҳасида иқтидори борлигини сезган кўча «зўр»ларидан бири аввал ундан телевизорини тузатиб беришни илтимос қилади. Кейин яна шунга ўхшаш илтимослар билан мурожаат этиб, уни ўзига яқин ола бошлайди. Али ўзича яхши дўст топгандай қувонади. «Зўр» учун Али дўст сифатида эмас, жиноятга оид ишларини амалга оширишда мутахассис сифатида керак эди. Катта ўғирликни мўлжаллаган одам илгари замонлардагидай том ошиб, девор тешиб юрмайди. Киноларни кўравериш, кўзлари пишиб кетган. Энди унга электроникани пухта биладиган зўр мутахассислар лозим. Али аста-аста унинг тўрига ўрала боради-ю, кейин чиқиб кета олмайди. Чиқай деса, калтакланишдан чўчийди, ўлдириб кетишларидан қўрқади. У иложсиз, суянадиган дўстлари йўқ, ота-онасининг ҳимоя қила олишига эса ишонмайди. Тасаввуримиздаги ҳолатда унинг қилкўприкдан ўтаётганини тарбиячи сезмай қолди. Али жарга қулади.

Валининг тақдирини ҳам шундай бўлди. У кўча «зўр»ларига аралашиб юрувчи ўртоғи билан каратёга борди. Муштлашиш санъатини ўрганди. Ўзини ҳимоя қилиш учун эмас, ҳужум қилиш учун, ўзгаларга зулм қилиш учун ўрганди. Тарбиячи «ўғлим чиниқяпти», деб хотиржам юрди. Чиниқиш бошқа томондан бўлди ва яқуни... ўзингиз тасаввур эта оларсиз.

Дилобар дугоналарининг ҳулқ-атворини таҳлил қилганида Хонзодага маҳлиё бўлди. Доим чиройли кийиниб юради, юқори синфдаги ўғил болалар ҳам унинг атрофида парвона. У эса бу болаларни менсимайди. Хонзода эса Дилобарнинг ўзига маҳлиё эканини сезиб, яқинлашади. Дилобар - чиройли қиз. Отасининг топиш-тутиши ҳам яхши. Хонзода дугонасини кўча томон бошлайди Аввал дискотека... ундаги хурсандчиликлар. Келишган, пулдор йигитларнинг хушомадлари... Энг муҳими - унга ёш қизча, деб эмас етилган қиз эканини тан олиб муомала қилишлари... Бу қиз ҳам қил кўприкдан ўта олмади...

Тоштемирнинг ҳам қисмати шундай бўлиши мумкин эди. Агар Зафар кўча томон оғса, Тоштемир ҳам иккиланмай унга эргашарди. Аввалги «аълочи, одобли» деган мартабалари уни бу йўлдан қайтара олмасди. Демокчимизки, ўсмирликкача бўлган одоб-ахлоқ кейинги тўғри ҳаётни қафолатлай олмайди. Ўсмир учун ҳаммаси янгидан бошланиши керак.

Дўстлик ҳақида ҳар биримиз ўнлаб мақол ёки ҳикматларни биламиз ва буларнинг барчаси катталар учун мавжуд, деб биламиз. «Зўр гап экан!» деб тан берамиз, лекин ҳаётга тадбиқ этишни ўйламаймиз. Бу ҳикмат ва мақоллар фарзандларимиз ҳаёти, тақдирига ҳам оид деган тушунчадан узоқроқмиз.

Бизнинг бу даъвоимиз сиз, мухтарам тарбиячига (ота-она, муаллимга) эҳтимол малол келаётгандир. У ҳолда ўйлаб кўринг, фарзанду аржумандингиз билан дўстлик мавзуида қачон суҳбатлашган эдингиз? Суҳбатингиз чоғида қайси мақол ёки ҳикматни мисол сифатида айтиб, шарҳлаб, тушунтириб бердингиз?

Қадим файласуфларидан Цицерон шундай деган экан: *«Биз билан биргалашиб ҳеч ким қувонмаса, бахтимиз ҳам жозибасини йўқотади. Биз учун биздан ортиқроқ қайгурувчи дўстимиз бўлмаганида, кулфатларга чидашимиз ҳам қанчалар оғир бўларди!»* Балки бу ҳикматнинг болаларга алоқаси йўқ, уларда кулфат нима қилади, дерсиз? У ҳолда оламга бола кўзи билан қарайлик-чи? Бизга оддий қувонч бўлиб кўринган нарса уларга энг олий бахт бўлиб туюлмайдими? Биз бирон нарсадан шунчаки ранжиб, бир-икки кундан сўнг бу нохушликни унутиб юборармиз. Бола учун эса ўша нарса шунчаки хафагарчилик эмас, улуғ бир кулфат бўлиб туюлади. Олам кўзига қоронғу бўлиб кўринади. (Бунинг оқибати нима билан тугаганини аввалроқ баён қилиб эдик.) Шундай экан, боланинг ўртоғи туфайли бахтли бўлиши ёки кулфатга дуч келишини арзимас нарса сифатида қабул қилсак, хатога йўл қўйган бўламиз.

Азизлар, биздан ранжиманг ва тўғри тушунинг: ният сиз томонга ҳадеб таъна тошларини отавериш эмас. Мақсад: фарзандлар тақдири хусусида сиз билан бирга бақамти бўлиб фикр юритмоқлик халос. Сиз дейсизки, «болам ҳамма нарсадан азизроқ, мен уни ҳамма нарсадан ҳам яхши кўраман». Дуруст, биз бу фазилатингизни инкор этмаймиз. Аммо халқда дерларким: «Бола - азиз, одоби ундан азиз.» Яна ҳақиқат шуки, ҳар бир ота-она боласини севади. Бола ҳам ўз ота-онасини севади. Лекин бу «олам - гулистон» деган гап эмас. Қўполроқ ўхшатиш учун айбситманг: барча жониворлар ҳам болаларини севадилар, уларни жонларидан кечсалар-да, ҳимоя қиладилар. Уларнинг болаларига чанг соладиган хавф ногаҳоний, онгсиз бўлади. Ўзларидан кучлироқ ҳайвон ёки табиий офат олдида улар ожизлар. Қўзичоқ онгсиз бўлса-да, йўлдан адашиб, бўри билан дўстлашмайди. Қуён билан шернинг дўстлигини биров кўрмаган. Дўстлашган тақдирда ҳам бу ўртоқчиликнинг мукофоти ўлим экани сир эмас. Сиз билан бизнинг фарзандимизга бўлган муҳаббатимиз қондошлик билангина эмас, балки қалб ва онг орқали ҳам боғланмоқлиги шарт. Биз фарзандимизни қўзичоқ каби ҳимоясиз билиб, бўрилар тўдасининг ҳамласидан асрашга уринамиз. Турли чораларни кўрамыз, аммо барча саъй-ҳаракатимиз зое кетаверади. Жонивор қўзичоқдан фарқли ўлароқ, онгли, одам-қўзичоғимиз рўпарасидаги бўри эканини кўриб, била туриб унга муҳаббат қўяди. Бўрига дуч келган жонивор-қўзичоқнинг тақдири бир - ўлим бўлса, одам-қўзичоқнинг икки йўли бор: бири - қамоқ жазоси, иккинчиси - ўлим. Биринчи йўл ҳам охир-оқибат кўп ҳолларда иккинчи йўлга туташади.

Қадим-қадимдан донишмандлар фарзандлардаги чин дўстлик руҳини тарбия этишга жиддий эътибор берганлар.

Искандар Зулқарнайннинг тарихчилари юртимизга доир бир ривоятни баён этиб кетган эканлар. Унда зикр қилинишича, икки йигит бир-бирларига содиқ дўст бўлиш хусусида қасамёд қилишган экан. Иттифоқо, юртни ёв босибди-ю, кучлар тенг келмай, аҳоли дарё кечиб, чекинибди. Дўстларнинг бири

одамлар билан сув кечибди, иккинчиси улгуролмай, ёв чангалига тушибди. Душман унга азоб берибди. Йигит қийноқларга чидолмай фарёд урибди. Унинг зорли нолалари дарёнинг у бетиغا ҳам етиб, дўстининг руҳи азобланибди. Дўст ёв чангалидаги биродарини ташлаб кетолмай орқага қайтишга аҳд қилибди. «Борма, нобуд бўласан», дегувчиларнинг сўзларини эътиборга олмабди. Дарёни сузиб ўтибди-да, ёв лашкарбошисига рўпара келиб «Дўстимни қўйиб юбор, ўрнига мени ол»,- деб талаб қилибди. «Дўстингни бекорга озод қила олмайман, сен уни мендан сотиб ол»,- дебди лашкарбоши. «Менинг бойлигим йўқ»,- дебди дўст афсус билан. «Бойлигинг нега йўқ бўлар экан, икки кўзинг-чи? Бу бойлик эмасми? Ё бу бойлигингни дўстинг учун бергинг йўқми?»- дебди лашкарбоши. Шунда дўст бу таклифни мулоҳаза ҳам қилиб ўтирмай: «Дўстим учун икки кўзимгина эмас, жоним ҳам садақа бўлсин!»-дебди. Унинг кўзларини ўйиб олибдилар. Лашкарбоши унинг садоқатига қойил қолиб, икковини ҳам қўйиб юборибди. Шу-шу икки дўст ажралмас эканлар. Кўзлари ўйиб олинган биродарини етаклаган дўстни жуда кўп ерларда кўришибди. Бу икки дўст юртлар аро юриб садоқат ҳақида қўшиқ қуйлашаркан...

Бундай ривоятлар кўп, жуда кўп. Аммо, афсуслар бўлсинким, тарбияда биз улардан кам, жуда кам фойдаланамиз. Оқибатда фарзандлар чин дўстликнинг фаркига бормай улғайишади.

Милицияга «ўғлим (ёки қизим) уйдан қочиб кетди», деган мавзуда аризалар тушиб туради. Уйдан чиқиб кетувчилар баъзан қисқа хат ёзиб қолдирадилар. Уларни излаб топиш умиди бўлади. Баъзилар эса индамай кетишади. Улар аразлаб чиқиб кетишдими ё бирор фалокатга учрашдими - уйдагилар ҳам, милициядагилар ҳам гаранг. Кўп ҳолларда аразчилар топилади, уйга қайтарилади. Айрим ҳолларда эса...

Аразчиларнинг бири ташландиқ ерларда ётиб юарди. У милицияхонага олиб келинганда дастлаб гапиргиси келмади. Кейин аразининг боисини айтиб берди. Маълум бўлишича, онаси унинг дўстларини уйга яқинлаштирмас экан. Бола «мен уларнинг уйларига бемалол кириб-чиқаман, бирга дарс тайёрлаймиз, мусиқа эштамиз, улар яхши болалар»,- деса онаси «Мен уларни ёмон деяётганим йўқ, сенинг опаларинг бор, совчи келиб турибди. Ўғил болалар ўралашиб юрса, кўнглига бошқача гап келади»,- дер экан. Бола ҳайрон: опаларининг ёшлари йигирмадан ошган бўлса. Унинг ўн уч ёшдаги ўртоқларини кўриб ким бошқача ўйлаши мумкин? Ўсмир ўртоқлари олдида уялгани учун ҳам уйдан кетишга аҳд қилган. Бунақа пайтда болада аниқ бир режа бўлмайди. Уйдан, уни тушунмайдиганлар даврасидан нари кетса бас - ўсмирнинг ягона мақсади шу. Уйдан чиқиб кетдими, тамом. Ўғри-безориюларга қўшилиб кетди, деб ўйлаш ноўрин. Тўғри, айримлари ихтиёрсиз равишда кўча болаларига қўшиладилар. Баъзиларини ош-овқат, бошпанага муҳтожлик бу тўдага қўшади. Яна бирлари ўзларини безориюлар тўдасидан эҳтиёт қиладилар. Аразчи қочоқларнинг маълум қисми кўчанинг захматларига чидамай изига қайтади. Агар таҳлилга мурожаат қилсак, қайтувчиларнинг оз эканини кўрамиз. Демак, уларнинг кўп қисми уйдаги яхши моддий шароитдан кўчадаги зорликни

афзал кўришаркан? Нега шундай? Биз бу саволга: «Бола учун уйдаги моддий шароитдан кўра рухий-маънавий муҳит муҳимроқ», - деб жавоб берамиз.

Сиз қандай фикрдасиз?

Жавобни ўйлагунигизча, эътиборингизга яна бир воқеани ҳавола этайлик.

Маълумингизким, болалар турли ҳайвонларга меҳр қўядилар. Бири итни, яна бири мушукни, бошқаси тошбақаними, қуённими яхши кўради. Баъзилари уйда аквариум бўлишини истайди. Айни шу истак атрофида катталар билан зиддият келиб чиқади. Оталар болаларнинг хоҳишларига камроқ қаршилиқ билдирадилар. Асосий норозилик она томонидан бўлади. Оқибатда бола ўзи севган жониворлар мавжуд жой томонга интилаверади. Оқилбекнинг ҳаёти ҳам шундай бўлди. У каптарларни севарди. Бу гўзал мавжудоднинг самода сузишини кузатиш унинг жону дили эди. Аввалига «ҳеч бўлмаса иккитагина каптар олиб беринглар», - деб ота-онасига ялинди. Лекин ота-онаси «каптарга ўралашиб ўқиши пастлашиб кетади», деган фикрда унинг илтимосларини эътиборсиз қолдиришди. Авваллари «каптарвоз» деган атама нима учундир салбий маънони англатарди. Катталарнинг назарида каптарвоз болаларнинг хулқи бузуқ бўларди. Қизикда, кўй ёки мол бокса яхши, каптар бокса ёмон бола бўлса? Каминага болаликдан муаммо бўлмиш бу саволга ҳануз жавоб топа олмайман. Эҳтимол ўша салбий маъно йиллар оша ўтиб келиб ҳозир ҳам сақланаётгандир? Агар Оқилбек каптар эмас, хўроз ёки мушук боқишни ихтиёр этса руҳсат тегармиди? Тегмасди. Яна ўша ўқиш баҳона бўларди. Бу ўринда болани табиатга муҳаббат руҳида тарбиялаш масаласига кўп тўхталмаймиз. Қисқа қилиб айтамизки, табиатни бутун вужуди билан сева олувчи боланинг кўнглида шумлик уйғонмайди, келгусида жиноят оламига кириб кетмайди. Оқилбекнинг ота-онаси шу нуқтада икки хатога йўл қўйдилар: биринчидан - фарзандларини табиатга бўлган муҳаббатини тарбия этиш ўрнига бу кўнгил қанотларини қайирдилар. Иккинчидан - унга бевош кўча эшигини ўзлари очиб бердилар. Англашимиз жоизки, ўсмир бир нарсага астойдил меҳр қўйдими - уни энди тўхтатиш қийин. Уни совутиш учун куч ишлатиш, мажбурлаш мутлақо ўринсиздир. Бунақа пайтда оқилона ва одилона тадбир топиш керак. Аввало ўйлайлик: фарзандимиз меҳр қўйган нарса зарарлими? Зарарли бўлса шошилиш чоралар кўрмоғимиз шарт. Агар зарар сезилмаса, арқонни узунроқ ташлаб, ўринга ўрин бирон нима топишга уринишимиз керак. Оқилбекнинг меҳри тушган машғулоти аслида зарарли эмас. Бунда фақат ота-онанинг ортиқча инжиқлиги ва талаби мавжуд. Қаранг, шу ерда ҳам ота-онанинг, ҳам боланинг инжиқлиги, қайсарлиги тўқнашяпти. Тўқнашувда иккала томон ҳам ғалабадан умидвор. Иккала томон ҳам чекинишни истамаяпти. Боланинг чекинмаслиги аниқ. Чекина туриб айланма йўлга ўтиб кетиши ҳам аниқ. Шундай экан, тадбирли ота-она озгина чекинса, олам - гулистон. Агар ота-она ўғлига иккитагина каптар сотиб олиб берса, Оқилбек орадан вақт ўтиб бу машғулотида бешиб, ташлаб кетиши ҳам мумкин. Адолатли ота-она «каптар бокса ўқиши пастлаб кетади», демай, синаб кўриши керак. Агар кўпроқ вақти каптар билан ўтса, бунинг зарарини тушунтириш шарт. Тушунмаса, чора сифатида каптар боқишни ман этишга тўғри келади.

Оқилбек ота-онадан рад жавобини олгач, уйдаги саноксиз талаб ва таъқиқлардан безди. Хоҳишидан воз кечмади. Шу маҳаллада Тўрабек исмли каптарвоз йигитча билан яқинлашди. Каптархонасини тозалади, у-бу ишларига ёрдам берди. Уйда онаси «чангни артиб қўй», деса малол келарди. Бунда каптархонани тозалаш унга роҳат бахш этарди. Тўрабекнинг ўзига эркин эканлиги эса Оқилбекнинг хаёлини бутунлай ўғирлаган эди. Ўсмирлар «ўзига хон, ўзига бек» тенгдошларини жуда ҳурмат қиладилар. Оқилбек шуларнинг бири эди. То ота-онаси уйдан қайтгунича у Тўрабек билан бирга бўларди. Тўрабекнинг оиласи нобоп эди. Ундан ташқари Тўрабек каптарларни севгани учун эмас, олиб-сотиш учун боқарди. Устига-устак у кўча зўрларига яқин эди. Оқилбек ҳам аста-секин бу муҳитга мослаша бошлади. Ана шунда ота-она ҳавотирланган воқеа юз берди: боланинг ўқиши пастлашди, синфда ўзини тутиши ҳам салбий томонга ўзгарди. Таъбир жоиз бўлса, ота-онанинг қўлидаги каптар учди-кетди. Энди у қайтиб қўнадими, йўқми?

Тасаввур этайлик, Оқилбекнинг отаси ёки онаси сиздан маслаҳат сўрашяпти. Болани тўғри йўлга қайтариш учун улар қандай чора кўришлари керак, нима дейсиз? Назоратни кучайтирсинларми? Болани маълум муддатга «уй қамоғига» ҳукм этсинларми? Онаси ишдан бўшаб, боласига қараб ўтирсинми?

Оқилбекни «қайта тарбиялаш» одатдагидек, кўп синалган, аммо дуруст натижа бермаган ота-она, муаллим иштирокидаги суҳбатлардан бошланди. Табиийки, тўғри яшамоқликка мисол зарур бўлганида улар узоққа бориб ўтирмай, ўз ёшликларини эсладилар. Уларнинг гапларига қараганда болалик, ўсмирлик, ёшликлари шу қадар мусаффо эканки, буни билса ҳатто фаришта ҳам лол қолиши мумкин бўларди. Ҳолбуки, отанинг ўсмирлиги билан Оқилнинг шу кундаги ҳаёти таққосланса, ўртада фақат каптар боқиш иштиёқи йўқ эди халос. Оқилбекни ўртага олган тарбиячилар худди чилёсин ўқиб дам солгуви азайимхонга ўхшашарди. Азайимхон ўқилмиш дуоларнинг кор қилаётгани ёки ҳавога учаётганидан беҳабар бўлгани каби улар ҳам гаплари таъсир этаётгани ёки бесамар кетаётганини билмасдилар. Оқилбекнинг индамай тинглаётганини «сукут - ризолик аломати», деб билиб, суҳбатнинг фойда беришига ишондилар. Уларнинг назарида Оқилбек шу ондан бошлаб яна аввалгидай одобли, мўминтойга айланиши керак эди. Улар билмайдилар-ки, ёшликларини мисолга келтираётган пайтларида Оқилбекнинг хаёли Тўрабекда, бугун оқшом сотиб олинажак ажойиб ўйинчи каптарда бўлган. Яна билмайдилар-ки, Оқилбекка уларнинг мисоллари мутлақо таъсир этмайди. Унинг учун тирик мисол - Тўрабек. Истаган каптарини сотиб олади, истаганини сотиб юборади. Ёнидан пул узилмайди. Хоҳлаган жойига боради. Бировдан сўраб ўтирмайди. «Фалон жойга бориб келдим», деб ҳисобот ҳам бермайди. Мана бунақа тарбиячиларнинг ўртасида шумшайиб ҳам ўтирмайди. «Борларинг-е!» деб шарт туриб кетворади...

Бундай суҳбат яна бир-икки такрорлангач, ота-она тарбия усулини ўзгартиришга қарор қилишди. Тўрабек билан дўстлашишнинг зарари ҳақидаги гапларини бас қилиб, уни уйга таклиф этишди. Оқилбекка бу ғалати туюлди. Таклифнинг самимий эканига унча ишонмади. Таклиф такрорланавергач,

Тўрабекни бошлаб келди. Ота-онанинг мақсади энди Тўрабекни «қайта тарбиялаш» эди. Бу биллиард ўйинидаги бир соққани учинчи соққа билан уриб туширишга ўхшаш ғоят нозик усул эди. Бу тарбия усули уйдаги нарсалар йўқола бошлагач, тўхтатилди. Аммо ота-она ҳаракатларини тўхтатишмади. «Ўртоғинг ўғри экан», деб маломат тошларини ёғдиришмади. Буни Оқилбекнинг ўзи мулоҳаза қилди. «Ўртоғининг уйидан нарса ўғирловчи одам қандай дўст бўлди?» деган муаммо уни анчагача қийнади. Шунда ота ижобий самара берувчи тарбия усулини қўллади. Автомобилга, уни тузатишга қизиқмайдиган ўсмир бўлмаса керак. Ота ўғлидаги шу қизиқишдан фойдаланмоқчи бўлди. Унинг бир биродари уста эди. Энг муҳими иймон бобида бошқаларга ўрнак бўлувчи адаб соҳиби ҳам эди. Ўғиллари Тўрабекка қўшилмасидан илгари ҳам уни ҳунарга бериш масаласи кўтарилганида она «болам қора мойга беланиб юрадим», - деб кўнмаганди. Бу сафар ноилож рози бўлди. Ота автомобилни тузаттириш баҳонасида Оқилбекни ҳам бошлаб борди. Уста ишлай туриб Оқилбекка ҳам бир-икки юмуш буюрди. Мой тегмасин, деган мақсадда қўл учида бажарса ҳам танбеҳ бермади. Аксинча, «ўғлингиз зийрак бола экан», - деб мактаб қўйди. Кейин бир ўзи қийналаётганини айтиб, «Менга шогирд бўлмайсанми?» - деб сўради. Шу ўринда у отадан эмас, унинг ўзидан сўраб донолик қилди. Оқилбек иккиланганича отасига қаради. Ота кўнди. Уста «астойдил қизиқсанг келарсан, жонингга тегса ташлаб кетарсан. Сени зўрлаш йўқ. Уста бўлишинг шарт ҳам эмас. Катта йигит бўлиб қолибсан, машиналарингни ўзинг тузатишни ўрганиб олсанг бас. Қачонгача менга ўхшаган усталарга сарғайиб юрасанлар. Отангга «ўрган», десам ўргана олмади, сен бошқачасан. Мен одамнинг калит ушлашидан биламан. Сен бир-икки ойда моторни мустақил ечиб, жойига жойлайдиган бўласан. Битта шогирдим бор эди, беш йилда ҳам мурватни бурашга қўли келмади. Бўлмайдигани бўлмайдиди, сен бошқачасан...» - деб Оқилбекда ишонч уйғотди. Оқилбек дарслардан кейин устага қатнай бошлади. Ҳар куни ота-она унинг ҳикояларини қизиқиб тинглайдиган бўлишди. Ота дўстининг фазилатларини айтганда Оқилбек зийраклик билан тингларди. Чунки у мазкур фазилатларни амалда кўрарди. Оқибат, Оқилбек фақат ҳунар ўргатадиган устага эмас, сирдош дўстга эга бўлди. Каптарларни ҳам, Тўрабекни ҳам унутди.

Подшоҳнинг бозбони тенгсиз бир гул яратиб олампаноҳга тақдим этибди. Подшоҳ гулни кўриб тасаннолар айтибди-да, ёнидаги қулга буюрибди:

-Бу гул тенгсиз гўзал қизнинг чиройига чирой бўлиб қўшилиши керак. Боққа чиқиб қарагин-да, ўша гўзалга буни бер.

Хабаши таъзим билан чиқибди. Бозда подшоҳнинг қизи - гўзал малика канизаклари билан сайр қилиб юрарди. Хабаши гулни эгасига топшириб изига қайтди.

-Гулни бердингми?-деб сўрабди подшоҳ.

-Бердим, -дебди хабаши қул,- энг гўзал қизга бердим.

-Ким экан у, гўзал қиз?

Подшоҳ «тенги йўқ гўзал қиз сизнинг фарзандингиз, менинг маликам», деган жавобни кутиб атай шундай деб сўраган эди. Аммо жавоб подшоҳни ҳам, бошқаларни ҳам ажаблантирадиган бўлибди:

-Мен гулни ўзимнинг қизимга бердим,-дебди қул.

Бу ривоятга «Қўнғиз боласини оппоғим, типратикан юмшоғим, дейди» мақолини илова қилсак айти муддаодир.

Биз фарзандларимизга маҳлиё бўлиб, унинг жамоадаги ўрни билан кам қизиқамиз. Фарзандимизнинг дўстларига нисбатан талабларни қалаштириб ташлаймизу аммо ўғлимиз ёки қизимизни биров ўзига дўст деб қабул қиладими ё йўқми, буни камроқ ўйлаймиз.

Бир мактабда муаллимлар ёрдамида тажриба ўтказдик. Аввал саккизинчи синфдаги болаларнинг фъел-атворлари билан қизиқдик. Болаларнинг бир-бирларига муносабатини муаллимлар ўзларининг кузатувлари асосида гапириб беришди. Ташқи кузатув алдамчи бўлиши ҳам мумкин. Шу боис ўша синфга кириб «Мен қайси синфдошимни ёқтирмайман? Ёқтирмаслигимнинг сабаби нима?» деган мавзуда иншо ёзиб беришларини илтимос қилдик. Иншога имзо қўймасликларини, ундаги фикрлар бошқаларга маълум қилинмаслигини, сир сақланишини ҳам айтдик. Кутганимиздек, иншони ёзишга барчада бирдай рағбат уйғонмади. Баъзилар умуман ёзишмади. Айримлар «Менга ҳамма ёқади», деб гапни қисқа қилиб қўя қолишди. Шундан сўнг биз бошқа синфда мавзунини ўзгачароқ тарзда баён қилдик: «*Иншо мавзуси: «Дўстлик». Қуйидаги саволларга жавоб беришга ҳаракат қилинг: Сиз қандай болани яхши ўртоқ деб ҳисоблайсиз? Сизнингча ким ёмон ўртоқ ҳисобланади? Нима учун сиз уни ёмон деб ҳисоблайсиз? Сиз нима сабабдан ўртоғингиздан ранжигингиз ва у билан дўстлашмай қўйишингиз мумкин? Сизнингча ҳақиқий ўртоқ қандай бўлиши керак?»* Бу иншода болаларнинг учдан икки қисмигина илтимосимизни бажаришди. Шунга қараб ҳам хулоса чиқариш мумкин бўлди. Муаллимлар синфдаги бир неча болага салбий фикр билдиришган эди. Иншолар буни тасдиқлади. Мана, шулардан айримлари:

«Шораҳим - безбет бола. Агар бировда иши бўлса атрофида гирдикапалак бўлаверади. Иши битгач, юзини буриб кетади. У кучига ишониб, бошқаларни менсимайди.»

«Унга ишониб бўлмайди, дўстини ҳам алдашдан тоймайди. Ёмонроқ ниятини дўстининг қўли билан амалга оширмоқчи бўлади, ўзи эса четда тамошабин бўлиб тураверади.»

«У мактабда писмиқ, кўчада зўравон ўртоқлари олдида шердай бўлиб кетади.»

«Ўздан катталардан қўрқади, кичикларга зўрлик қилиб, масхаралайди.»

Бизни ҳам, муаллимларни ҳам таажжубга солган иншо Шоакбар деган боланики бўлди. Муаллимларнинг айтишича, Шоакбар синфдаги энг заиф, қўрқоқлардан саналаркан. Синф зўрларидан бирини ўзига яқин дўст тутиб юраркан. Кўпчилик, хусусан, муаллимлар ҳам бу дўстликни ҳимоя воситаси сифатида қабул қилишаркан. Шоакбар иншода дўст деб юргани ўша зўрнинг барча иллатларини санаб, «Мен ёзган иншони ҳаммага ўқиб беринг. Мен у

билан дўстликни уздим. Дўстлар орасида манфаат бўлмаслиги керак», дебди. Боланинг талабини бажариб, иншони ўқиб берайликми ё йўқми, деб иккиландик. Ундан «шу талабингда қатъиймисан?» деб алоҳида сўрадик. У талабидан қайтмади. Шунда иншо ўқиб берилди. Синф бирдан жимиб қолди... Қўрқоқ ва заиф саналган боланинг шу ондан эътиборан довюрак йигитчага айланганини биз ҳам хис қилдик. Боланинг ўзидаги қўрқоқликни енгиши синфдагиларга ҳатто ўша «зўр»га ҳам таъсир қилди. Хавотиримиз ўринсиз чикди - «зўр» Шоакбарга тегмади. Бир ҳафтадан сўнг муаллимлар илтимосимизга кўра, «Тоққа саёҳатга чиқамиз. Кичик автобусга йигирма бешта одам сиғади. Кимлар ортиқчалигини рўйхатда ўзингиз белгиланг», деб болаларга мурожаат қилишди. Болалар ортиқча деб ҳисоблаб, рўйхатдан ўчирилганлар орасида ўша «зўр»нинг номи ҳам бор эди. Сафар бир сабаб билан баҳорга қолдирилиб, яна рўйхат тарқатилганда «зўр»нинг номи ўчирилмабди. Сабабини билсак, «зўр» Шоакбарни таъзирини бериш ўрнига унга яқинроқ бўлишга ҳаракат қилибди. Иншода баён этилган иллатларидан кутилишга интилибди. Гарчи Шоакбар дўстликдан воз кечган бўлса-да, чин ўртоқ топганини англабди.

Баъзиларимиз фарзандимизнинг дўст танлашига талабни кучайтирсак, айримларимиз лоқайд бўламиз. «Фарзандимиз ақлли, ўзига ўхшаган ақлли болалар билан дўстлашади», деб хотиржам юрамиз. Ҳозирги кунда ўсмир ёшига етганларнинг кўпчилиги болалиги ўтган мактабни тарк этиб лицей, коллежларга боришяпти. Улар учун фақат ўқув даргоҳи янги эмас, дўстлар давраси ҳам мутлақо ўзгачадир. Турли маҳаллаларда, турли оилаларда, одоб ва маданият даражаси турлича бўлган муҳитда тарбия кўрган болалар ўзлари учун янги оламни кашф этишга киришганларида ўзаро танишадилар. Ўзларига ҳос камчиликларни яширишга уринадилар. Дастлаб улар орасида юзаки дўстлик пайдо бўлади. Бу дўстликнинг умри унча узоқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Мактабда синфнинг эркаси бўлган бола янги жойда эътибордан четга чиқиши табиийдир. Айтмоқчимизки, бу янги шароитда бола оғир руҳий кечинмалар тўлқинини енгиб ўтишга киришади ва бунда тарбиячининг мадади зарур бўлади. Фарзанднинг янги дўстларини эҳтиётлик билан ўрганишга тўғри келади. Бу лицейга ёки коллежга бориб уларни суриштириш шарт, деган гап эмас. Уйдаги самимий суҳбатларда мавзуни янги ўртоқларга буравериш керак. Агар болангиз бирон фильм ҳақида фикр юритса, «ўртоқларинг ҳам кўрибдими, улар нима дейишяпти?» каби саволлар билан янги дўстларнинг қизиқишларини, уларнинг дунёқарашларини билиб олса бўлади.

Кўпгина оилаларда туғилган кунларни юқори мақомда нишонлаш одат тусига кириб борапти. Шубҳасизки, бу зиёфатга бола ўзининг бир қанча дўстларини айтади. Улар орасида синалганлари - гўдакликдан бирга катта бўлган маҳалладошлари ва янги дўстлари ҳам таклиф этилади. Ота-она айниқса мана шу ҳолатга эътибор бериши шарт. Чунки бир-бирини танимаган икки гуруҳ суҳбат чоғида гап талашиб қолиши мумкин. Маълум жинойтлар айнан шундай гап талашишлардан бошланади.

Замоналининг туғилган кунида шундай бўлди. Ўсмирлар «таклиф этилмаган ерга борма», деган одобни ҳали яхши билмайдилар. Бир бола ўртоғига «юр, зиёфатга бирга борайлик», - деса буниси «танимаган жой, қалай бўларкин», - деб истиҳола қилиб ўтирмай кетаверади. Замоналининг лицейдаги дўсти меҳмонга бир ўзи боргиси келмай икки ўртоғини эргаштирди. Чақирилмаган меҳмонлар уйдаги айрим буюмларга қизиқиб уни ўғирламоқчи бўлишганда жанжал чиқиб, кўнгилсиз воқеа юз берган.

Бу баёндан мақсадимиз: дўст танлашдек нозик ва масъулиятли ишда фарзандимизни сира-сира ёлғиз қўймаслигимиз керак. Бизнинг бу масалага аралашувимизни асаб хужайраларига тиг урувчи жарроҳнинг ишидаги масъулиятга қиёслашимиз ҳам мумкин. Ана энди юқорида диққатингизга ҳавола этилган саволга жавоб қайтариш вақти етди:

Донолар вафоли ва муҳаббатида ихлосли дўст танлашда зикр этилажак мана бу муҳим маслаҳатларга эътибор қаратадилар:

■ биров билан дўст бўлишни истасангиз, унинг дўстларини текширинг. Агар уларнинг феъл-атвор, одоб ва тарбияларини яхши текшириб билсангиз, унинг ҳам феъл-атворини англайсиз. Чунки ҳар ким ўзига муносиб киши билан дўст бўлади.

■ унинг юриш-туришига диққат қилинг, ахлоқини ўрганинг.

■ у билан муомала қилувчилардан унинг муомаласини сўранг, ундан рози ёки норози эканликларини, унга ишонган ёки ишонмаганликларини биласиз.

■ унинг кўринишига, ташиқи қиёфасига алданманг, чунки ичи қора бўлиши мумкин.

■ бошқаларни гийбат қилувчи, уларнинг сирларини сўзловчи билан дўст бўлманг.

ёмон йўлга бошловчи киши билан дўст бўлишдан ҳазар қилинг.

Фарзандингизнинг «ким билан дўстлашиш мумкин?» деган саволига тўлиқ жавоб бериш учун бу насиҳатларнинг ўзи кифоя қилмас. Қани, ўзингиз яна нималар дея оласиз?

Иккинчи бўлим

Тутқунлик

Йигитча ёки қизча ўсмирликнинг нотекис сўқмоғида қоқилди, қил кўприкдан ўтолмади. Озодликнинг куёши энди унга саодатли нурини сочмайди. Бу ёқда ота-онанинг дили хуфтон, у ёқда ҳаётнинг лаззати нимада эканини англашга улгурмаган тутқун бўлажак йўлида йилт этган нур кўролмай бадбинликка берилади. Айримлари бу руҳий қийноқлар исканжасида тамоман таслим бўладилар. Улар учун энди яшашнинг қизиғи қолмайди. Баъзилари қилиб қўйган гуноҳларини фаҳм этиб, ўзларини оқлаш чораларини излайдилар, белгиланган жазо муддати тугагач, ҳаётга қай тарзда қайтмоқликларини ўйлайдилар. Айрим тоифа эса ўзини шафқатсиз ҳаётдан ўч олган ҳисоблаб, бу йўлдан қайтмасликни қасд қилиб ўтиради.

Бола ҳаётга мослашиш шартлигини билмайди. У тасаввуридаги ҳақиқат ва адолатга ҳаётнинг бўйсунини истади. Ҳаёт эса... аёвсиздир.

Жиноят кўчаси остонасида турган ўсмир билан бу остонани босиб ўтиб, қамоқ жазосига ҳукм қилинган маҳбуснинг руҳий кечинмалари орасида катта фарқ мавжуд. Худди шунингдек, қамокда ўтирган катталар билан ўсмирларнинг руҳий олами бир-бирига асло ўхшамайди. Катталар ҳаёт тажрибасига асосланиб, руҳ азобларини қаноат билан енгмоққа уринадилар. Ҳаёт тажрибасига ҳам, сабр-қаноатга ҳам эга бўлмаган ўсмирлар эса ўзларини ғам-аламлари билан ёлғиз қоладилар.

Болаларимизга жазо бериш масаласини аввалги бўлимда қисман ечмоққа уриниб кўрган эдик. Энди эътиборимизни асосан шу муаммога қаратсак.

Инсон яхши тарбия кўрмаган ва турмушда тажриба орттирмаган бўлса, у кўп нарсаларни назарга илмайди ва ундан жирканади. Бундай нарсалар унга ноўрин кўринади. Ва айнан шу нарса унга тутқунлик эшигини очиб беради. Инсон билим ва тажрибага эга бўлгандан сўнг фикри ўзгаради, ноўрин бўлиб кўринган нарсалар зарурий бўлиб чиқади. Америка адиби Марк Твен «Отам ўн тўрт ёшимда аҳмоқ эди, йигирма тўрт ёшимда ўйлаб қарасам, отам ақлли, мен эсам аҳмоқ бўлган эканман», деб ёзади. Ҳақиқатни англаб етиш учун йиллар керак. Афсус шундаки, баъзи ўсмирларнинг оқибатда ҳақиқатни англаб етмоқликлари учун тутқунлик имтиҳонидан ўтмоқликларига тўғри келади.

Жиноят кўчасининг очиқ дарвозаси

- *Остона ҳатлангач*
- *Қотил... 13 ёшда?*
- *Расулаллоҳ дедиларким: ...болаларингизни урманг!*
- *Бола жинни эмас, аммо...*

Бола неча ёшида жазоланиши мумкин?

Саволга жавоб қайтармоқ учун жазо турини иккига ажратсак: яъни, уйдаги шўхлиги ёки бевошлиги учун биз - ота-она томонидан белгиланувчи жазо. Иккинчиси жамиятга етказган зарари туфайли бериладиган жазо. Ота-онанинг ҳукми ва бу ҳукмнинг ижроси орасида баъзан бир нафас ҳам вақт ўтмайди. Боланинг айби аниқланиши ҳамон ё сўкилади, бақирилади, ёки

тарсаки тушириб қолинади. Уйда болани жазолаш учун аниқ ёши белгиланмайди. Фарзанд гўдаклик чоғидаёқ жазога мубтало бўлади. Агар кўпроқ йиғлаб юборса, тагини бемаврид ҳўл қилиб қўйса, ёки пиёладаги чойни беҳос тўкиб юборса... дарров жазога тортамиз. Ҳолбуки бола бу ишлар учун айбдор эмас. Агар атайин айб қилса жазо тўғрисида ўйлаб кўриш мумкин. Аввалги боблардан бирида айтганимиз японларнинг, яҳудийларнинг болаларни жазоламасликларини яна бир бор эслаб ўтишни жоиз деб билдик. Бола кўчадаги дўконда кўзларни ўйнатиб турувчи ўйинчоқни кўриб «олиб беринг», деб хархаша қилса ҳам уришимиз керакми? Бола бизнинг ҳатти-ҳаракатимизни синчиклаб кузатади. Қайси нобоп иши учун кимдан қандай жазо олишини билади ва ўзича шунга яраша чора-тадбирларни ишлаб чиқади. Онаси кўпинча танбех билан кифояланади. Демак, ундан чўчимаса ҳам бўлади. Отасининг қаҳри ёмон, ундан кўркқулик... Боланинг ёлғон тўкиши ёки айбни бошқаларга ағдаришга уриниши жазонинг ким томонидан кутилишига боғлиқ бўлади. Шафқатсиз жазолашга одатланган хонадонда бола айбга иқроор бўлиш, тантилик, мардлик, кўркмаслик, инсоф, қатъийлик каби фазилятлардан бегона равишда улғаяди.

Оилаларнинг одоб ва маданий даражаси бир ҳил эмаслиги маълум. Шундан келиб чиққан ҳолда болалар тарбиясига эътибор ҳам турлича. Айрим оилалар бола тарбияси билан шуғулланмоқчи бўлади, боласининг баодоб тарзда вояга етишини истайди аммо бунга ўзларида етарлича илм ва тажриба етишмаслигидан қийналади, бу тоифадаги баъзи оила бошлиқлари «тирикчилик ташвиши» деган баҳона билан ўз истакларига ўзлари ғов бўладилар. Айрим оилалар ғоят даражада маданий ва зиёли бўлганлари сабабли бола тарбиясига вақт ажрата олмайдилар ва бу иш билан шуғулланишни ўзларига ортикча ташвиш деб биладилар. Бола тарбияси уларни асосий ишдан чалғитгандай туюлади гўё. Афсуслар бўлсинким, яна шундай оилалар борки, улар бола тарбияси билан шуғулланишни исташмайди. Буларни «оғир оила», деб аташади, биз эса булар оила деган муқаддас номга умуман нолайиқ деб ҳисоблаймиз. Фарзанди ҳам, иймони ҳам бузуқлик ва ароқхўрликдан иборат икки жинсининг ҳайвоний қўшилувини «оила» деб аташ мутлақ ноўриндир. Шунинг учун ҳам жамият уларни кўп ҳолларда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этади. Бу маҳрумлик эҳтимол оддий жазо бўлиб туюлар. Ҳар ҳолда айбдор қамалмаяпти, жарима ҳам солинмаяпти. Моддий ва жисмоний оғриққа мубтало этилмаяпти. Лекин, бизнингча, тушунган одамлар учун бу ўлим жазосидан ҳам баттарроқдир. Ўз фарзандига оталик ёки оналик ҳуқуқидан, уни суйиб эркалашдан, кексайганда эса унинг роҳатини кўришдан маҳрум бўлгандан кўра ўлиб кетгани минг карра афзалроқ. Ўйлаб қарасак, маҳрумлик - ўлимнинг ўзгинаси. Фақат жисман эмас руҳан ўлмоқликдир. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрумлар аслида руҳан ўлиб бўлган - тирик ўликдирлар.

Уйда болага жазо бериш ҳақида сўз кетганда олимларнинг бир тадқиқотига эътиборингизни жалб этишни лозим деб билдик. Тадқиқот натижаларига кўра, ўрганилган оилаларнинг 46 фоизда болани шафқатсиз равишда калтаклаш кузатилган, 15 фоизда айб иш қилиб қўйган бола уйдан

хайдаб чиқарилган, 11 фоизда ўз фарзандларини таомланишдан маҳрум қилишган, яъни оч қолдиришган, 13 фоизда боғлаб қўйишган ёки ертўлага қамашган, 10 фоизда уриб, майиб қилишган. Кўнгилни хира қилгувчи бу нохуш рақамларга жамият бефарқ қарамаслиги лозиммикин? Болаларга оғирми енгилми жазо берилаётганини кўрсам ё эшитсам туркларнинг ашуласини эслайман, ўзбекча ифодаси бундай: «Бизим гўдакларимиз улар, бизим авлодларимиз, меҳрга, шафқатга эҳтиёжлари бор. Севинг уларни, севинг уларни, пешонасидан ўпинг уларни!»

Фарзандларини жазолашни хуш кўрувчиларга шарафли ҳадислардан бирини эслатмоқни лозим кўрдик. *Абу ад-Дардо (розиёллоҳу анҳу) «Расулаллоҳ менга тўққизта амални буюрди», деб бу амалларни баён эта туриб таъкид этмишларким: «... хотин ва болаларингга қалтак қўтарма, тўғри йўлдан юрмаса, бола-чақаларингга Оллоҳ Таолонинг қаҳри-ғазабига дучор бўлишлари билан қўрқит.»*

Уйдан қочиб кетувчи болалар ҳақида гапириб эдик. Улар орасида айнан ҳақсиз жазодан бешиб кетганлар кўпчилиқни ташкил этади. Яқинда бир қарашда суюнчли, бир қарашда афсусли хабар билан танишдик. Россиялик опа-сингил ўғирланиб, Юнонистонга сотиб юборилган экан. Улар бир неча йил ичида топилиб, Ватанга қайтарилганлар, лекин... улар майхўр оналари бағрига қайтишни истамаганлар. Бунга нима деймиз?

Ўсмирлик ёшини мутахассислар 12-14, 15-16 ва 17-18 деб белгилайдилар. Албатта бу тахминий бўлиниш. Унда болаларнинг табиий ва руҳий ўсишларидан кўра мактабда ўқийдиган синфлари кўпроқ эътиборга олинган. Жиноят учун жазо белгилаш масаласига келсак, бўлиниш сал ўзгачароқдир. Яъни бола 13 ёшидан жазога тортилиши мумкин. Бу ёшда асосан бола қотиллик учун жазоланади. 14 ёшдан эса ўғирлиги учун жазога тортилади. 13 ёшдан кичикроқ болалар жиддийроқ айб қилсалар улар махсус мактабларда тарбияланадилар.

Жазо ҳақида гап кетганда Ўзбекистон Республикасининг жиноят кодексига мурожаат қилмоқликка тўғри келади:

«Суд вояга етмаганларга жазо тайинлашда жазо тайинлашнинг умумий асосларига амал қилади, вояга етмаганларнинг ривожланганлик даражаси, турмуш шароити ва тарбиясини, соғлиғини, содир этган жиноятининг сабабларини, катта ёшдагиларнинг ва бошқа ҳолатларнинг унинг шахсига таъсирини ҳисобга олади.»

«Ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ўн йилгача, агар содир этган жиноятларнинг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн икки йилгача тайинланади.»

«Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси - ўн икки йилгача муддатга, агар содир этган жиноятларининг

биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин»

Жиноят кодексидаан айрим баёнларни келтирганимиз бежиз эмас. «Биз жиноят ва жазога таалуқли қонунлардан яхши хабардор эмасмиз», дейилса, рад этишга шошилманг. Мазкур даъвои осмондан олганимиз йўқ. Ота-оналар, муаллимлар, болалар орасида тарқатилган сўровларимизнинг натижаси бизни шу фикрга олиб келди. 13 ёшдаги болани жиноий жазога тортиш мумкинлигини ҳеч ким билмас экан. Сўралган ота-оналарнинг 80 фоизи 15-16 ёшдан ошган бола жинояти учун қамалиши мумкин, деб ўйларкан. 15 фоизи 14 ёшли боланинг қамалиши мумкинлигини биларкан. 5 фоизи эса «14 ёшли бола ҳам жинояти учун қамалиши мумкин», деган гумонда экан. Бу кўрсаткич муаллимларда бир оз яхшироқ, яъни ҳақиқатга яқинроқ. Бунинг сабаби: улар бевош, бўйсунмас болалар туфайли милиция билан алоқадалар ва шу жараёнда ҳуқуққа доир маълум билимга эга бўладилар.

Ҳуқуққа доир билим олишнинг даражаси суст экани ҳақида ташвишланиб кўп гапирилади. Болалар ва ўсмирларнинг жиноят кўчасига кириб қолишларига шу билимнинг етишмаслиги ҳам сабаб, дегувчиларнинг фикрларига қўшилмоқлик керак. Ота-оналар ва муаллимлар билан фикрлашганимизда уларга бир ўғирликнинг икки кўринишини баён этдик: синфдаги компьютер ўғирланган. Биринчи ҳолатда ўғри очик қолган эшикдан кириб, кўтариб чиқиб кетган. Иккинчи ҳолатда деразани синдириб кирган. Бу жумбоқни ечишда 87 фоиз ота-она «ҳар иккала ҳолда ҳам бир буюм ўғирланяпти, демак жазо бир ҳилдир», деб ҳисоблашибди. 9 фоизининг фикрича, жазо белгиланаётганда буюмнинг нархига синдирилган дераза ойнасининг қиммати қўшиб ҳисобланаркан. Фақат тўрт фоиз ота-она бир ҳолатда оддий ўғирлик, бошқа ҳолатда талончилик деб баҳоланишини билганлар. Болалар эса бунинг фарқига мутлақо етмаганлар.

Жамият тартиб-қоидалари билан жиноят кодекси орасидаги фарқ кўпчилиكنи чалғитиши мумкин. Яъни: ўсмир 16 ёшга тўлганда унга паспорт берилади. Шунинг учун баъзилар айнан шу ёшда жазога тортилиши мумкин, деб ўйлайдилар. 18 ёшга тўлганда сайловда овоз бериш ҳуқуқига эга бўлади, йигитлар шу ёшда ҳарбий хизматга борадилар. Демак, балоғатга етадилар, жазо ҳам шу ёшда берилади, дегувчилар ҳам мавжуд. Бу фикрларда жон бор, уларни мутлақ инкор этиб бўлмайди. Жиноят кодекси ҳам жазо турларини белгилашда улғайиш ёшларини ҳисобга олади.

12-14 ёшда болаликдан ўсмирликка ўтиш жараёни, яъни бўйсунмасликнинг бошланиши кузатилади. Аввал айтганимиздай, бола ўзини катталар сафида кўргиси келади, онг шакллана бошлайди. Ислонда ўғил болалар учун ўн бир, қизлар учун тўққиз ёшдан намоз фарз қилинган. Ўйлаб кўрайлик-чи, нима учун шундай? Айнан шу ёшда боланинг онги ҳақ-ноҳақни аниқроқ фарқлай бошлайди. Ўз ҳатти-ҳаракатини онгли равишда бошқаришга ўтади. Энди у ота-онаси айтгани учунгина эмас, Оллоҳ билан онгли равишда боғлана бошлагани учун намоз ўқийди. Демак, энди унинг бирон айбини болалик шўхлигига, ақли етмаганига йўйиш тўғри ҳам эмас. У ўғирликнинг

жиноят эканини, жиноятга лойиқ жазо борлигини билади. Билмаса, қилғилиқни қилиб қўйиб қочмаган, яширинмаган бўларди. 10-11 ёшли болаларга «ўғирлик, талончилик, босқинчилик, қотиллик, безорилик учун мактаб ўқувчилари камалиши мумкинми?» деган савол билан мурожаат этдик. Сўралганларнинг 92 фоизи жиноят учун болаларнинг ҳам жазоланиши муқаррарлигини билишаркан. 5 фоизи 18 ёшдан кейин жазоланиши мумкин, деб ҳисоблар экан. 3 фоизи эса аниқ билмас экан.

13-14 ёшдаги жиноятчилар кўп эмас. Ўсмир улғайгани сайин, жинояти учун жиддий жазо мавжудлигини тўлароқ ҳис этади. Жиноятга яраша жазо тортажани билгач, у ўзини тия бормоғи лозим. Мантиқан олиб қаралса шундай. Аммо жиноят оламининг ўзига тортиш қонуни бизнинг ҳаёт ҳақиқатидан келиб чиқадиган мантиғимизга мос келавермайди. Мана бу рақамлар эҳтимол фикримизни тасдиқ этар, сиз ҳам диққат қилинг: биз ўрганган бир жойдаги жиноятчи ўсмирларни 100 фоиз деб олсак, шундан ўртача 8,2 фоизини 14 ёшлилар, 26,8 фоизини 15 ёшлилар, 30,2 фоизини 16 ёшлилар, 34,8 фоизини 17 ёшлилар ташкил этди. Бошқа жойдаги тадқиқотда рақамларда фарқ бўлса-да, мазмун ўзгармади. Мана ўша натижа: 14 ёш - 2,2, 15 ёш - 10,2, 16 ёш - 35,9, 17 ёш - 51,7. Бу рақамларни келтиришимиздан мақсад, ўсмирларга нисбатан бўлажак эътиборимизни йил ўтган сайин сусайтирмасдан, балки кучайтириб боришимиз лозимлигини эслатиб қўймоқдир. Фарзандимиз 14-15 ёшлигида биз унинг юриш-туришига кўпроқ аҳамият берамиз. Чунки унинг ўсмирлик оламига кириш чоғидаги ҳатти-ҳаракати, гап-сўзларидаги ўзгаришлар сезиларли бўлгани учун доимо диққат-эътиборимизда туради. Ўсмирлик олами чегарасидан ўтиб олгач, у ўзини анча босиб олгандай, назаримизда «ақли тўлишиб қолгандай» туюлади. Тўғри, ақлига ақл қўшилади. Аммо бу ёшда жиноят жари яқинидаги кўчадан узоқлашмаган бўлади. Эътиборимиз сусайдими, кимгадир эргашибми, кўрқибми ё бошқа сабабданми шу жарга кулаши эҳтимоли борки, бундан барчанинг фарзандини Оллоҳнинг ўзи асрасин!

Кимёда «катализатор», «занжир реакция» деган тушунчалар бор. Шиша идишда зарарсиз турган моддага бир томчигина ўзга модда томизилса у қайнаб, жунбушга келиб, даҳшатли кучга айланиши мумкин. Худди шунга ўхшаб жиноятчиликда ҳам ўзига ҳос «катализатор»лар мавжуд. Буни оддийгина қилиб «сабаб» ҳам деймиз. Қотилликнинг сабаблари ўрганилганда мана бу рақамлар юзага келди: қотилликнинг 8,8 фоизига ғайирлик сабаб экан. 19,1 фоизига қасос ҳисси, 11,3 фоизига рашк, 29,4 фоизига безорилик, 20,7 фоизига эса гап талашиш, муштлашиш сабаб бўлган.

Болалар ва ўсмирларга ҳос жиноятчилик катталарникидан кўп жиҳатлари билан фарқланади. Шулардан бири - кўплашиб олиб жиноят қилиш. Бола ёки ўсмир камдан кам ҳоллардагина ёлғиз ўзи жиноят қилади. Ўрганилган даврда қамалган ўсмирларнинг фақат 24 фоизигина ёлғиз ҳолда, 76 фоизи эса тўда бўлиб жиноят қилишган.

Энди уларнинг табиатини кузатайлик: бола ёки ўсмир кўчада ёлғиз юрганида мўмингина бўлади. Агар биров жиғига тегса ҳам индамаслиги мумкин. Ёнида

ўртоқлари (айниқса қизлар) бўлишса-чи? Ўша мўминтой нақ шерга айланиб кетади. Болалар ва ўсмирлар бирлашиб қолишса ҳар қандай одобни унутадилар. Баланд овозда гапирадилар, арзимаган ҳазилга ҳам қаҳ-қаҳ отиб куладилар, қизларга гап отадилар, чекмайдиганлар айнан шундай даврада чека бошлайдилар. Булардан мақсад - атрофдагиларга ўзини кўрсатишга уриниш. Бундай ҳолларда алоҳида шахсга хос феъл-атвор бошқарув тизгинидан чиқиб, умум гуруҳга хос бўлган феъл-атворга бўйсунди. Одоби, ҳатти-ҳаракати билан бошқалардан ажралиб турувчи бола тўдага кўшилгач, ихтиёрсиз равишда ўзгаради. «Бошқалар қандай бўлишса, мен ҳам шундайман», деган ўйда бўлади. «Бошқалар томдан ташлашса сен ҳам ташлайсанми?» деган ҳақиқатдан йироқлашадилар. Бу масалада ўсмирларни уч тоифага бўлиш мумкин:

**Қонунни бузмайдилар ва бошқаларни ҳам бу йўлдан қайтаришга уринадилар.*

**Қонунни бузмайдилар, бошқалар билан ишлари йўқ.*

**«Бошқалар нима бўлса, биз ҳам шу»*

Икки лицей ўқувчилари билан суҳбатлашганимизда бу уч тоифа мана бундай манзара касб этди:

Биринчи тоифа - 50 - 52%

Иккинчи тоифа - 11 - 13%

Учинчи тоифа - 39 - 35%

Катталарга нисбатан ўсмирларда жинойтчи тўдани ташкил этиш осонроқ. Тўда ташкилотчиси ҳамиша ҳам бошлиқ бўлавермайди. У ташаббусчи, тадбиркор ёки тўданинг ғоявий раҳнамози сифатида бошлиқнинг энг яқин кишисига айланиши мумкин. Қўлга олинган катта-кичик ўнта тўданинг тўрттасида бошлиқ мартабаси бошқаларга нисбатан бақувват бўлган ёки спорт билан шуғулланган, қўл жангги усуллари яхши билган йигитчага насиб этган. Иккитасини жинойт оламини яхши билувчи, тажрибали, бошқачароқ айтсак, қамалиб чиққанлар бошқаришган. Иккитасига шафқатсиз, қурол ишлатишдан ҳам қайтмайдиган, бўйсунмасларни аёвсиз равишда жазолайдиганлар бош бўлганлар. Иккитасининг бошлиғи ўзгалардан ақлан баландроқ турувчи, режа тузиб уни амалга ошириш йўллари яхши билувчилар бўлишган. Айнан шу кейинги икки гуруҳни фош этиш, қўлга олиш қийин бўлган. Жазо муддатини ўтаётган ўсмирлардан «Тўдада обрўга эга бўлиш учун нима қилиш зарур?» деб сўралганида уларнинг 42 фоизи яхши муштаклаша олиш зарур, деб жавоб қайтаришди. 34 фоиз ўсмир тўдадаги обрўни жисмонан бақувватлик белгилайди, деб ҳисобларкан. Қолганлари пулдор ёки ақлли бўлишни асосий сабаб деб биларканлар.

Ўсмирлар ташкил этувчи тўда узоқ яшамаслиги билан ҳам катталардан фарқ қилади. Тўданинг тарқаб кетишига ёки фош этилишига бир қанча сабаблар мавжуд: 1. Тўдабоши мартабасини талашиш, тўдабошининг буйруқларидан бўйин товлаш. 2. Тўданинг маълум аъзолари томонидан тўданинг мақсадларига қарши чиқиш, қилинаётган ишларнинг натижаларидан қониқмаслик. 3. Тўда аъзолари орасида фош бўлишдан кўрқувчиларнинг кўпайиб бориши.

Ўсмирлар орасидаги жиноятчи тўдалар баъзан ташқи таъсир натижасида ибтидоий равишда юзага келиши ҳам мумкин. Аввалги бобларда бемаъни кинофильмларнинг болалар одобига салбий таъсири ҳақида гапирган эдик. Бу масалага яна қайтишга тўғри келяпти. Сабаб, айнан фильмлар таъсирида тўдалар ташкил этилгани яқин тарихдан маълум. Аслида унчалик зарарли бўлиб туюлмаган айрим фильмлар кутилмаганда акс таъсир қилиши ҳам мумкин экан. Етмишинчи йилларда Америкадан «Беқиёс еттилик», «Етти ўғлонга етти келин», «Зорро» каби дастлабки жангари руҳдаги фильмлар келтирилди. Бу фильмлар адолат учун кураш ғояси билан йўғрилган эди. Аммо айрим ўсмирлар бу ғояларни ўзларича талқин этиб, жамиятда ўзларича адолат ўрнатмоқ учун «беқиёс еттилик»лар ёки «Зорро командаси»ни ташкил қилишди. Ҳатто кулгига мойил, самимий ҳисобланган «Автомобилдан сақланинг» деган филмдан кейин ҳам «Деточкин болалари» каби гуруҳлар пайдо бўлиб, шахсий автомобилларга зарар етказиш билан шуғулландилар. Агар Деточкин айрим текинхўр шахсларни аниқлаб, сўнг машинасини ўғирлаган бўлса, унга тақлид қилувчи болалар саралаб ўтиришмади. Кимнинг машинаси тўғри келса мих билан чизишди, ғилдиракларини бигиз билан тешишди, ҳатто ўғирлашдан ҳам қайтишмади. Қўлга тушган болалардан «нима учун бундай қилдиларинг?»- деб сўралганда: «Нима учун уларда машина бор-у, бизда йўқ»,- деб жавоб қилишди. Улар ўзларини жиноятчи деб тан олишмади. Балки «адолат иши учун қурбонлар», деб ҳисоблашди. Уларнинг бу даъволаридан ажабланишнинг ҳождати йўқ. Уларнинг тушунчасидаги адолат мезони советлар ғоясига асосланган эди.

Қамоқдаги ўсмирларнинг маълум гуруҳидан «Нима учун тўдага қўшилиб қолдинглар?» деб сўралганида уларнинг 43 фоизи дўст топиш илинжида қўшилганларини айтишди. Қолганлари ота-онаси ёки ўқитувчиларга араз қилиб, қандай яшаш лозимлигини билмай, адолатсизликка қарши курашиш мақсадида, кутилмаган ғалати нарсаларга эришиш орзусида қўшилишган экан. «Тўдада қандай юмуш билан шуғулланар эдинглар?» деган саволга олган жавобларимизни умумлаштирсак мана бундай баён келиб чиқади: *«Ошиналар билан (улар «тўда» деган сўзни тилга олишмади) улфатчилик қиламиз, чекамиз, ичамиз. Пул керак бўлиб қолса, «йўловчилардан сўраймиз» (қандай сўрашлари аёндир?) Зериксак, шўхлик ҳам қилиб турамиз. (Бу шўхлик ҳуқуқчилар тилида «безорилик» деб аталади.) Баъзан уйда ётмаймиз. Ўқишдаги ёки ишдаги интизом бизга ёқмайди. Баъзан сўкишамиз, баъзан муштлашамиз. Қўлга ноёб нарсалар тушиб қолса, сотамиз. Баъзан кайф учун қорадори кукунини ҳидлаймиз. Истаганлар билагига ҳам олаверади. Ўзимизга ёққан нарсани оламиз...»* Тўдага кириб қолган ўсмирларнинг сурурли олами шундан иборат. Тарбиячи уни бу оламдан қандай тортиб олиши мумкин? Ёки барчасининг тақдири бир - қамоқми? Афсуски, айрим ҳоллардаги якун шундай бўляпти.

Агар бошқа гуруҳ билан жанжал чиққудай бўлса, муштлашувни давранинг зўри эмас, нисбатан заифроғу аммо манманликда илғор бўлмиш бола бошлаб беради. Муштлашувда енгилиш аниқроқ бўлиб қолса, айнан шундайлар биринчи бўлиб қочадилар. Муштлашув оғир жиноят, айтайлик,

одам ўлдириш билан якун топса шу болалар ёлғон гувоҳликни бера бошлайдилар. Ким кимни қандай ургани, тепганини зийраклик билан кузатиб тургандай батафсил тасвирлаб берадилар. (Бу ҳақда кейинроқ алоҳида сўз юритамиз.) Терговчини чалғитувчилар ҳам шу тоифадагилар бўлишади. Кўплашиб қилинган жиноятларнинг аксари тасодифий воқеадан бошланади. Атрофдагилар уларни жиноятчи сифатида танимай, уларнинг қилиқларини «ёшлик бевошлиги»га йўйишади. Уларга нисбатан қаттиқ талаб қўйилмаслиги бир томондан тўғри, бундай болаларнинг ўндан олти ёки еттиси эндиги қадамини ўйлаброк босадиган бўлади. Шу сабабли бу тоифа болаларга жиноят оламининг фуқароси гувоҳномасини беришга шошилиш ярамайди. Булар бевошлик чегарасидан чиққан аммо жиноят кўчасига тўла кириб улгурмаганлардир. Уларга суднинг «қора курсиси»да ўтиришнинг ўзи кифоя қилади. Қамок жазоси берилмаса ҳам эсларини йиғиб оладилар. Ҳамонки болалар қамокхонасини «ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси» дейилар экан, адашганларнинг ахлоқини қамамай туриб ҳам тузатса бўлади. Бироқ, бу ўринда масаланинг мушкул жиҳати ҳам бор.

Кинотеатрга мажбурлаб олиб келинган бир неча мактаб ўқувчиларининг орасида жой талашиш оқибатида жанжал чиқади. *(Шундай жойларга турли мактаб ўқувчиларини тўплаш тажрибасидан воз кечиш кераклигини таъкидлиб ўтмоқчимиз. Бир бирларини танимаган ўсмирлар орасида жанжал чиқиши эҳтимолни бензин тўла идиш олдида гугурт чақишга қийёсласак бўлади.)* Агар турли мактаблардан турли гуруҳлар тўпланмаганида бола жой талашиб ўтирмас эди. Бу ҳолатда у ўзининг ёлғиз эмаслигини билади, агар индамаса «кўрқоқ» деган ном олиши ҳам унга маълум, ўртоқлари ҳеч бўлмаганда «нега индамадинг, тумшуғига туширмайсанми!»- деб маломат қиладилар. Бу ёқда қизлар кулиб қараб туришибди... Хуллас, кинозалдаги муштлашувни муаллимлар тезда тинчитишади. Кинотамоша тугагач, ўсмирларнинг тамошалари ташқарида давом этади. Энди бу ҳолатда «бирга бир чиқиш» деган гап йўқ. «Учга икки» ёки «еттига беш» ҳам йўқ. Жанжалнинг аввалида бўлган-бўлмаган болалар муштлашуви авж олади. Муаллималар болаларни бошқара олмай қоладилар. Шу жанжалда бир бола нобуд бўлади. Уни ҳеч ким қасддан ўлдирмаган, тасодифий тепкидан кейин жон берган. Муштлашувда иштирок этган болалар сўроқ қилинганда уларнинг тўқсон фоизи «жанжалга нимага аралашганимни ўзим ҳам билмайман», деб жавоб берганлар. Тергов жараёнида етти бола асосий айбдор сифатида аниқланди. Ана энди шу еттитадан қайси бири адашган, эртага бу йўлга қадам босмайди, қайси бирининг эса тузалиши қийин - буни аниқлаш жуда қийин. Эҳтимол марҳумни тепган болани кўпроқ айбларсиз. Айнан шу бола жанжални бошламаган, урушаётганларни тамоша қилиб турганида беҳос мушт еб, беихтиёр тепиб юборган бўлса-чи? Тергов ва суд жараёнида мактаб ва маҳалла томонидан ёзиб берилган тавсифномаларга эътибор берилади. Қамалиши эҳтимоли мавжуд ҳар бир боланинг руҳий олами, оилада ва мактабда ўзини тутиши, қизиқишлари эса алоҳида ўрганилмайди. Милиция тавсифномаларга, гувоҳларнинг кўрсатмаларига, сўроқ натижаларига асосланади, суд учун эса

терговчининг хулосаси асосий манба бўлади. Бу ўриндаги бизнинг таклифимиз ажабланарли, ҳатто ақлга сиғмас бўлиб кўриниши мумкин. Суд ёки терговчининг ҳар бир болани ўрганишга вақти йўқ, буни ҳимоячилар бажарсин, дейишингиз ҳам мумкин. Буни рад этмаймиз. Бироқ, ҳимоячининг шуғулланиши бошқа масала, ҳимоячининг фикрлари ҳамиша ҳам ҳақ гап сифатида инобатга олинавермайди. Иккинчи томондан биз жамиятимизнинг эртаси бўлмиш ўсмирларнинг тақдирини ҳал этяпмиз, шундай экан, бу муаммони адолатли равишда ечишда барча масъулдир.

Ачинарли жиҳати шундаки, ўсмирларга хос жиноят турлари ўрганилса, майхўрлик оқибатида қилинган жиноятларга ҳам дуч келинади. Янада ачинарлиси шуки, айримлар ҳали ўсмирлик оламига кирмасдан аввалроқ арокхўрликни бошлаб юборадилар. Абу ад-Дардо (розиёллоҳу анҳу) ривоят қилган шарафли ҳадисда жаноб пайғамбаримиз салоллоҳу алайҳи васаллам марҳамат қиладиларки: *«Маст қиладиган ҳаром ичимликларни асло ичма, чунки улар ҳамма ёмонликларнинг калитидир.»* Яна бир бошқа ҳадиси шарифда жаноб пайғамбаримиз *«Хамр (яъни маст қилувчи ачитилган ичимлик) ёмонликларнинг онасидир»*, - деб таърифлаганлар. Майхўрликни Оллоҳ мутлақо ҳаром этгани (яъни тўқиқлагани), Қуръони каримда бу хусусда ояти карималар мавжудлиги кўпчиликка маълум бўлса-да, амал қилинмаслиги афсусли ҳолдир. Яратган Тангри Қуръондан аввал нозил қилган муқаддас китобларида ҳам майхўрликни таъқиқлаган. Тавротнинг Сулаймонийа қисмига ўхшаш 20-бобида «Шароб шарманда этади, мускир жанжалкашга айлантиради. Унга мубтало бўлган ақлли эмасдир», - дейилган. 23-бобнинг 20-21- қисмларида эса: «Сархушлар, вужудини хор қилганлар билан улфат бўлма», - деб айтилган. Ва яна шу бобнинг 29-35- қисмларида: «Уларнинг ҳолига вой, бу шовқин-сурон, сабабсиз жароҳатлар, қизарган кўзлар кимники? Шаробдан ажралмайдиганларники, уни қидириб юрадиганларники. Шаробнинг қизиллигига, қадаҳдаги рангига ва ажойиб қуйилишига алданиб қолма!.. Охир оқибатда илон каби чақади, кўзларинг, қалбинг ёмон нарсаларни сўзлай бошлайди. Денгизнинг ўртасида ёнаётган кеманинг тубида ухлаётган каби бир ҳолатга тушасан», - дейилади. Ҳудди Таврот каби Юҳанно Инжилнинг иккинчи боби 8-9- қисмларида бундай дейилади: «Парвардигор Ҳорунга деди: «сен ва ўғилларинг жамоат чодирига кирганингизда шароб ва мускир (маст қилувчи) ичадиганлардан бўлмангиз.» Бу мисолларни келтиришимиздан мақсад, майхўрлик фақат мусулмонларга эмас, барча инсониятга таъқиқланган. Жамиятимиздаги айрим одамлар буни яхши англаб етмайдилар ва тарбияларидаги фарзандларига тушунтира олмайдилар.

Кишини афсусларга соладиган ери шундаки, бу соҳадаги тарбияни анча кеч бошлаймиз. Айрим болаларга чекишнинг зарари ҳақида тушунтиришга уринаётган пайтимизда улар чекиш нима экан, ичкиликнинг кайфини тотишга улгурган бўладилар. Бунга фақат кўчанинг ёмон таъсирини сабаб қилиб кўрсатмаслик керак. Асосий сабабни ўзимиздан, баодоб, тарбияли ҳисобланмиш одамлардан ҳам излаб кўрайлик. Тўйларда, турли зиёфатларда дастурхонни ароғу конъяклар билан тўлдирувчи ким? Кўча безорилари

эмасдир, а? Болаларнинг кўз олдида ичувчи, маст-аласт ҳолда алжировчи, беҳаё қилиқлар қилувчилар-чи? Бу бемазагарчиликларни норасидалар кузатиб тургани ҳеч ўйлаб кўриладими? Катталардан қолганини татиб кўришлари-чи? Ўсмирлар майхўрликка кўпроқ шундай жойлардан кириб келадилар.

«Бадмаст улфат - даврага кулфат», деб бежиз айтмаганлар. Ўсмирлар жиноят қилган пайтларда кўпинча бадмаст бўладилар. Мастлик чоғида ҳатто катталар ҳам ўзларини бошқара олмаганларидан кейин ҳали жисмонан етилмаган ўсмирнинг аҳволини гапириб ўтирмасак ҳам бўлади. Маълумотларга кўра, ўсмирлар оламидаги жиноятнинг 70 фоизи айнан шу бадмастлик оқибати экан. Қотил ўсмирларнинг ярмидан кўпроғи жиноят қилаётганларида маст бўладилар.

Ж. исмли ўсмир 17 ёшида қурилишга ишга кирди. Хунар ўргана бошлади. Хунарга кўшиб майхўрликни ҳам ўрганди. Оқибат шу бўлдики, бу соҳада устозларидан ҳам ўтди. Ишдан кетди. Энди нафсини қондириш учун нима қилиш керак? Ўғриликдан ўзга чораси борми? У атрофига 15-16 ёшли ўсмирлардан еттитасини тўплади-ю, босқинчиликни касб этди. Улар асосан озиқ-овқат дўконларини босардилар. Тўққизинчи босқинда қўлга олинганларига қадар маишатдан бўшамадилар. Ҳали ўн саккизга тўлмаган Ж. бу вақтга келиб кунда ичмаса чидолмайдиган хасталикка йўлиқиб бўлган эди.

Ўсмирларнинг жиноятлари ўрганилганда мана бу ҳолатнинг гувоҳи бўлдик: одамларнинг уйларида ўғирликка тушганларнинг 24-30 фоизи маст бўлган, давлат мулкини ўғирлаганларнинг 42-45 фоизи, безорилик билан қўлга олинганларнинг 75-95 фоизи, босқинчиларнинг 60-70 фоизи, талончиларнинг 60-70 фоизи, номусга тегишда айбланганларнинг 50-66 фоизи, тан жароҳати етказган муштумзўрларнинг 90-100 фоизи бадмаст бўлган.

Бир хонадон соҳиби бадмастликни касб қилиб олган. Кун йўқ-ки, ичмаса. Топганини совуради. Кўп ҳолларда ҳамшишаларини бошлаб келиб, уйда маишат қилади. Хотини ортикча бир сўз айтиб юборса, дўппослайди. Д. исмли бола ана шундай шароитда улғайди. Бунақа шароитда иккидан бири бўлади: биринчи бўлимда қисман айтганимиздай, ичкиликка, зўравонликка қарши куч уйғониши ва ўзи ичмай, ичганлардан ҳазар қиладиган, аёлларни ўзи урмай, урганлардан нафратланадиган тарзда яшаши мумкин. Афсуски, бунақаси камроқ учрайди. Иккинчи йўл - «ота ўғил» сифатида шу ярамас йўлдан юриш. Д. шундай тоифадан эди. Отасининг маишатидан кейин шишаларда қолган ичимликларни ичиб, майхўрликни ўрганди. Сўкиб гапиришни одат қилди. (Ширинсўзликни унга ким ўргатсин?) Кунлардан бир кун ширакайф ҳолатда уйга қайтиб, яна эр-хотин жанжалига гувоҳ бўлди. Отаси одати бўйича муштини, тепкиларини ишга солганида уни тинчитишга уринди. Бадмаст ота энди ўғилга ёпишди. Д. отасига нисбатан нимжонроқ эди. Унга кучи етмади. Оқибат ошхонадаги пичоқни олиб чиқиб, отасининг қорнига санчди. Қотиллик қасддан қилинмади. Айтарсизки, Д. ўзини ҳимоя қилди, уни жазоламаслик лозим. Фикрингизга кўшила олмаймиз. Чунки бу ҳолатда ота ўғлини ўлдириш қасдида бўлмаган, Д. ўзини ҳимоя қилиш учун пичоқ кўтармаган. У маст бўлгани, ғазабини жиловлай олмагани учун отасини ўлдирган. Эҳтимол

пичокка югурганда отасини кўрқитмоқчи бўлгандир, «отам пичокни кўриб шаштидан тушар», деб ўйлагандир. Агар маст бўлмаганида шундай пўписа билан чекланарди. Бироқ, мастлик унинг хушини ўғирлаган, ўзини бошқара олиш қувватидан маҳрум этган эди. Отани ўлдирганларни «падаркуш» дейдилар. Бу ҳолатда Д.ни шундай аташ мумкинми? Қисман мумкин. Агар ота майхўр эмас, онгли, баодоб бўлганида эди, жанжални Д. бошлаб, уни ўлдирганида эди, «падаркуш» деб атасак ярашарди. Ота ўғилдан ўлим топмоқликка ўзи харидор бўлди, бу ўлимини ўзи арзонгаровга сотиб олди. У-ку, ўлиб кетди, бундайларнинг борида йўғи яхши, дейдилар. Бироқ, зурриёдиннинг ҳаётини ҳам захарлаб кетди, ана шуниси чатоқ!

Россияда, Янги йил куни ташвишли воқеа юз берибди. Бир киши Қорбобо кийимида кўчага чиққан экан. Ярим кечада 15-16 ёшлардаги уч ўғил ва уч қиз болага дуч келибди. Ўсмирлар ҳаммаси бадмаст, кўчани бошга кўтариб шовқин солганлари учун «Қорбобо» «Кеч бўлиб қолди, уйлариингга боринглар», дейди-ю, балога қолади. Аввал ўғил болалар, сўнг қизлар унга ташланишиб, тепкилаб ўлдирадilar. Жиноятга аралашган қиз болаларни атайин таъкид этдик. Афсусланмасдан иложимиз йўқ-ки, йигирманчи асрда таркаган ваболардан бири - айнан ёш қизлар орасида майхўрликнинг кўпайиб боришидир. Европада 14-15 ёшли қизларнинг бадмастликка майл қўйишлари ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида қарийб икки мартага ошган. Агар аввалроқ қизларнинг майхўрлиги асосан 15 ёшдан кейин кузатилган бўлса, майхўр қизлар анча ёшаришди - 13-14 ёшлардаги қизлар ҳам милиция назоратига ўтишди.

Озодликдан маҳрум этилган ўсмирларнинг элликтаси билан суҳбатлашилганда шуларнинг 12 фоизигина ичмаслигини айтди. 48 фоизи доимий эмас, унда-бунда ичаркан. 40 фоизи эса доимий равишда ичган. Болалар колониясининг хизматчилари биз билан суҳбатлаша туриб фарзандларини йўқлаб келувчи айрим ота-оналарнинг ароқ ташлаб кетишга уринишларини афсус билан гапириб беришди. Чиндан ҳам афсусланарли ҳол. Булар қандай нодон ота-оналарки, болаларини бу ерга бошлаб келган нарсанинг айнан шу ароқ эканини фаҳм этмасалар? Улар ташлаб кетган ароқ эгасига етиб борди, деб фараз қилайлик. Уни ичиб олиб, мастликда яна бир жиноят қилса, уч йиллик қамоқ муддати яна ўн беш йилга кўпайса, айбдор ким бўлади?

Гиёҳвандликнинг жиноятни туғдириши ҳақида бутун дунё ташвишланиб гапиряпти. Ўсмирларнинг бу балога тортилиши чиндан ҳам ҳар қандай жамият учун бир офатдир. Хумор тутиб, талвасага тушган (кома) пайтида гиёҳванд бир неча грам қора дори эвазига ўз онасини ўлдиришдан ҳам тоймайди.

Болалар колониясидаги бир гуруҳ тарбияланувчилардан «наша тортганмисиз?»-деб сўраганимизда уларнинг 34 фоизи «ҳа»,-деб жавоб беришди. Болалар ва ўсмирлар орасида гиёҳвандликдан ташқари «таксикомания» деган бало ҳам мавжуд. Гиёҳвандлик маълум маблағни талаб қилса, таксикоман озроқ пул билан маст бўлиши мумкин. Масалан, бир-икки шиша пиво ичади-да, сўнг бошини целлофан халта билан буркаб, ўткир ҳид

тарқатувчи бензинми ё пашша дори - дихлофосними ҳидлайди. Шу тарзда кайф қилади. Бу кайф оқибатда заҳарланиш, ҳатто ўлим билан ҳам тугаши мумкин. Кўп қаватли уйларнинг, ҳатто айрим мактабларнинг ертўлалари ва шунга ўхшаш хилват жойлар гиёҳванд ва таксикоманларнинг роҳатбахш масканига айланиб қолиш эҳтимоли бор. Шу боисдан ҳам хилват жойларни назоратдан четда қолдирмаслик зарур.

Бирон боланинг гиёҳвандга айланиб қолганини эшитсак, афсусланиб: «шундай ақлли бола уларга қандай аралашиб қолди?»- деймиз. Гиёҳванд тўдалар фақат ўзлари кайфланиб қолмасдан ўзгаларни ҳам бу йўлга тортишга ҳаракат қиладилар. Гиёҳванд моддаларни сотувчилар сафларига янги болани тортганларни бепул қора дори бериш билан рағбатлантириб турадилар. Бу сафга қўшилиб қолиш эса унча мураккаб эмас. Гиёҳвандлик ҳақидаги ҳужжатли фильмга сценарий ёзиш учун маълумотлар тўплаётганимда кўпгина кутилмаган воқеаларга гувоҳ бўлган эдим. Мана, шулардан бири: юқори синф ўқувчилари мактабни битириш олдидан тоғ сайрига чиқадилар. Болалардан бири наша ўраб чекиб, бошқаларни ҳам даъват этади. «Нима бўларкин?»-деган қизиқиш билан айримлар, жумладан, қизлар чекиб кўришади. Гиёҳвандлик оламининг эшигини очиш учун шу биргина чекиш ҳам кифоя қилади. Камдан кам болалар кейинги чекишдан ўзларини тўхтатиб қола оладилар. Ўша тоғдаги қизиқиш билан чекиш И. исмли қизни ўзига банди қилиб олди. У аста-секин гиёҳвандга айланди. У яхши ўқирди. Олий ўқув юртига ўқишга кирди. Аммо иккинчи йили ташлаб кетди. Турмушга чиқди. Фарзандлари ўлик туғилавергач, турмуши ҳам бузилди. Қорадорига пул топиш мақсадида охири ўғриларга қўшилди. Шу тарзда гулдай умр хазон бўлиши мумкин эди. И. кеч бўлса-да, эсини йиғиб олди. Даволана бошлади. Баъзилар ашаддий гиёҳвандларни даволаб бўлмайди, деб ҳисоблайдилар. Бу хато фикр. Тўғри, даволаниш жуда қийин ва узоқ давом этадиган жараён, лекин ноумид қарамаслик керак. Гиёҳвандни даволаш учун дори-дармонларнинг ўзи кифоя қилмайди. Бу борада яна икки муҳим омил бор: бири - бемордаги ирода кучи, иккинчиси - атрофидагиларнинг, яъни сиз билан бизнинг унга нисбатан меҳр-шафқатли бўлишимиз. Ундаги ироданинг куч олишига сиз билан бизнинг хайрихоҳлигимиз жуда муҳим. Ҳам жисмоний ҳам руҳий азобларни енгаётган бемор ёнида меҳрибонларнинг туриши зарур аҳамият касб этади. Уни айблаш, танқид қилиш маъносидаги гаплар, узундан узоқ насихатлар, «гиёҳванд бўлиб нима орттирдинг?» каби дашномлар уни баттар эзади. Иродасини баттар парчалайди. Майхўрни майхўрлар, гиёҳвандни гиёҳвандлар ўз бағриларига мамнуният билан олишди, биз нима учун уларни кўкракларидан итаришимиз керак? Нега ботқоқдан тортиб олишга ҳаракат қилмаймиз? Тўғри, ҳамма ҳам шундай эмас, барчани бирдай айбламоқчи эмасмиз. Лекин майхўр ва гиёҳванд ўсмир учун асосан унинг ота-онаси ва яқинлари қайғурадилар. Даъвоимизни ўзгачароқ тарзда ифода этайлик-чи: майхўр ёки гиёҳванд ўзига етти ёт бегона болани бағрига олади. Биз-чи, биз етти ёт бегона болани бу ботқоқдан тортиб, ўзимизнинг бағримизга олишга уринамизми?

Тоғдаги наша чекиш воқеасини бекорга эсламадик. Биринчи марта тотиб кўриш турли ўсмирларда турлича ҳолатда бўлади. Уларнинг кўпроқ қисмига гиёҳвандларнинг ҳаёти озод ва эркин, тотли ва ҳузурбахш кўринади. Мана шу алдамчи ҳис, ёки ҳавас уларни бу оламга тортиб келади. Яна маълум бир қисми даврадагилар кўрқоқ демасликлари учун биринчи марта тотиб кўради. Бошқа бир тоифа эса гиёҳвандлар мақтаган кайф-сафодан баҳраманд бўлиш истагига бўйсуниб қолади. Сухбатлашилган гиёҳвандларнинг ҳар иккидан бири ўртоқлари олдида уялиб қолмаслик учунгина наша чекишни бошлаганларини айтишди. Даволанаётган гиёҳвандлар билан сухбатлашилганда уларнинг 25 фоизи кўчада, улфатчиликда ўрганганларини билдиришди. 12 фоизи дискотекада орттирган танишларидан ўрганганини, яна боғда сайр қилиб юриб, тўдага дуч келганини ёки ётоқхоналардаги танишлари таклифи билан тотиб кўрганларини айтишди.

(Жиноятчилар ҳақида гапирганимизда «ўсмир» деб асосан ўғил болаларни назарда тутяпмиз. Бунга сабаб жиноятчиларнинг ўндан тўққиз қисмини ўғил болалар ўндан бир қисминигина қизлар ташкил этади. Авваллари қизларнинг асосий қисми чайқовчилиги ёки ўғрилиги учун қамаларди. Ҳозир жиноят турлари ўзгарди. Энди «чайқовчилик» деб аталмиш жиноят тури йўқ. Олди-сотди эркин тарзда. Ҳозир қизлар ўғирлиги ёки ўғриларга шериклиги, товламачилиги, гиёҳвандлиги ёки гиёҳванд моддаларни сотиш билан шугулланганлиги каби жиноятлари учун озодликдан маҳрум этиладилар. Улар орасида оғир жиноятлар жуда кам, йўқ даражада десак ҳам бўлади.)

Жиноятчилар орасида руҳий хасталар ҳам учрайди. Улар камалмайдилар, махсус муассасаларда даволанадилар. Майхўр ва гиёҳванд жиноят қилаётган пайтида руҳий хастадан фарқланмайди. Аммо руҳий хасталарнинг касаллиги табиатдан, майхўр ва гиёҳвандлар эса ўзларини ўзлари мажбурлаб шу ҳолга олиб келадилар.

Ўсмирларнинг руҳий ҳолатини тиббий кўрикдан ўтказиш анча мушкул масала. Агар бирон ота-онага «фарзандингизни психиатр кўригидан ўтказинг», десангиз улар «нима, менинг болам жинни эканми?» деб ранжишлари табиий. Ўсмирлик оламига ўтаётган боладаги биологик ўзгаришларни айтган эдик. Рухдаги ўзгаришлар ҳам ана шунинг натижаси ўлароқ юзага келади. (Тиббий тилда буни «руҳнинг парчаланиши» деб номланишини айтдик.) Бир мактаб ўқувчисининг юриш-туриши, гап сўзларида ўзгариш сезилади. У дугоналарига ҳам, муаллимларига, ҳатто ота-оналарига ҳам қўполлик қила бошлайди. Ўқиш ҳақида ўйламай кўяди. Тиббий соҳадан бир оз билими бўлган муаллима қизнинг ота-онасига уни психиатр врачга кўрсатишни тавсия қилганида аввал балога қолай дейди. Қизнинг феъл-атвори ёмон томонга қараб ўзгариб боравергач, ота-она ноилож врачга учрайдилар. Тажрибали психиатр ўсмир қиздаги ўзгаришнинг сабабини аниқлади. Маълум бўлишича, қизчанинг ошқозон ва ичагида хасталик юз оча бошлаган. Бунинг оқибатида у жинсий жиҳатдан балоғатга етиш бобида дугоналаридан ортда қолган. Ўғил бола ҳам, қиз бола ҳам бунақа пайтда руҳан тушкунликка тушади. Улардаги руҳнинг парчалана бошлашига ички касаллик ҳам таъсир кўрсатиши мумкин.

Шунингдек, оиладаги нобоп ҳолатлар, яъни эр-хотин жанжаллари, эрнинг хотинни дўппослаши каби воқеалар ҳам бола руҳиятига салбий таъсир кўрсатади. Боланинг руҳиятида ўзгариш бўлди, деган гап врач томонидан дарров жиннихонага ётқизилади, дегани эмас. Психиатрдан ташқари руҳшунос (психолог) деган мутахассислар ҳам бор. Кўпгина ўсмирларга айнан уларнинг ёрдамлари зарур бўлади. Афсуски, ота-оналар уларга ҳам кам мурожаат қиладилар. Кунлари фолбинларга югуриш билан ўтиб, вақтни бой берадилар.

К. исмли бола ҳам ота-онанинг беъэтиборлиги оқибатида жиноят кўчасига беихтиёр кирди. Буни илмийроқ таъбирда: «ихтиёрида бўлмаган, бошқаришга қурби етмаган руҳий куч таъсирида жиноят қилди», десак ҳам бўлади. К. болалик чоғидаёқ ақлан заифлиги билан тенгдошларидан ажралиб турарди. Ҳозир ўқишни эплай олмаган болалар синфда қолдирилмайди. Ҳар қандай шароитда ҳам унга «уч» баҳо қўйиб бўлса-да, синфдан синфга ўтказадилар. Илгари бундай эмасди. Бир синфда икки ҳатто уч йил ўқийдиганлар учрарди. Уларнинг аксари дангасалиги учун эмас, ақлан заифлиги учун дарсларни ўзлаштира олишмасди. Ота-она ва ўқитувчилар эса уни зўр бериб яхши ўқувчига айлантиришга уринаверишарди. Ҳозир бешинчи-олтинчи синфга қадар ҳам муаллимлар бундай болаларни чидам билан ўқитаверадилар. Тасаввур қилинг: харф таний олмаган бола олтинчи синфда ўқиса?! К. ҳам шундай эди. Муаллимлар унинг ақлан заифлигини сезишарди, ота-онасига тушунтиришга ҳаракат қилишарди, бироқ, улар «менинг боламни жиннига чиқаряпсанларми?»- деб жанжал кўтаришарди. Улар ҳатто алоҳида муаллимлар ёллаб К.ни қўшимча равишда ўқитишди. Фойда бўлмади. Улар «душманларимиз боламизни дуо билан боғлаб ташлашган», - деб фолбинлардан мўъжиза кутишди. Тўғри, К. жинни эмас эди. У фақат атроф муҳитни ақлан танишда ғоят суст эди. Кўрганини таҳлил этиш, хулоса чиқариш қобилиятидан маҳрум эди. Шу боис бирон нотўғри иш қилаётганини ўзи англаб етолмасди. К. ота-оналарининг истаги билан сакизинчи синфни битирди. Сўнг уни ишга жойлашди. К. дастёрликни ҳам эплаб бажаролмасди. У ёши каттароқ ишчилар учун эрмак эди. Уни масхаралаб кулардилар. Баъзан масхара бўлаётганини англаб, аччиқланарди. Баъзан эса одамларнинг нима сабабдан кулаётганларини билолмай ажабланарди. Оқибат шу бўлди-ки, К. доимий масхараланаётгани учун уларни жазолашга аҳд қилди. Жазони ўзи белгилади. Ишхонадагилар учун эрмак бўлмиш магнитолани ўғирлади. Эси бутун одам бу ихчам магнитолани кундуз куни ҳам олиб кетиши мумкин. Чунки ишчиларнинг дам оладиган хонаси ҳамиша очик бўлади. К. эса кечаси келиб, эшик қулфини бузди. Буюмни олиб чиқиб кетаётганида қоровул уни тўхтатди. К. эса гувоҳдан қутулмоқчи бўлди. Бу ишда К. айбдор деб топилди. Ундаги руҳий хасталик жиноятга етакловчи сабаб, деган хулосага келинмади. Буни биз электр лампочкага қиёслаймиз: бурагични бурасангиз, лампочка ўчади. Руҳий хасталик ҳам шундай. Маълум муддатда онги тамоман хиралашади, рўпарасидаги оқ-қорани ажрата олмайди. Кейин эса лампочка ёришгани каби одатдагидай яшайверади. Агар К.нинг ақли расо бўлганида қоровулнинг жонига қасд қилмасди. «Шу магнитофон зарур бўлиб қолди, эртага олиб

келаман», - деб кетаверарди. Қоровул ҳам «сен ўғирлик қилдинг», - деб ёқасидан бўлмаган эди. Аммо, наилож, руҳий касалликларга доир фаннинг бу масалаларга қараши ўзгача. Шундай экан, руҳан хасталиги сезилган ўсмирларни назардан қочирмаслик керак. Уларнинг ҳар бир ҳаракатлари, гаплари ота-она, қариндош-уруғнинг эътиборида турмоғи лозим. Уларни масхаралаб кулиш оғир оқибатларга олиб келиши мумкинлигини унутмаслик шарт.

Ақлан заифларни халқимиз орасида турлича номлайдилар: тентак, аҳмоқ (ақлсиз), телба, меров, девона, жинни. (Ёки девонасифат, жиннисифат...) Тиббиёт соҳасида ҳам буни турларга ажратиб ўрганадилар, жиноятга доир ҳолатларда ана шу турлар инobatга олинади. Бу соҳада «шизофрения» (ақлан заифликнинг, бошқача айтганда руҳ парчаланишининг бошланиши) деб номланмиш хасталикнинг болаликка хос эканини унутмаслик керак. Мутахассиларнинг аниқлашларича, бу хасталик қизларга нисбатан ўғил болаларда уч марта кўпроқ учраркан. Бу далил кимларга кўпроқ эътибор бермоқ лозимлигини кўрсатади. Катталар мазкур хасталикнинг дастлабки даврига эътиборсиз қарайдилар ёки буни боланинг инжиқлиги, тарбиясизлиги ёки асабийлиги натижаси, деб ўйлайдилар. Н. исмли қизнинг тақдири ҳам шундай бўлган. 12 ёшига қадар яхши ўқиб, яхши юрган қизча дастлаб инжиқлик бошланган. Ота-онаси буни ўсмирликка ўтиш жараёнининг аломати, деб ҳисоблашган. Кейин гапга кулоқ солмаслик, гапга терс жавоб қайтаришликка ўтилган. Кейин асабий равишда кўлига нима тушса отиб юбориш бошланган. Унинг кулиб юбориши ҳам, асабийлашиши ҳам осон бўлиб қолган. Мактабда ҳатто болалар ҳам ундан кўрқадиган бўлиб, «псих» деб лақаб қўйиб олишган. Мактаб ундан тезроқ кутилиш чораларини излаган, у «безори» сифатида милиция назоратига ҳам ўтказилган. Лекин милиция унинг ҳатти-ҳаракатида жиноятга мойилликни сезмагани учун жиддий эътибор бермаган. Н. 16 ёшга тўлганида отаси вафот этган. Отадан ажралгани ҳақидаги хабарни мутлақо ҳиссиз равишда қабул қилган. ўассол иш бошламай туриб «отанг билан хайрлашиб ол», деб чақиришганда ўликка қараб туриб кулиб юборган. Биров «жинни бўлиб қолибди», деган, бошқаси «ўткинчи ҳолат», деб ҳисоблаган. 17 ёшга тўлганида дискотекада тасодифий танишган йигитга онанинг ризолигисиз, тўйсиз эрга тегади. Орадан кўп ўтмай ажралишади. Онанинг гапларига мутлақо кулоқ солмайди. Батафсил баёнимиздан сезаётган бўлсангиз керак, оддий инжиқлик кўринишида бошланган хасталик аста-секин кучайиб боряпти. Унинг сўнг нуктаси шу бўлдики, онанинг навбатдаги нолишидан безиб уни бўғиб ўлдиради. Кейин мурдани жойига ётқизиб қўяди. Шунда ўлик унга қараб кулгандай туюлади. Н. ошхонадан болтани олиб чиқиб, каллани чопади. Кейин чарчагандай бўлиб, ётиб ухлайди. Уйкудан тургач, боши чопилган онасини кўриб даҳшатга тушади-да, милицияга югуради. У тергов пайтида ҳам, суд жараёнида ҳам ҳатти-ҳаракатларини тушунтириб бера олмади. Бировлар унинг ваҳшийлигидан даҳшатга тушишган бўлишса, бошқалар шу пайтгача хасталикни даволатишга уринилмаганидан ажабланишди. Суд Н.ни махсус руҳий шифохонада узоқ

муддатли мажбурий даволашга ҳукм этди. Эндиги даволаниш қандай самара берар экан? Шифо топган тақдирда ҳам боши узилган онасининг қиёфасини унута олармикан?

Рухий хасталикка доир тиббиётда тутканок, маникал-депрессив психоз, миянинг лат ейиши оқибати, турли касалликларнинг асорати ҳисобланмиш энцефалит каби ўнлаб турлари мавжудки, буларнинг аксари болаликда бошланади ва мутахассисларнинг фикрича, муолажа вақтида бошланса ёмон оқибатларнинг олди олиниши мумкин.

Матбуотда бир жиноят тафсилотини ўқиб қолдим. Унда бир йигитчанинг ўз кеннойсини ўлдириши тафсилоти берилган. Қотил жиноят содир бўлишидан анча аввал бошидан жароҳатланган экан. Шундан кейин бош оғриғидан шикоят қилиб юраверган. Суд жараёнида у тиббий текширувдан ўтганда руҳий касаллик йўқ, деб ҳулоса беришган. Уларнинг таъкидлашларича, қотил кеннойисини дазмол билан уришдан олдин уни электр токидан узган, мурданинг устидан қайнаб турган шўрвани қуйишдан аввал газни ўчирган, уйдан чиқишда эшикни қулфлаган. Тиббий таҳлил буни эси соғлиқнинг белгиси, деб белгилаган. Биз бу борада улар билан баҳслашмаймиз, қотилни кўрмаганмиз, у билан суҳбатлашмаганмиз. Лекин бошининг жароҳатланиши туфайли хасталикдан нолиб юриши бежиз бўлмагандир. Кеннойиси билан жанжални бошлаганида эҳтимол, эси соғ бўлгандир. Аммо асабийлаша бошлагач, ундаги руҳнинг парчаланиши тезлашган, нима қилаётганини ўзи ҳам билмай қолган бўлиши ҳам мумкин. Чунки онги хиралашмаган ҳолатида кеннойисини дазмол билан ура бошласа, унинг жони чиққанини кўргач, кўрқув талвасасига тушади. Мурданинг устига қайнаб турган шўрвани ағдариши унинг айни ўша онларда хасталикка банди бўлганини билдирмасмикин? Бундай хасталик доимий давом этмайди. Буни халқда «жиннилиги (ёки касаллиги) тутиб қолди», деб ҳам атайдилар. Қотил билан кеннойи орасидаги жанжални келтириб чиқарган яна бир омил бўлиши мумкинки, бу ҳақда яна бир жиноят тафсилотини баён қилгач, фикрлашамиз.

Биз қайнона-келин муносабатлари ҳақида кўп гапирамиз. Аммо қайни (ёки қайноға) - келин орасидаги муносабат эътиборимиздан четда қолади. Агар қайни ёш бола бўлса кеннойиси уни ўз укасидай кўриб, меҳрибонлик қилади. Ёш қайни ҳам кеннойисини ўз опасини яхши кўргандай иззат қилади. Лекин ўсмирлик оламига кирган қайнида ўзгача хис уйғониши эҳтимоли ҳам бор. Буни «орада шайтон бор», дейдилар. Тиббий тилда айтилса, ўртада хирс деган жиловланмас туйғу бор. Ака ва ука йигирма йилнинг нари-берисида ҳамиша бирга бўладилар. Хатто бир хонада ётиб-турадилар. Ака уйлангач, ука ёлғиз қолади. Кеч тушганда келин-куёвнинг ётоқларига кириб кетишлари ўсмир руҳига сезиларли таъсир этади. У туни билан тўлғониб, ухламай чиқиши ҳам мумкин. Бунақа пайтда унинг онгини хирс захарлай бошлайди ёки акасидан айириб қўйгани учун кеннойисидан нафратланди. Бошқача айтсак, ўзига хос рашк пайдо бўлади.

Дам олиш куни ака укасига пул бериб, пиво олдириб келади. Аканинг меҳрибонлиги тутиб, укасини ҳам пиво билан сийлайди. Суҳбатлашиб ўтириб

гап кеннойисига бориб тақалганда, ука «хотинингни хайдаб юбор, ойимни хурмат қилмайди», дейди. Маълумингизким, хонадонда қайнона-келин орасида жанжал чиқса, қайни ҳамиша кеннойисига қарши туради. Онасининг ноҳақлигини билиб турса ҳам, унинг ёнини олади. Пиводан сархуш уканинг талабига фақат онага бўлган беҳурматлик сабаб эмасди. Асосий сабаб - юқорида зикр этганимиз руҳий ҳолат эди. Аммо бу ички сирнинг ҳеч замон сиртга чиқарилмаслиги ҳам маълум нарсас. Хуллас, ака-ука орасида жанжал бошланиб, ука паншахани акасининг кўксига санчади. Жиноят содир бўлгандан кейингина ота-она «боламда руҳий касал бўлса керак, бўлмаса акасини ўлдираармиди», деб даъво қилишади. Биз барча қайнилар кеннойисига нисбатан шундай муносабатдалар, деган даъводан йироқмиз. Бироқ, ота-оналар бу масалага эътиборсиз қарамаганлари маъкул, деб ҳисоблаймиз. Айниқса йигитчаларнинг кеннойилари билан бир уйда ёлғиз қолишларига йўл қўйилмагани маъкул. Чунки орада ўсмир руҳини осонгина парчалашга қодир шайтон алайҳилаъна бор...

Шаҳардаги жиноят билан қишлоқдагисини айри-айри ҳолда таҳлил этмоқлик талаб қилинади. Шаҳарда ўсмирнинг жиноят кўчасига кириши осонроқ. Шаҳарда жиноят қилиш учун ҳам, унинг изини ёпиш учун ҳам шароит қишлоқдагидан яхшироқ. Шаҳарда ўсмирнинг назоратсиз бўш вақти кўп, қишлоқдаги ўсмир бу имкониятдан маҳрум. Шаҳарда кўча «зўр»лари, нашаванд, гиёҳванд тўдалари етарли, ўсмир баъзан ўзи истаб, интилиб, баъзан беихтиёр равишда уларга қўшилади. Қишлоқда бу имконият ҳам чекланган. Шу каби сабаблар туфайли шаҳарда жиноятчилик қишлоқдагидан кўра кўпроқ. Жиноят турларида ҳам сезиларли фарқ мавжуд. Қотиллик, номусга тегиш, катта миқдордаги ўғирлик ёки босқинчилик қишлоқда камроқ учрайди. Қамалиб чиққан ёки бўйсунмас ўсмирни қишлоқда назорат қилиш осонроқ. Кўпчиликнинг назоратида остидаги ўсмирни жиноят кўчасининг остонасида ушлаб қолиш имконияти мавжуд.

Аввалдан пухта ўйланган, режаланган жиноятлар ҳам қишлоқда камроқ учрайди. Бу ердаги жиноятларнинг кўпи тасодиф туфайли бўлиши мумкин ёки катталар томонидан уюштирилади. Тошкент яқинидаги шаҳарчада икки ўсмир телефон кабелни кавлаб ўғирлаётганда қўлга тушишади. Уларни катталар ишга солгани шубҳасиздир. Улар оддий нарсани - кабелнинг бир ери кесилса ўша заҳоти кузатувчиларга сигнал берилиб, маълум бўлишини билмаганлар. Шунингдек, давлатга тўрт миллион сўм (тўрт минг доллар атрофида) зарар келтирганларини хаёлларига ҳам келтирмаганлар. Бу ишга даъват қилган катталар уларга ўн доллар ваъда қилганлар. Ўсмирлар кабелдаги мис ва қўрғошин қопламалар эритилиб, сотилишидан ҳам беҳабар бўлганлар. Назоратчилар етиб келишганда ўсмирлардан бири қочган, қўлга тушгани эса «кабелни бир ўзим олятувдим», - деб туриб олган. «Нима учун белкурак иккита эди?» - деган саволдан кейингина шеригини айтган. Шунда ҳам иш буюрувчиларнинг кимлигини айтишмаган. «Бозорда кўрувдик, танаймиз», - деб туриб олишган. Катталар ўн доллар ваъда қилишганда ишнинг бу томонини пишиқлаб қўйишгани аниқ. Ўсмирларнинг ота-оналари учун бу

жиноят арзимас гапдай туюлган. Кабелни кавлабди, кесибди... Шунга шунчами? Болаликда бунақа бевошлик бўлиб туради-да. Моддий зарардан ташқари агар ўша алоқа воситаси мудофаа аҳамиятига эга бўлса-чи? Ёки касалхоналар маълум муддат алоқасиз қолган бўлишса-чи? Шу туфайли беморга вақтида ёрдам берилмаса-чи? Ота-она буларни ўйламайди. Улар биринчи галда болаларини камоқ жазосидан қутқариб қолмоқ ташвишидан бўладилар. Милициядагиларни кўндиришгач, улар меҳрибонлик қилиб болаларни қутқариш «йўли»ни ўргатадилар. Даъво қилувчи ташкилот, яъни алоқа идораси «даъвоимиз йўқ», деб ариза берса, болларни қўйиб юборамиз», дейишади. Шубҳасиз, ота-она шу идора раҳбарига учрайдилар, аввалига ялинадилар, сўнг «Сенда виждон борми, болаларни жувонмарг қиласанми!»-деб қойишади, айблашади. Қаранг, ота-она жиноят қилган боласини эмас, жабр кўрган идорани айблаяпти. Айтайлик, алоқа идораси даъвосидан воз кечиб, моддий зарарни давлат ҳисобидан қоплади. Яъни таъмир ишлари давлат ҳисобидан бўлди. Болалар озод этилди. Эҳтимол улар бу ишга бошқа қўл уришмас. Лекин ишбоши катталар бошқаларни даъват этмайдиларми? Бошқалар «қўлга тушсак барибир қамалмас эканмиз», деб ишга киришмайдиларми?

Ўсмир ҳали бола ёшидаёқ ўзини бошқалар билан таққослайди. Ҳам ҳуснини, ҳам кийим-бошини, ҳам оила ва мактабдаги мавқеини солиштиради. Бу дегани унинг қалбида рашк, ўзининг омадсизлигидан норизолик уйғона бошлайди. Бу иллат кейинчалик бошқа бир иллатни уйғотади уни ўч олишга ундайди. Ўч олиш аввал кичик доирада бўлади. Масалан, ўсмирнинг кўнгил қўйган қизини бошқа бир бойроқ ёки чиройлироқ ёки эътиборлироқ бола ўзига қаратиб олса унинг адабини бериб қўйиш чорасини излайди. Агар жисмоний жиҳатдан кучи етмаса турли пасткашликлардан: чақимчилик, тухмат, бирон буюмига яширинчи шикаст етказишлардан ҳам қайтмайди. Бир кўчада яшовчи бадавлатроқ хонадоннинг кўчада қолдирган автомашинасини кимдир мих билан чизиб ташлайди. Бу воқеа такрорлангач, айбдорни пойлаб, ушлашади. Маълум бўлишича, шу хонадон фарзандининг синфдоши ўч олиш мақсадида шундай қилар экан. Майда ўч олишлар шу билан тугай қолса қошки эди. Бу норозилик бола улғайгани сайин куч тўплай боради. Энди улар алоҳида шахсдан эмас, жамиятдан ўч олишни режа қиладилар. Уларни жиноят оламига айнан шу иллат бошлаб киради.

Ана шундай омадсизлардан бири ўзига хос тўда тўплайди. Унинг ўзи ўқишни яхши кўрса-да, олий ўқув юртига киролмаган, болалик орзулари хазонга айланган. Ёнига олган шериклари ҳам шундай: бирининг спортда, бошқасининг мусикада, яна бирининг тижоратда омади юришмаган. Улар ўзларини ҳаётда адолатсиз равишда жабр кўрган ҳисоблаб, омадлиларни жазолашга ўтганлар. Жазолаганда аёвсиз, шавқатсиз бўлганлар. Ҳам талаганлар, ҳам ўлдирганлар. Улар қўлга олинганларида маълум бўлишича, тўдабоши ичмас, чекмас, аёллар билан маишат қилмас экан. Топилган пулнинг оз қисми билан қаноат қиларкан. Ҳолбуки, талончи ва босқинчи тўдаларнинг

асосий мақсадлари - бойиш ва маишат қилишдан иборат. Тўдабошида бундай истак йўқ экан. Унинг нияти - фақат ўч бўлган.

Ўтган асрнинг охирида Россияда содир бўлган жиноятлар шодаси барчани ўйлаб кўришга даъват этади. Ўндан зиёд қиз-жувонни зўрлаб, кейин ўлдириб, сўнг эса гўштидан чучвара туғиб еган одамхўрнинг жиноят йўлини ҳам ўч-қасос олиш истаги белгилаган. Унинг онаси суюқоёқ бўлган экан. Она уйга эркакларни бошлаб келганида, у турли баҳоналар билан кўчага чиқариб юборилган. Айнан шу ҳолатларда унда аввало аёл зотига нафрат, сўнг эса жамиятдан ўч олиш ҳисси уйғонган. Катта бўлгач эса, у болаликдаги хаёлларини амалга оширишга киришган.

Жамият томонидан берилувчи жазо масаласини дунё мамлакатлари ўзларига ҳос тарзда ечадилар. Масалан, Францияда 18 ёшга тўлмаганлар қамокқа олинмас экан. Биз ўқувчи болаларни мактабнинг ўзида жазолаш (Муаллимлар томонидан уриш) тарбияга тўғри келмайди, деб ҳисоблаймиз. Ўтмишда қўлланилган бу усулни қоралаймиз. Американинг 13 штатида эса бу масалага ўзгача қарашади. Бу штатларда қабул қилинган қонунга кўра мактаб муаллимлари бевош болаларни жазолаш ҳуқуқига эгалар. Бизда эса бўйсунмас болаларга «колонияга бериб юбораман», деб дўқ урилади халос. Бундай дўқдан чўчиб яхшилик томон бурилган болани ҳали ҳеч ким учратмаган бўлса керак. Бола безор қилавергач, мактаб маъмурияти уни милиция назоратига топширади. Аммо бу ҳам етарли самара беролмайди. Чунки болани рўйхатга олган милиция нозири унинг ҳар бир қадамини доимий равишда кузата олмайди, бу - бирламчи. Болани тарбиялаш билан мутлақо шуғулланмайди, фақат назорат қилиш билан чекланади бу - иккиламчи. Учинчи томони шуки, нозир фақат ўсмирнинг ўзини кузатади, унга таъсир этиши мумкин бўлган, жиноят сари етаклаётган катталарни назорат қила олмайди.

Англияда полиция бола феъл-атворини ўрганишни боғчадан бошлар экан. Боғчада ўйинчоқларни зўравонлик билан тортиб олувчи, ўртоқларини бераҳмлик билан урувчи, ёки чақимчилик қилувчи ва шунга ўхшаш ёмон иллатларга мойил болалар рўйхатга олиниб, кузатиб бориларкан. Эҳтимол бу тўғри усулдир, ўртоқларини бераҳмлик билан урувчи бола агар тўғри тарбия қилинмаса келажакда қотилликдан тоймас бўлиб чиқар. Кези келганда биздаги болаларни назорат қилувчи милиция нозирлари ҳақидаги фикримизни баён қилсак: милициянинг назорат рўйхатига тушди, дегани болаларни ёмонликдан оз бўлса-да, тўхтатиб туришини тан олмоқ керак. Аммо бу ўринда «қандай одам милиция назоратчиси бўла олади?» деган муаммо ҳам мавжуд. Аввалги бўлимда тўгаракларнинг раҳбарлари биринчи галда тарбиячи бўлмоқликлари лозим, деган фикрни билдирган эдик. Шунга кўра милиция назоратчиларининг тарбиячи мартабасида бўлишлари ғоят зарурдир. Ўсмирга дўқ уриб «нима қилиб юрибсан, ишляпсанми ё ўқияпсанми, бекор лақиллаб юрсанг қаматиб юбораман», деган билан иш битмайди. Милиция нозири ўсмирлар боши узра қамчи ўйнатувчи эмас, яқин, ишончли, маслаҳатгўй дўст мақомига етмас экан, унинг хизматидан наф кам. У адашган ўсмирга бевошлик кўчасидан чиқиб

кейтиш йўлини кўрсата оладими? Ечими мушкул масала айнан шу ерда. (Бу масалада кейинги бобда алоҳида фикрлашамиз)

Ўсмирларнинг жиноят кўчасига кирувлари жамиятнинг оғриқ хасталикларидан биридир. Советлар даврида буни капитализмга хос иллат деб таърифлашарди. Совет жамиятида ўсмирлар орасида жиноятчиликнинг ошиб боришини тан олгилари келмай, кўп маълумотларни яширишарди, ёки камайтириб кўрсатишарди. Оқибат шу бўлди-ки, касални яширганлари билан иситмаси ошкор қилди. «Бобурнома»да зикр этилганидек:

*Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар кунад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзаад.*

(Яъниким, ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳар бир дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.)

Донолар башорат қилгандай бўлди - ички яралар юзага чиқди.

Жиноятнинг илдизи қаерда? Ўтмиш жамият файласуфлари инсонни инсон томонидан эзиб ишлатилиши, шахсий мулкчилик тузуми ва яратилган неъматларнинг бўлинишидаги адолатсизлик - жиноятни келтириб чиқарувчи асосий сабаблардир, деб ҳисоблашарди. Ажабланарлиси шундаки, жиноятнинг бу ижтимоий-сиёсий сабаблари совет тузуми даврида йўқотилди. Аммо жиноятнинг ўсиб бориш жараёнига барҳам беришга ожизлик қилинди. Ўша даврнинг ва ўша жамиятнинг олимлари бу ҳолни аввалига «капитализм қолдиқлари» деб баҳолашди. Кейинроқ эса «буржуа идеологиясининг ўсмирлар ва ёшлар онгига зарарли таъсири», деб таърифладилар. Уларнинг даъволарича, капитал дунёси мафкураси ва ғояси тинимсиз равишда, турли воситалар ёрдамида ўсмир ва ёшлар онгини захарлашга уринар экан. Ўша даврда бу хусусда эълон қилинган мақолаларнинг бирида фикрларининг исботи тариқасида айтилишича, «Америка овози» радиостанцияси турли каналлар орқали 37 тилда, умумий ҳисобда кунига 80 соат радиоэшиттиришлари бераркан. Шундан 56 соати СССР ва бошқа социалистик мамлакатлар аҳолиси учун экан. Яна капиталистларнинг «Тайм», «Лук», «Лайф» каби журналлари ҳам бор экан-ки, булар ҳам буржуа тарғиботига хизмат қиларкан. Ўша замоннинг ҳақиқати шу эдики: ним яхши бўлса - совет турмуш тарзи, нима ёмон бўлса буржуа мафкурасининг таъсири. Ўоялар ва мафкуралар кураши мавжудлиги аниқ, буни инкор этиб бўлмайди. Иқтисодий манфаат мавжуд экан, бундай кураш ва зиддият турли мамлакатлар орасида сакланиб қолаверади. Ўтмиш мафкурачиларининг даъволари асоссиз эканини англаш учун ўртага бир савол қўйиш лозим бўлади: ўсмирлар ва ёшлар орасида жиноятчилик кўпайиб бораётганига буржуа мафкурасининг зарарли таъсири сабаб экан. Дуруст, у ҳолда жиноят туфайли қамалганлардан сўраш жоизмикин, улар «Америка овози»ни эшитганмикинлар, «Тайм» ва бошқа журналларни ўқиганмикинлар? Совет мафкурачилари қоралаган мафкура воситалари асосан сиёсий йўналишда кураш олиб борардилар. Уларда совет

турмуш тарзининг ярамас томонлари фош этиларди. Ўғирликка, қизларнинг номусига тегишга, одам ўлдиришга, порахўрликка, талончиликка... тарғиб қилинмас эди-ку? Ундан ташқари «Коммунизм қурувчисининг ахлоқ кодекси» деган нарсалар мавжуд эди-ку? Нахот советча тарғибот буржуача даъват олдида ожиз бўлиб қолган бўлса? У замонларда булар ҳақида ўйланмас эди, ҳамма айбдорларни четдан қидириш билан машғул эди. Ҳақиқат эса ўзгачароқ эди. Асосий мақсаддан бир оз чалғисак-да, бугунги жиноятлар илдизини аниқлашга ёрдами тегар, деган мақсадда айрим далилларга мурожаат этмоқчимиз:

Советлар ҳукмронлигининг сўнгги ўн йиллигида болалар ва ўсмирлар орасидаги жиноятчилик кескин даражада ўсди. Жиноятчиликни камайтириш эмас, унинг ўсишини тўхтатиш масаласини ечиш ҳам мумкин бўлмай қолди. Бу ўсишни селга ёки қор кўчкисига ўхшатсак лоф урмаган бўламиз. Бугун Россия ва унинг қўшнилари бўлмиш мамлакатлардаги уюшган жиноятчилик, ёлланма қотиллик, ҳатто жиноятчиликнинг сиёсий ўйинларга аралашуви натижасидаги фожиалар сир эмас. Хўш бу ёвузликлар қачон туғила қолди? Ўтган асрнинг саксонинчи-тўқсонинчи йилларида жиноят оламига кириб келган ўсмирлар бугунги кунга келиб ўлжаларини ўлдираётганда қўллари қалтирамайдиган ашаддий қотилга айланишган. Бугунги «қонундаги ўғрилар» эндигина кассавурликни ўрганаётган дамларда, яъни 1980-1990 йиллар оралигида, «бепоён» деб сифатланмиш советлар мамлакатидagi жиноятчилик бир ҳилда ривожланмаган эди. Шу туфайли улар уч даражага бўлинганди. Биринчи даражага болалар ва ўсмирлар орасидаги жиноятчилик бениҳоя тарзда ўсаётган жумҳуриятлар киритилган. Яъни Эстония, Латвия ва РСФСР бу борада «қора рўйхат»нинг аввалида турардилар. Иккинчи даражани Белорусия, Молдова ва Литва эгаллагандилар. Кавказ ва Ўрта Осиё жумҳуриятлари сўнгги поғоналарда турардилар. Ўша йиллари Латвияда ҳар юз минг аҳолига ҳисоблаганда 857 жиноят тўғри келган. Бу рақам бутун СССРга қиёсан олинса, йигирма беш фоиз кўпроқ деган гап эди. Россия ва Эстонияда бу кўрсаткич янада юқори бўлган. Биз ўрганаётган ўн йилликда бу юртларда ўсмирлар орасидаги оғир жиноятлар 30 фоизга ошди. Шундан, қотиллик уч мартага, номусга тегиш, босқинчилик ва талончилик эса икки бараварга кўпайди. Латвиянинг пойтахти ҳисобланмиш Рига шаҳрида мамлакат аҳолисининг учдан бир қисми истиқомат қилади. Жиноятлар сони тақсимланса, Латвиядаги жиноятларнинг тенг ярми унинг пойтахтига тўғри келади. Шаҳарда ҳар куни 30-35 жиноят рўйхатга олинса, шунинг 10-15тасини ўсмирлар амалга оширар эдилар. Ўсмирларнинг жиноят оламига кириб қолишларига иқтисодий қийинчиликни сабаб қилиб кўрсатувчилар мана бу далилни ўйлаб кўрсалар дуруст бўларди. Латвия ва унга қўшни мамлакатларда яшовчилар совет даврида Ўзбекистон аҳолисига нисбатан иқтисодий жиҳатдан яхшироқ таъминланган эдилар. Бизда топилиши қийин маҳсулотлар, тансиқ неъматлар уларда тўкин-сочин эканини рақамлар ҳам тасдиқлайди, борган одамлар эса тўкинчиликларни ўз кўзлари билан кўриб ҳайратланиб келардилар. Асли бир бўлган мамлакатда ана шундай ноинсофлик мавжуд эди. Масаланинг бу

томонини сиёсатчиларнинг эътиборига ҳавола қиламиз. Биз эса иқтисодий жиҳатдан камроқ таъминланган Ўзбекистонда болалар ва ўсмирлар орасидаги жиноятчилик тўкин-сочин Латвияга нисбатан икки барабар кам бўлганини таъкидлаб ўтамиз. Советлар даврида ҳамиша мақтовга сазовор бўлган Москвадага аҳволга фақат ачиниш мумкин. 1990-2000 йиллар мобайнида Европанинг энг катта шаҳарларидан бири бўлмиш Россия пойтахтида ўсмирлар орасидаги жиноятчиликнинг умум жиноятчиликдаги ҳиссаси 6,7 фоиздан 25,2 фоизга кўтарилди. Дикқатни тортадиган яна бир жиҳати, енгилроқ жиноятлар камайиб, оғир жиноятлар сезиларли даражада ўсди. Фикримизнинг далили учун аввалги бобларда баён қилганимиз онаси ва акаларини чопиб ташлаган ўсмирни эсласак кифоядир.

Мутахассислар жиноятнинг келиб чиқиши масалаларини ечиш мақсадида яқин тарихга кўп мурожаат этишлари тайин. Тарихдан ҳақиқат излаганларида улуғимиз Абдулҳамд Чўлпоннинг бир байтларини эътиборга олсалар:

«Дерларки: «Ойларнинг нурида вафо йўқ!»

Демаслар уларки: «Айб бизда, биз бузуқ!»

(Совет замонасини эслашдан муддао шулки, бугун бизнинг жамиятимизда рўй бераётган жиноятчилик ўша ўтмишдан ўтиб келган ярамас меросдир. Совет тузуми даврида патос боғлаган яра энди ҳам жамиятга азоб бермоқда. Энди замон бошқа, касални яширишга уриниш эмас, уни даволашга ҳаракат қилиш замонидир. Содир этилган жиноятларни таҳлил этишдан мақсад ҳам шу - буларнинг такрорланмоғига йўл қўймаслик чоралари излаш.)

Жиноятлар илдинини топиш учун турли мамлакатлар турли йўналишларда фикр юритадилар. Бу табиий. Бир мамлакатдаги шарт-шароит билан иккинчи бир мамлакатдагиси орасида осмон билан ер оралиғи қадарли фарқ бўлиши мумкин. АҚШ билан Мексика ён қўшни. Аммо ҳар иккисида жиноятнинг келиб чиқиш сабаблари ва оқибатлари бир ҳил дея олмаймиз. Айримлар жиноятчиликни диний йўналиш бўйича белгиламоқчи бўладилар. Бироқ, ҳақиқат шуки, исломни байроқ қилиб олган мамлакатларда ҳам ўсмирлар орасида жиноятчилик учраб туради. Фалсафий тушунчага кўра, сабаб - оқибатни туғдиради. Ҳар икки тушунчани боғлаб турувчи ички қонуният мавжуд. Сабаб ва оқибат ҳаётнинг беҳисоб занжир ҳалқаларидан биридир. Алоҳида сабаб, алоҳида оқибат бўлмайди. Айниқса ҳозирги кунларда мамлакатлар орасидаги руҳий-маънавий чегаралар бузилиб кетган замонда жиноятларга хос хасталикларнинг «юқиши» осонлашиб қолди. Агар юз йил илгари Мисрда вабо тарқалса, бу хасталик ўша атрофларга юқиши, узоқ ўлкаларга етиб келмаслиги ҳам мумкин эди. Бугунги кунда эса ҳар қандай юқумли хасталик энг узоқ мамлакатга ҳам бир неча кунда етиб бора олади. Маънавий хасталиклар ҳам шундай. Жиноят оламига етакловчи бемаъни одатлар, қилиқлар ҳам ўша жойнинг ўзида йўқ бўлмай тарқаяпти.

Бизнингча жиноятнинг илдири, ўқ томири ҳар қандай жамиятда бир ерда - нотўғри тарбияда. Жиноят дарахтини қуритиш учун патак илдишларни қирқиб қўйиш кифоя қилмайди.

Жиноятчиликни оилавий шароитга боғлаб фикр юритишга кўникиб қолганмиз. Бу ҳақда аввалги бобларда бир-икки сўз айтган эдик. Бировлар нобоп оиланинг болалари жиноятчи бўлади, деса, бошқалар бойларнинг танतिक фарзандларини айблашади. Тадқиқот натижалари эса ўзгачароқ ҳақиқатни аён қилади. Аҳлоқ тузатиш колониясига борсангиз, турли оилаларнинг фарзандларини кўрасиз. У ерда бир йил нобоп оилаларнинг болалари кўпроқ бўлса, иккинчи йил бойларники кўпайиши мумкин. Рақамлар муқим эмас, ўзгариб туради. (Яна ҳақиқат шуки, бойларнинг фарзандлари кам, дегани улар орасида жиноятчилик озроқ эканини англатмайди. Улар жиноятчи болаларининг ишини қамокқа олиб келмасликка ҳаракат қиладилар.) Биз ўрганган вақтда аҳвол бундай эди: қамокқа тушган болаларнинг 61 фоизи жиноят кўчасига киргунига қадар ота-онаси билан яшаган. Турмуш шароитлари унчалик ёмон ҳам бўлмаган. Жиноятчиларнинг 28 фоизи фақат онаси билан яшаган, отасиз ўсган. 7,6 фоизи она ва ўғай ота билан билан, 1,1 фоизи ота ва ўғай она билан бирга яшашган. Жиноятчиларнинг 2,3 фоизини ота-онасиз етимлар ташкил этган. Ўрганилган пайтда жиноятчилар орасида фақат отаси билан яшовчи ўсмирлар йўқ эди.

Мазкур тадқиқот жиноят турларига бўлиниб ўрганилганда сал ўзгачароқ манзара юзага келди. Ашаддий ўғриларнинг 27,3 фоизи бу йўлга ўтгунларига қадар ота-оналари билан бирга яшаганлар. Ҳаётдан нолийдиган томонлари бўлмаган. 17,3 фоизи етим бўлган, 49,1 фоизи отасиз ўсган, 6,3 фоизи онасиз улғайган. Бундай тадқиқот безориларга доир ишлар юзасидан ўтказилганда безори ўсмирларнинг 32 фоизи ота-онаси билан яшаганлиги, 68 фоизи эса отасиз ўсганлиги, яъни ота тарбиясидан бебаҳра эканлиги маълум бўлди.

Қишлоқ билан шаҳардаги жиноятга доир аҳволга қисқа бўлса-да, тўхталдик. Энди яна бир муқим масалага жиноятлар содир этиладиган вақтга диққатингизни тортамыз. Бир неча туманларда фош этилган жиноятларнинг содир этилган куни ва вақти ўрганилганда қуйидаги манзарага гувоҳ бўлдик: Жиноятларнинг 1,1 фоизи эрталабки вақтга тўғри келади. (Агар жиноятни ўғирлик, деб белгиласак, энг кам ўғирлик эрталаб бўлган.) Кундузга 19,2, кечки пайтга 56, тунги пайтга 23,7 фоиз жиноят тўғри келяпти. Бу рақамлардан қизиқ ҳолат аниқланыпти. Биз «ота-она кундузи ишда банд бўлгани сабабли болалар жиноят кўчасига кириб кетяптилар», деб ташвишланамиз. Рақамлар эса бошқача сўзлашапти. Жиноятнинг асосий қисми ота-она уйда эканида содир этиляпти. Бу қанақаси? Биз адашяпмизми ёки рақамлар алдаяптими? Шу мулоҳазада орадан бир йил ўтиб бошқа шаҳардаги вазиятни ўрганганимизда ҳам шунга яқин натижага гувоҳ бўлдик. Демак, «боланинг жиноят кўчасига кириб кетишига асосан ота-она айбдор», деган даъвоимиз асослироқ бўлиб чиқяпти. Кечқурун ёки тундаги жинояти учун қўлга олинган ўсмирларнинг кўп қисми ота-онаси билан яшаган. Шундай экан, бу ота-она «кечқурун ёки тунда қайларда ва кимлар билан дайдиб юрибсан?»- деб тергамайдими? Аввалги боблардан бирида кўчада давра куриб ўтирувчи, «столба коровуллари», деб ном олган, кўринишидан беозор болалар ҳақида гапирган эдик. «Кўринишидан беозор» дейишимизнинг боиси шуки, улар бир сониянинг ўзида аёвсиз тўдага

айланиб қолишлари ҳеч гап эмас. Айтайлик, шом қоронғусида кўчадан бир йигитча билан қиз ўтиб боряпти. Эҳтимол улар севишганлардир, балки ака-сингилдир, бунинг фарқи йўқ. «Столба қоровуллари»дан бири беозор равишда қизга гап отади. Унинг кўнглида шумлик бўлмайди. (ёки аксинча, жанжал чиқариш мақсадида қитмирлик қилиши ҳам мумкин.) Йигитчага бу қилиқ ёқмайди, жавоб қайтаради. Сўз жангги қўл жанггига айланади. Олти ўсмирдан учтаси «қўйларинг», деб жанжални олдини олишга уринса-да, қолган учтаси қилғилиқни қилиб қўяди. Кўрибсиз-ки, бу ёғи қамок, тергов... Ота-она эса «ўғлим кўчада ўртоқлари билан гаплашиб ўтирибди», деб ўйлаб телевизорини хотиржам тамоша қилаверади.

Ўрганилган давр натижаларига кўра ўсмирлар иштирокидаги жиноятнинг 72 - 95,6 фоизи оддий иш кунларида, 28 - 4,4 фоизи байрам кунлари содир этиларкан. Эҳтимол бунга ҳуқуқ идоралари томонидан байрамларда назоратнинг кучайиши сабаб бўлар? Агар шундай бўлса, назоратни сусайтирмаганимиз маъқулдир?

Жиноят содир этилган жойларга эътибор қилсак, биринчи ўринда дўконлар ва муассасаларни кўрамиз. Кейинги поғонада кўп қаватли уйларнинг ҳовлиларида содир этилган жиноятлар туради. Кейин кўчадаги, сўнг уйларнинг ичидаги, боғдаги, поезд вагонларидаги ва бозордаги жиноятлар олдинма-кейин ўрин оладилар.

Эътиборингизга ҳавола этилган рақамлар вақт ўтгани сайин бир оз ўзгарса-да, моҳияти ўзгаришсиз қолаверади. Кўп йиллик кузатишлар бизни шу хулосага олиб келди.

Жарроҳнинг тиги

**Тўғрилиқ учун жазо.*

**Тўхмат илдизи.*

**Терговчи - тарбиячи?*

**Феминизация...*

Ким милиция нозири бўла олади? Бизда бу касбга тайёрлайдиган махсус ўқув даргоҳи йўқ. Баъзан олий ўқув юртини битириб, милицияда ишлашга хоҳиш билдирганларни шу хизматга қўядилар. Бу хизматдаги одам, айтайлик, олий маълумотли педагогдир. Болалар руҳияти бўйича маълум билимга эгадир. Лекин бу ўринда махсус билим талаб қилинади. Милициянинг болалар билан ишлаш бўлимига бошқа бўлимларда ишни қойил қилолмаган ёки бир айб билан назардан қолганлар ҳам ўтказилади. Айтмоқчимизки, болалар билан ишлаш бўлими милицияда энг мартабаси паст бўлим ҳисобланади. Жиноятчиликка қарши курашда яхши натижага эришилсин, десак, милициядаги бу муносабатни ўзгартириш керак.

Синфдаги бир ўғирлик туфайли милициянинг назорат рўйхатига тушган боланинг бошида бало булут чакин чақиб туради. Шу маҳаллада ёки ён-атрофда бирон уйни ўғри урса, жиноятга доир қидирув бўлими нозири болалар билан ишлаш бўйича ҳамкасбига мурожаат қилади ва ишни шу рўйхатда туруви болани исканжага олишдан бошлайди. Унинг учун энг муҳими - бола

ўғрилиги учун рўйхатда туради. «Бола болалик қилиб, шўхлик ёки тушунмовчилик важҳидан ўртоғининг нарсасини ўғирлабди. Ўғирлик кўчасига бутунлай кириш хаёлида йўқдир», деб мулоҳаза қилмайди. Аввало ўша болани яхшилик билан сўроқ қилади. «Агар ўзинг бўйнингга олсанг, ёки шерикларингни айтиб берсанг қўйиб юбораман», дейди. Кейин исканжага олади. Ана энди тухматга учраган ўсмирнинг руҳий ҳолатини тасаввур этингда, рисоламизнинг аввалида баён қилганимиз тухмат юкига чидолмай ўғирликни касб эган одамни эсланг.

Фарғонанинг қишлоқларидан биридаги биродаримизни йўқлаб бордик. Ниятимиз дарров қайтиш бўлгани учун автомашина ойнакларини очик қолдирдик. Тахминан ярим соатлардан кейин чиқиб қарасак, буюмларимиз йўқ. Мезбон ҳижолат бўлиб, милицияга қўнғироқ қилди. Дам ўтмай кўчада онанинг фиғони эшитилди: «Менинг болам ўғри эмас, нега уни қийнайсизлар. Унинг жигари касал...» Ташқарига чиққан эдик, она бизни айблади. Билсак, милиция ўғирлик ҳақида хабар топиши билан шу кўчада истиқомат қилувчи, назоратдаги ўсмирни ушлаб олиб кетибди. Улар гумон уйғонмасдан олдин сўраб-суриштиришмаган, ҳатто ўйлаб ҳам кўришмаган. Онанинг «болам уйда, ёнимдан жилгани йўқ», деган ноласига ҳам эътибор беришмаган. Тўғри, ота ёки она боласининг айбини яшириш учун ҳам кўп ҳолларда ёлғон гувоҳлик берадилар. Шунинг учунми, милиция уларга эътибор бермай қўйган. Лекин гумондаги ўсмирни дарров тергов қамоқхонасига киритиб қўйилишини маъқуллашимиз қийин. Биз «ўғирлик масаласида даъвоимиз йўқ, буюм топилди», деб тилхат берганимиздан сўнг ўсмирни озод қилишди. Кейинроқ ўғрининг бошқа одам экани маълум бўлди. Агар даъводан воз кечилмаганида ким билади, бу бегуноҳ ўсмирни нималар кутарди.

Яна бир воқеанинг баёнига ўтишдан олдин изоҳ беришни лозим топамиз. Рисоламиздан ўрин оладиган жинойтга доир воқеалар айрим маъмурларнинг гашига тегмасин, исбот даъво этмасинлар, деган ниятда бу воқеаларнинг бошқа мамлакатларда рўй берганини айтиб, бизларда ҳам учраши мумкинлигини таъкидлаб ўтмоқчимиз. Мақсадимиз кимнидир айблаш эмас, балки шу воқеаларни таҳлил қилиб, фикрлашдир.

Энди гап бегуноҳ равишда икки ой қамоқда ўтирган ўн олти ёшли йигитчанинг тақдири ҳақида боради. Мактабдан чиқиб келаётган Э.нинг қимматбаҳо кийимини кимдир йўлда ечиб олади. Бу ҳақда Э.нинг онаси милицияга арз қилади. Арзида Т.дан гумони борлигини айтади. Маълум бўлишича, шу мактабда ўқийдиган Т. унинг ўғлини бир-икки урган экан. Болалар бир-бирлари билан арзимаган нарса учун ҳам тез-тез муштлашадилар. Кўп ўтмай яна кадрдонлашиб кетадилару бу ҳаракатларининг вақти келса айб сифатида тақалишини ўйлаб ҳам кўрмайдилар. Э. манманлиги, бойлигига керилиб, бошқаларни ҳақорат қилгани учун Т. унинг эсини жойига келтириб қўйиш учун урган, кийимини ечиб олиш хаёлига ҳам келмаган эди.

Т.нинг онаси М.га синф раҳбари қўнғироқ қилиб, мактабга тез етиб келиши шартлигини билдиради. «Милиция ходимлари ўғлингиз билан гаплашишмоқчи, Т. бир-икки масалада гувоҳлик бериши керак», дейди. Ўша

куни Т.нинг иситмаси баланд, уйда ётган эди. Онасининг бу важи қабул этилмай, иш шошқич экани таъкидланди. М. ўғли билан мактабга келди-ю, милиция вакилининг биринчи сўзлариданоқ гап гувоҳлик ҳақида эмаслигини англади.

-Ўғирликни бўйнингга олсанг, ўзингга осон бўлади, ҳозирок қўйиб юбораман. Агар тонсанг, жабрланувчи билан юзма-юз қиламан, у сени албатта танийди. Шеригинг ҳам сени кўрсатади.

Т.нинг тан олмаслиги милиция учун ҳақиқатни англатмас эди. У қоидага мувофиқ, жабрланувчи билан юзма-юз қилинди. Бир неча болалар орасидаги Т.ни «Мана шу», деб кўрсатди. Кўча болалари орасида эътибори бўлган «Бўри» лақабли ўсмир ўғирликни бўйнига олиб, шериги сифатида Т.ни кўрсатди. «Бўри»нинг ўғирлагани рост, аммо шериги Т. эмас, балки 19 ёшли бошқа йигит эди. Агар бу исботини топса, аввал ҳам судланган бу йигит қаттиқ жазо олмоғи мумкин бўларди. «Бўри» уни ҳимоя қилиш мақсадида Т.ни кўрсатди. Э.ни эса «Т.дан даъво қилмасанг - ўласан», деган маънода кўрқитди. Албатта, буни милиция ходими билмас эди ва Т.нинг ўжарлиги уни ғазабга соларди. У М.га ҳам бир неча марта «Ўғлингизга айтинг, қайсарлик қилса ўзига қийин, бўйнига олсин», деб мурожаат қилди. «Мен ўғлимнинг ўғри эмаслигига ишонаман. Ишона туриб унга қандай қилиб «ўғрилигингни тан ол», дейман?»- деган жавоб милиция ходимини қаноатлантирмади. «Ўғлингиз ўша куни қаерда эди, нима билан шуғулланган?»- деган саволга муштипар она ўша пайтда аниқ жавоб қайтара олмади. Чунки ўғирлик салкам бир ой олдин содир бўлган, Т.нинг қаерда бўлганини эслаш қийин эди. М. милициядан қайтиб, ўғлининг нарсаларини йиғиштираётганида чўнтакдаги чақирув қоғозини кўрди-ю, кўнгли ёришди. Эслади: ўша куни ўғлига ҳарбийдан чақирув қоғози келганди. М. ҳамкасби билан уйга қайтган, ўғли бу чақирувдан қувониб уларни кутиб олган, қоғозни кўрсатган эди. Ҳарбийга чақирув Т.нинг назарида балоғатга ёшига етганлиги, катталар сафига қўшилганини исбот этувчи гувоҳномадай туюлганди. М. бу суюнчлик хабар билан яна милицияга келди. Дугонаси гувоҳлик берди. Бироқ, бу гувоҳликлар инobatга ўтмади. Чунки Т.нинг ўша куни уйда бўлгани кеч эсланди, М.нинг дугонаси ёлғон гувоҳлик бериши ҳам мумкин. Тарозининг айблаш палласида эса ёлғонлиги номаълум муҳимроқ далиллар турибди.

М. шундан сўнг ҳақиқат ва адолат истаб кўп идораларга мурожаат қилди. Уни яхши кутиб олишарди, даъвосини диққат билан эшитишарди, лекин сўзларида ҳақиқат борлигига гумон қилиб, милициядаги ёлғон далилларга ишонишарди. Бу ҳолатдан ажабланмаса ҳам бўлади. Ҳаётнинг беаёвлиги ҳам шунда: ҳақиқатга ишониш қийин, ёлғонга эса дарров ишона қоламиз.

Оналарга хос метин иродага тан бермоқ керак. М. изига чекинмади. Ўғлининг айбсизлигини исботлаш учун мустақил равишда ўзига хос тергов бошлади. Ўғлининг мактабдаги дўстлари билан суҳбатлашди. Тез орада маълум бўлди-ки, «Бўри» қилган ишидан мағрурланиб, ўғирликнинг эртасигаёқ айрим болаларга мақтанган экан. «Пахан» оёғидан ушлаб турди, мен ечинтирдим»,- деган гапи ҳақиқат йўлини ёритувчи нур эди гўё. Аммо болалар,

айникса уларнинг ота-оналари гувоҳлик беришдан бош тортардилар. Чунки гувоҳлик натижасида «Пахан» ва унинг атрофидагилардан жазо олмоқликлари хавфи бор эди. М. «Пахан» ҳақидаги маълумотни милицияга етказганида улар текшириш ўрнига «ўғлингизни чиқариб олиб, бошқа бегуноҳни ўтқизмоқчимисиз?» деган таънани эшитди. Ажабланарлисиз шундаки, «Пахан» - милициянинг доимий назоратидаги йигит. У ҳақдаги ҳар бир маълумот инобатга олиниши шарт. Лекин М. бу сафар ҳам умидсиз қайтди. Унга милиция ходимининг гапи оғир ботди: унинг ўзи ҳам бир айбсизни чиқариб иккинчи бир айбсизни ўтқазишдан ҳавотирда эди. Ўша кунлари М.нинг ишини Худо ўнглади. Мактабдаги уч бола гувоҳлик беришга кўнди. Раҳбариятга қилган мурожаати инобатсиз қолмай, жинойий иш бошқа ходимга олиб берилди ва янги терговчи барча даъволарни синчиклаб ўрганиб чиқди. «Бўри» ҳам, Э. ҳам ёлғон гувоҳлик берганларини тан олдилар. Маълумки, ёлғон гувоҳлик бериш ҳам жинойят, аммо бу ҳолат ўсмир ёшидагиларга нисбатан қўлланилмайди. Шунга кўра, «Бўри» шартли равишда жазоланди. Айбни дарров бўйнига олгани учун у суддан олдин эҳтиёт чораси сифатида қамоқда ушлаб турилмади. «Пахан» эса талончилик қилмагани, фақат жабрланувчининг қўлидан ушлаб тургани учун енгил жазо билан қутулди. Жабрни адолат истаган йигитча тортди. У оилада яхши тарбия кўргани, иродаси мустаҳкамлиги учун, адолатга ишончи бор бўлгани учун енгил чиқа олди. Ёмон ном олиб қамоқдан чиқиб кетгунча, азобланса ҳам номини пок сақлаб қолиш унинг учун муҳим бўлди.

Сиз бу воқеани руҳий томондан қандай шарҳлайсиз? Барча ўсмирлар ҳам бу қадар иродага эга эмаслар, деган фикрга қўшиласизми? Энди тасаввур қилайлик-чи, Т. қамоқ азобига чидамай ўғирликни бўйнига олди. Шартли равишда жазоланди. Энди ундан нима кутиш мумкин? Адолат борлигига умуман ишончи йўқолган ўсмирнинг ҳаёти энди қандай бўлади? Эртага «Пахан»га қўшилиб, ўша Э.ни ёки бошқа бир болани тунамайди, деб ким қафолат беради?

Энди воқеага ҳуқуқшунос кўзи билан қараб таҳлил қилайлик:

Бу ўринда омматан милицияни, хоссатан ишни юритган терговчини умумий ҳолда айблашимиз ва «ҳамиша шундай бўлади, тухмат билан қамаб юбориш одатий ҳол», деб хулоса чиқармоғимиз ноўриндир. Мазкур воқеада қасддан, атайлаб адолатсизлик қилинмаяпти. Бунда терговчининг ва нозирнинг энг катта камчилиги - ўсмирлар руҳиятини, жинойятчи ўсмир билан ишлашда зарур ўзига хосликни билмасликдир. Терговчилар катта ёшдаги жинойятчини, гумондаги шахсни ёки гувоҳни сўроқ қилишганда ҳам, ўсмирлардан бирон гапми маълумотми олиш истагида бўлишганда ҳам бир хил услубни қўллайдилар. Уларнинг ишидаги хато айнан шундан бошланади. Тергов чоғида алдаш, гуноҳни бошқага ағдаришга уриниш катталар орасида бошқача, ўсмирлар орасида ўзгачароқ кечади. Биринчи марта жинойятга қўл урган катта ёшдаги одам билан ўсмирнинг руҳий оламида ҳам жиддий фарқлар мавжуд. Айтайлик, биринчи марта одам ўлдирган катта ёшдаги киши яширинишга ҳаракат қилса, ўсмирни жинойят содир бўлган жой ўзига тортаверади. Катта

ёшдаги қотилга нисбатан ўсмирда кўрқув кучлироқ бўлади. Катта ёшдаги фақат бўлажак жазодан кўрқса, ўсмирни мархум таъқиб этгандай бўлаверади. Ўсмирлар худди мана шу кечинмалари туфайли тезроқ қўлга олинадилар.

Ўсмирлар орасида тухмат, яъни айбни бегуноҳ одамга тўнкаш, ёки бошқа бир одамни ҳимоя қилишга уриниш кўп учрайди. Ўсмир қилғилиқни қилиб қўяди-ю, аммо ҳибсга олиниш, қамоқ, тергов каби ҳолатларга руҳан тайёр бўлмайди. Айрим ўсмирлар нима деб бўлса ҳам милиция қўлидан тезроқ қутилиб кетишни ўйлашади. Баъзи терговчилар «ўртоғингни ҳимоя қилиб овора бўлма, у айбини тан олди, энди алдаб бизларни лақиллатма, ўзингни ҳам ўртоғингни ҳам қийнама», деган мазмунда гапириб, уни ёлғон ҳақиқатга ишонтирадилар. Ўсмир «бу ерда барибир адолат йўқ», деган ишончда терговчи чизиб берган чизикдан юра бошлайди. Зикр этилмиш воқеадаги Т. кабилар эса кам учрайди. Мазкур воқеада ашъвий далил, гуноҳкорни таниш маросими терговчи учун асосий қурол вазифасини ўтаган. Бунақа пайтда жабрланувчига терговчи томонидан йўл-йўриқ ҳам кўрсатилиб турилиш ҳолати ҳам кам бўлса-да, учраб туради. «Сен унинг кўринишини яхши эслаб қолмагандирсан. Ўнгдан иккинчи болага яхшилаб қара, биз уни яхши биламиз. У айбини бўйнига ҳам олган. Биз сени деб югур-югур қилиб юрибмизми, энди сен ҳам бизларга ёрдамлашиб юбор», дейилса жабрланувчи нима қиларди. Гумондаги шахс шу йўл билан жинойтчи сифатида танилгач, у нима қила оларди?

Иккинчи терговчи салафидан фарқли ўлароқ, биринчи галдаги вазифа сифатида жинойтчини аниқлашни эмас, адолат қилиш зарурлигини белгилади. У икки ойдан зиёд вақт мобайнида ўсмирнинг «синмай» туришини бефарқ қолдирмади. Бунинг шунчалик ўжарлик эмаслигини, бу қайсарлик заминиди ҳақиқат борлигини сеза олди.

Тергов қилинаётган ўсмирга кўпинча ёшига қараб баҳо берилади. Бу хато услубдир. Чунки 16-17 ёшдаги айрим ўсмирларнинг дунёқараши, атроф-муҳитни англаш миқёси, ўз қилмишига баҳо бера олиши 14-15 ёшли боланики каби ҳам бўлиши мумкин. Ақл-заковат, қобилият даражаси бир ҳил бўлмагани сабабли боладаги онгнинг ривожланиши бир ҳилда кечмайди. Ўсмирнинг сўроқ чоғи ўзини тутишида бу ҳам муҳим аҳамият касб этади-ки, терговчи мазкур ҳолни эътиборга олмоғи зарурдир. Ҳарбийлар орасидаги жинойтчини ҳарбий терговчи сўроқ қилгани каби ўсмирлар ишини ҳам алоҳида тажрибага эга терговчилар юритгани дуруст, деб ўйлаймиз. Яъни жинойтга доир қидирув ва тергов бўлимларида, суд ва прокуратура идораларида фақат ўсмирлар билан шуғулланувчи мутахассисларнинг мавжудлиги мақсадга мувофиқдир. Тиббиётда болаларнинг ва катталарнинг шифокорлари алоҳида бўлгани каби бу соҳада ҳам бошқа-бошқа бўлгани яхши натижа беради, деган фикрдамиз.

Тўғри, жинойтга доир қидирув бўлими нозири ёки терговчи тарбия ишлари билан шуғулланмайди. Аммо унда тарбиячига хос хислатлар бўлмоқлиги мақсадга мувофиқдир. Чунки сўроқ жараёнида у ўсмирларга хос бир қанча руҳий жиҳатларни ҳисобга олмоқлиги жоиздир. Айтайлик, бир ўсмир қизиққонроқ, жиззакироқ, бошқаси эса аксинча, ғоят босиқ, камгап, яна бири мижғовроқ. Терговчи барчасига бир ҳилда муомала қилса ижобий натижага

эриша олмаслиги мумкин. Демокчимизки, ўсмирларнинг феъл-атворларига қараб тергов услуги танланиши лозим. Масалан, қатъийлик, талабчанлик, жиддийлик услубини лоқайд, беғам, совуққон ёки питрак, серҳаракат ўсмирга нисбатан қўллаш мумкин. Дилгир, ғамгинликка мойил, маънос ўсмирга эса бу услуб салбий таъсир кўрсатади. Айтмоқчи бўлган гапани ҳам унутади, ёки қайсарлик тўнига ўралиб олиб «нима қилсанг қилавер», деган маънода жавоб бермай қўйиши ҳам мумкин.

Ўсмирларнинг ҳар бир авлодида ўзига хос ўзгариш кузатилади. Ўтган асрнинг олтмишинчи йилларидаги ўсмир билан янги асрнинг ўсмирлари орасида катта фарқ мавжудлигини ҳеч ким инкор этмайди. Аммо кейинги ўн йил орасида ўсмирлик оламига кириб келаётганларнинг руҳий оламида, феъл-атворида фарқ мавжудлигини барча ҳам сезавермайди. Мутахассисларнинг кузатишича, ўғил болаларнинг ҳис-туйғуларида, феъл-атворларида (характерларида) илмий тилда «феминизация» деган ҳолат кузатиляпти. Лотинча «фемина» - «аёл» маъносини билдиради. Мазкур илмий атама ўғил болаларда қатъиятсизлик ошиб бораётганини англатади. Кенгроқ маънода шарҳласак, ўғил болалар жиддий бир қарорга келишда суствлик қиладилар, уларда масъулиятга нисбатан кўрқув мавжуд, бошқаришдан бўйин товламоқлик, мувақил қарорга келишдан қочишга уриниш, иродасизлик ва ўта таъсирчанлик сезиляпти. Булар эркакларга хос бўлмаган ҳолатлар эканини таъкидламасак ҳам бўлар. Бунинг асосий сабаби қилиб олимлар мактаб ўқитувчиларининг асосан аёллардан иборат эканини кўрсатишади. Мактаб ўқитувчиларининг 80-90 фоизи аёл экани ва бунинг муҳим ижтимоий муаммо экани дунёдаги кўп мамлакатларга хосдир. Қизиқда, ўғил болани уйда онаси, мактабда яна аёл муаллима тарбияласа, улардаги айрим одатлар ўтмайдими? Оиладаги 4-5 қиз орасида улғайган ўғил боланинг феъл-атворини кузатинг. Арзимаган гапдан ҳам таъсирланиб йиғлаб юбориши фикримизга далил эмасми? Тарбиячилар орасида эркакларнинг кўпроқ бўлиши масаласига биз тўхталиб ўтирмаймиз. Биз ўғил болалар феъл-атворидаги мазкур жиҳатларга терговчи ва нозирларнинг эътиборларини тортмоқчимиз ҳалос.

Ўсмирни милиция назоратига олиш масаласига икки ҳил муносабат мавжуд. Бир тоифа одамлар буни хонадонлари учун фожиа сифатида кўрадилар ва буни қамоққа олиб боровчи дарвозанинг очилишидай қабул қиладилар. Иккинчи тоифа одамлар назоратга олинмиш боланинг қисматида қамоқ борлигига тўла ишонадилар. Болани назоратга олиш ниҳоятда нозик масала. Тўғри назорат қилиш яхши натижа бериши шубҳасиз, нотўғри назорат эса салбий оқибат билан якунланади. Ўғирлик билан қамалганларнинг 30-35 фоизи аввал милиция назоратида турганлари фикримизни исбот этади.

Яна демокчимизки, гумондаги ёки гувоҳ ўсмирни сўроқ қилиш шунчаки одатий иш эмас, балки илмий таҳлилга асосланган жараён бўлмоғи зарурдир. Агар болалар жарроҳи амалиёт чоғида эҳтиётсизлик қилиб битта томирчани узиб юборса бола жисман нобуд бўлади ва баъзан биз у жарроҳни жиноий жавобгарликка тортишга уринамиз. Агар терговчи ўсмирнинг руҳий оламини топтаб қўйса, жамият руҳи соғлом бир одамни йўқотган ҳисобланади. Жисман

нобуд бўлган бола туфайли бир оила азият чекади, вақт ўтгач, ғам-алам аста унутилади. Руҳан нобуд қилинган ўсмирдан эса жамият азият чекади ва бунинг ғам-аламлари дарров унутилмайди. *Терговчининг тиги - ақл ва тил, тиги уриладиган жой эса ўсмирнинг қалби ва онгидир. Буни унутмаслик шарт.*

Демак, терговчи қаршисида ўсмир ўтирибди. Терговчига ҳам осон тутиб бўлмайди. Сиз билан биз ўн беш йиллар атрофида ўзимиз тарбия этган фарзандимизни қачон тўғри, қачон ёлғон гапираётганини баъзан фарқлай олмаймиз. Терговчидан эса бир неча сўроқ мобайнида ўсмирнинг хулқини, одатини аниқлаб, бунга эришиши талаб этилади. Гумондаги ўсмир: а) тўғри ва ишончли маълумот бериши мумкин, б) ёлғон гапларни тўқийди, в) адашганлиги туфайли нотўғри маълумотни айтади. Буларни фарқлаб олиши учун терговчидан юксак маҳорат талаб қилинади. Биринчи ҳолатда тўғри ва ишончли маълумот гумонни тасдиқлаши ёки аксинча, гумонни инкор этиб ўсмирни оқлаши мумкин. Иккинчи ва учинчи ҳолатда ҳамма нарса чалкашиб кетади, то ҳақиқатга етиб борилгунига қадар иш чўзилади.

Писмли ўсмир ўртоқлари билан тоғ сайрига боришига рухсат беришмагани учун ота-онасидан аразлаб, уйдан чиқиб кетади. Икки ойга яқин дайдиб юради. Сўнг ўғирлик қилаётганида қўлга олинади. Бундай ҳолатда тергов иши қийин кечмайди. Аввало бола жинойт устида ушланди. Гувоҳлар бор. Бундан ташқари бола баҳоналарни қалаштирмай айбига иқроқ бўлди. Шу билан бирга бунга қадар яна ўн етти марта босқинчилик қилгани, «Азроил» ва «Иблис» лақабли ашаддий ўғриларга қўшилиб даҳшатли жинойтларга шерик бўлганини ҳам тан олди. Унинг маълумотлари текшириб кўрилганида барчаси ёлғон экани маълум бўлди. Хўш, ёлғон тўқишдан боланинг муддаоси нима эди? Терговчини чалғитиш ёки лақиллатишми? Йўқ, у бунга хаёлига ҳам келтирмаган. Тергов жараёнларидан мутлақо беҳабар бўлгани сабабли «гапимга ишонишади-ю, қамаб юборишади», деб ўйлаган. Айтган жинойтларининг ҳар бири қаерда содир бўлса, ўша ерга бориб, кўрсатиб, исбот қилиб бериши лозимлигини билмаган. Биринчи ва иккинчи маълумоти исботини топмаганидан кейиноқ ёлғонига иқроқ бўлган. «Нима учун бундай қилдинг?» деган саволга жавоб бермади. Бера олмасди ҳам. Ўсмирлар руҳиятини яхши билган терговчи унинг ўзи айтмаса ҳам, мақсадини англаб, оғир жазо бермади. Уйдан кетишни ўзича қаҳрамонликка йўйган ўсмир кичик бир ўғирлик билан қамалиб кетишни ўзига иснод деб билиб, «обрўйи»ни оширмоқчи бўлган. Қамокда ҳам, озодликка чиққанидан кейин ҳам майда эмас, эътиборли ўғри мартабасида юрмоқликни орзу қилган.

Катта ёшдагиларни тергов қилиш жараёнларида ҳам ёлғон, иқроқ бўлмаслик, тухмат каби ҳолатлар учраб туради. Катталар айтадиган ёлғонларини аввал пухта ўйлаб, маълум одамлар билан келишиб олиб сўнг ишонтиришга ҳаракат қилишади. Ёлғон гувоҳлар ҳам топишади. Ўсмирларда мана шу пухталиқ етишмайди. Видеокассеталарни ўғирлашда айбланаётган Ч. «ёлғиз ўзим эдим», деб терговчини ишонтирмоқчи бўлган. Терговчи ўғирланган 170 видеокассетани қопга жойлаб, кўтар, дейди. Шубҳасизки, у кўтаролмайди ва оқибатда шериги борлигини айтишга мажбур бўлади. Аввалги

ҳолатдаги билан бунисидаги ёлғонни солиштирилса ўзга-ўзга манзара юз очади. Яна бир тергов баёнини лозим кўрдик-ки, унда бутунлай ўзга ҳолат кўзга ташланади. Дискотекада бошланган жанжал қотиллик билан тугайди. Тўрт ўсмир ўзларига ёққан қизга ўралашгани учун З. исмли йигитчани аёвсиз калтаклаб ўлдирадилар. Тўртовлон ўша тундаёқ қўлга олинади. Тўртталаса З.ни урганини тан олади аммо ўлимга сабаб бўлувчи зарбани ким берганини аниқлашга келганда ҳар бири ўзини оқлашга тушади. Экспертиза ҳулосасига кўра З. темир таёқ билан урилгани туфайли жон берган. Темир таёқда бармоқ излари йўқ - қотил артиб ташлашга улгурган. Айбдорлардан иккитаси «темир таёқ Ў.нинг қўлида эди», деб кўрсатма бердилар. Ў. эса буни рад этиб, «М. урган», деб қаттиқ туриб олади. Шунда мана бу савол-жавоб бўлиб ўтади:

Терговчи - З. калтакланаётганда сиз қаерда эдингиз, кўчадами?

Айбланувчи - Йўқ, мен ичкарида, дискотекада қолувдим.

Терговчи - Атрофингизда кимлар бор эди?

Айбланувчи - Эсимда йўқ.

Терговчи - З.ни темир таёқ билан М. урди, деб сизга ким айтди?

Айбланувчи - Ўзим кўрдим.

Терговчи - Қандай кўрасиз, ахир сиз ичкарида, дискотекада эдингиз-ку?

Албатта бу мантиқ олдида айбланувчи дарровгина бош эга қолмайди. Янги-янги ёлғонлар тўқишга уринади.

Мутахассислар ёрдамида 250 тергов ишлари ўрганилганда мана бу ҳолат аниқланди: ўсмирларнинг 158 таси (63,2%) тўғриси айтиб, айбига иқдор бўлган. 73 таси (29,2%) ёлғон тўқиган. 19 таси (7,6%) адашганлари туфайли ишончсиз маълумотларни берганлар. Ёлғон тўқиган 73 бола билан суҳбатлашилганда маълум бўлдики, уларнинг ярмидан кўпроғи шу йўл билан жазодан қутилиб қолиш чорасини излаган. 16,4 фоизи шерикларини яшириш мақсадида, 11,1 фоизи эса шерикларидан ўч олиш учун ёлғон тўқиган. 8,5 фоизи дўстликка садоқат тушунчасини нотўғри англагани туфайли, 9,6 фоизи қариндошларини ҳимоялаш умидида, 3,7 фоизи эса ўзининг мардлигини исботлаш ниятида ёлғон гапирганлар.

Бу рақамлар нимани кўрсатяпти? Тўғриси айтиб, айбига иқдор бўлганлар, пушаймон еганлар озодликка чиққанларидан кейин жиноят оламини бутунлай тарк этадилар, дейишимизга асос бор. Тўғриси айтиш - нотўғри йўлга кирганлигини англаб етишининг далолатими? Ёлғон гапирганлар жиноят оламида бир умрга қолиб кетадилар, деб ҳулоса чиқаришга шўшилмайлик. Уларнинг бу зулмат оламига қайтиш ёки қайтмаслиги бизнинг муносабатимизга боғлиқ-ки, бу ҳақда кейинроқ алоҳида фикр юритамиз.

Тўғриси айтиш - жиноятга иқдор бўлди, деган гап эмас. Тўғриси айтиб, айбловни инкор қилиш ҳам мумкин. Шу ўринда терговчига яна қийинчилик туғилади, яъни буни «ўзини оқлаш учун тўқилаётган ёлғон» сифатида қабул қилади. Оқибатда терговчи хаёлидаги гумонни ҳақиқат ўрнида кўриб, ўсмирнинг шу ёлғонни тан олмоғини истади. Ч.нинг ўлими хусусидаги

жиной ишни ўрганиш жараёнида шундай воқеа юз берди. Ч.исмли бола Қ. исмли дўсти билан муштлашган. Бу муштлашни кўрган гувоҳлар бор. Буни Қ.нинг ўзи ҳам инкор қилмайди. Жағидан мушт еган Ч. йиқилиб тушади. Эртасига биқини оғриётганидан шикоят қилади. Уни касалхонага олиб борадилар. Оғриқ тўхтамайди. Икки кундан сўнг амалиёт (операция) қиладилар. Ч. жигари шикастлангани оқибатида вафот этади. Ота-онаси унинг ўлимида Қ.ни айблашади. Амалиёт қилган жарроҳ жигар қаттиқ зарба туфайли эзилган, деб хулоса чиқаради. Жигар нима сабабдан эзилиши мумкин? Тепки орқали. Терговчининг хулосаси шу эди. Қ. эса урганига икром бўлгани ҳолда, «тепмадим», деб туриб олди. Терговчи буни ўжарлик, ёлғон воситасини ўзини ҳимоя қилиш, деб қабул қилди. Муштлашувни кўрган болаларнинг биронтаси ҳам Қ.нинг тепганини тасдиқлашмади. Шунга карамай, терговчи «Иш»ни якунлаб судга оширди. Суд эса тергов натижаларидан қониқмай уни қайтарди. Қайта тергов билан шуғулланган ходим шошилмади. Муштлашувга гувоҳ бўлган болалардан одатдагидек «Қ.тепдими?»-деб эмас, «Ч. калтак егандан кейин йиқилдими?»- деб сўради. Болаларнинг барчаси «йиқилмади, жағини ушлаб қочди», - деб жавоб қайтаришди. Шунда терговчи Ч.нинг қайси томонга қочгани билан қизикди. Болаларнинг бу саволга жавоблари ҳам бир ҳил бўлди. Терговчи Қ.нинг орқадан қувмаганини ҳам аниқлади. Демак, агар Ч. йиқилмаган бўлса, Қ. қандай қилиб унинг жигарига қаттиқ зарба бериши мумкин? Агар Ч. жағига тушган мушт зарбасидан йиқилса-ю, бирон тош устигами ё тўнкагами ўнг томони билан тушса жигари эзилиши мумкин. Қ. спорт, хусусан жанг усуллари билан шуғулланмаган. Жисмоний жихатдан ҳам бошқалардан ажралиб турмайди. Мактабдагилар уни урушқоқ бола сифатида таърифлашмаган. Терговчида унинг кучли зарба бера олишига шубҳа уйғонди. Хўш, унда нима бўлган? Терговчи Ч.нинг муштлашув куни эмас эртасига оғриқдан нолиганига эътибор берди. Шунинг баробаринда врачларнинг хатти-ҳаракатлари билан қизикди. Амалиёт нима учун бемор шикоят қилган куни эмас, икки кундан кейин қилинди, деган саволга жавоб излади. Касалхона жарроҳларининг хулосаси билан кифояланмай эксгумация (мурдани қабрдан олиб қайта текшириш) қилдирди. Шулардан маълум бўлди-ки, врачлар вақтни ўтказиб сўнг муолажага киришганлар. Вақтида амалиёт қилинса, боланинг ҳаётини сақлаб қолиш мумкин экан. Терговчи «Иш»даги энг муҳим нарсани ҳам аниқлади: Ч. эртасига велосипедда кетатуриб йиқилиб, йўл четидаги тошга биқини билан тушган экан. Биқинини ушлаб «вой«войлаб» ўтирганини кўрган болаларни ҳам, Ч.га ачиниб, биқинини силаб қўйган аёлни ҳам топди. Шунинг билан «эхтиётсизлик оқибатидаги қотиллик» деган айблов чиппакка чиқди.

Каминага бу воқеани ИИБ Академиясининг тингловчиси айтиб берган эди. У бошига тушган бу савдолардан сўнг терговчи бўлишга аҳд қилган экан. «Ҳаётимни сақлаб қолган терговчига бўлган ҳурматим ҳаққи, унинг касбини эгаллашга, ҳамиша адолат йўлидан юришга аҳд қилганман», - деди. Кейин афсус билан: «ўртоғимнинг ўлимига мен сабабчи бўлмасам ҳам уни урганимдан ҳозиргача пушаймонман. Бу пушаймонлик то умримнинг охиригача ҳам мени тарк этмаса керак.»- деди.

3. исмли йигитчанинг тақдири эса ўзгачароқ бўлди. У мактабда урушқоқлиги билан ном чиқарган эди. Спорт тўғарагидан айнан шу безорилиги учун ҳайдалганди. Милиция рўйхатига тушиб қолишига ҳам шу иллати сабаб эди. Лекин уни муштумзўрлиги учун эмас, номусга теккани учун қамашди. Жиноятчини таниш маросимида қиз терговчининг маслаҳатига амал қилиб, 3.ни кўрсатди. Кейин эса кўрсатмасидан қайтди. Бироқ, терговчи «айтилган сўз - отилган ўқ», шиорига амал қилиб, қизнинг кейинги гапларини инобатга олмади, «Иш»ни чалкаштиришни истамади. Қиз қурилиши битмаган иморат ичида зўрланган эди. 3. эса шу иморатга яқин дўкончада амакиси билан бирга ишларди. Уни айблаш учун шунинг ўзи кифоя қилди. Қиз битмаган иморат ичига ўз оёғи билан кириб борган, биров уни мажбурлаб судрамаган. Унинг кийим-бошлари бутун. Танасида ҳам шилинган, кўкарган жой йўқ, хуллас куч билан зўрлаш аломатлари йўқ. Шундай экан, уни зўрланган жабрланувчи дейиш ўринлими? У кўрсатмасида «уч йигит иморат ичига алдаб олиб киришди», -деб ёзган. Битмаган иморат ичига нима деб алдаб олиб кириш мумкин? Уйга бирон нарса кўрсатиш баҳонасида алдаб олиб кириш мумкиндир. Мантиқ шуки, қиз нима учун бораётганини билган. Аниқроқ айтилса, ўзида истак бўлган. Агар уч йигит орасида 3. бўлган тақдирда ҳам унга қўйилаётган айбни ўйлаб кўришга тўғри келарди. Ундан ташқари қизнинг кўрсатмасида йигитларнинг учта эканлиги аниқ айтилган. Дастлабки терговларда 3.га «шерикларингни айтасан!» - деб зуғум қилган бўлишди. Кейинроқ эса бу далил ҳам эътибордан кўтарилиб, 3.нинг ўзи якка айбдор сифатида ҳукм қилинади. Шубҳасизки, 3.нинг ота-онаси бу ҳукмга рози бўлишмайди. Қайта бўлиб ўтган суд уни айбсиз, деб топади. Энди прокуратура бу ҳукмга рози бўлмайди. Учинчи марта бўлиб ўтган суд 3.ни яна қамоқ жазосига ҳукм қилади. Ота-она энди республика прокуратурасига арз қиладилар. «Иш» прокуратура терговчиси томонидан қайта кўриб чиқилиб, 3. озод этилади. Адолатнинг тантана қилгани яхши. Аммо бу шодлик юзага чиққунига қадар 3. бир йил қамоқда ўтирди. «Ҳаёт - шафқатсиз, адолат эса умуман йўқ», - деган фикрни ҳақиқат ўрнида онгига сингдирди. Озодликка хурсандчилик билан чиқмади, юрагида қасос ўти билан чиқди. «Номусга тегиш, зўрлаш қанақалигини сенларга кўрсатаман», деган аҳдини амалга оширди. У то қўлга олингунга қадар бир неча қизни шармсор қилишга улгурди. Биз баъзан «айрим жиноятлар очилмай қоляпти», деб нолиймиз. Баъзан «мана бундай очиладиган бўлса очилмай қолгани ҳам яхшироқ эди», дегинг келади. Битта хато бир неча жиноятларни туғдирди.

Бу мисолларни эътиборингизга ҳавола этмоқликдан мақсад - ишда учрагувчи камчиликларни бўрттириб кўрсатиш эмас. (Хато-камчилик ҳамма соҳада ҳам бор. Фақат «хато қилмоқлик бордир, тузатмаслик оқибати - ҳордир», деган ҳикматга амал қилинса янада яхши.) Мақсад - ўсмирлар билан ишловчи терговчи зиммасидаги масъулиятни бўрттириб кўрсатиш. Биз ўсмирлар тақдирини ҳал этувчи «Иш»ларни бу соҳани яхши биладиган, ўсмирлар руҳий олаmidан хабардор мутахассисларга ишониш керак, деган фикрдамиз. Ҳар қандай бастакор болалар ёки ёшлар учун қўшиқ

яратавермайди. Жарроҳ ҳар қанча моҳир бўлмасин, болаларга тиф уришга журъат этавермайди. Кўп соҳалар «катталар» ва «болалар» деган бўлимларга ажратилгани каби милиция ва прокуратура тергов бўлимларининг, судларнинг ҳам махсуслашувига вақт етмадимикин? Болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси катталарниқидан алоҳида бўлгани каби бу ерга етиб келгунгача ўтадиган жараёнлар ҳам ажратилгани дуруст эди. Қонунга кўра, судгача бўлган жараёнда болалар ва ўсмирлар катталардан алоҳида қамокда ушланишлари шарт. Бунга шароит барча ерда мавжуд бўлмаганиданми ёки эътиборсиз қаралганиданми, ҳамиша ҳам риоя қилинавермайди. Ўсмирлар баъзан ашаддий жинойтчилар ўтирган хонага қўйиладики, бунинг натижасини гапирмасак ҳам тушунарлидир. Ўсмир ҳар қанча оғир жинойт қилмасин, уни яхшилар рўйхатидан батамом ўчириб, ёмонлар сафига умрбодга тиркаб қўймай, унга «адашган» сифатида муносабатда бўлсак айни муддаодир. Адашган ўсмирни ашаддий жинойтчига айланиб кетмаслигининг чораларидан бири эса - ҳуқуққа доир идоралар вакиллариининг жазоловчи куч эмас, шафқатли ва адолатли дўст сифатида иш юритишларидир.

Милиция ишларида «махфийлик» деган тушунча бор. Махфийликни инкор этиш мумкин эмас. Ҳамма ишни очиқ-ойдин олиб бориш имкони ҳам йўқ. Кўп жинойтлар махфий равишда амалга оширилади, излар беркитилади. Уни фош этишда ҳам ҳудди шу йўлдан борилади. Лекин болалар ва ўсмирларга доир ишларда махфийлик чегарасини озгина очиш керакмикин? Масалан, ахлоқ тузатиш колониясидагиларнинг нечтаси қайси вилоят, қайси тумандан экани, жинойт турлари, тарбияланувчиларнинг ўзларини тутишлари каби маълумотлар жамоатчиликка маълум қилиб турилса, ўсмирлар орасида олиб борилаётган ишларда нафи тегармиди, деб ўйлаймиз.

Нақадар шафқатсизсан, эй ёруғ дунё!

**«Ўзингдан кўр...»*

**Ёзувчининг кўз ёшлари*

**Қамаш шартми?*

**Бургага аччиқ қилиб*

Сарлавҳада ўқиганингиз бу нидо хаёлимиз маҳсули эмас. Юракдан вулқон каби отилиб чиққан бу аламли хитобни биз озодликдан маҳрум этилган йигитчанинг кундалик дафтарида ўқидик. Жинойтчи ўсмирлар сақланадиган ерни «колония» деб аталишини айтдик. Энди унинг мазмунига келсак, «колония» - лотин тилида ўзга юртдан келиб жойлашишни англатади. Шунга кўра, жинойт олампидан юлиб олиниб мажбуран жойлаштирилганлар, деган мазмунда қабул қилсак ҳам бўлар. Бу ерга ҳукм қилинганларни катталар каби «махкум», деб аташмайди. Бундагиларнинг номи - «тарбияланувчи»дир. Милиция ходимлари эса «тарбиячи зобитлар» деб юритилади. Бу ер нима деб аталишидан қатъи назар қамокхона бўлса-да, катталарники каби қуроли соқчилар билан қўриқланмайди. Бунда дарс ўтилувчи синфхоналар, ҳунар

ўргатувчи устахоналар мавжуд. Хуллас, жиноятчини эмас, адашган боланинг кўзини очиб, тўғри ҳаёт йўлига йўлловчи барча зарур масалалар инобатга олинган.

Менинг тоғам, атокли ёзувчи Мирзакалон Исмоилий Сталин замонида «халқ душмани» деган тухмат билан қамалиб, Қарағанда кўмир конларида умрларининг тўрт йилини ўтказган эдилар. Гап келганда айтиб ўтсам, «Фарғона тонг отгунча» романининг биринчи китоби шу қамокхонада ёзилган эди. Тоғам қамокдаликларида суюкли фарзандларидан бири Ойзухра опам ўн уч ёшларида вафот этганлар. Тоғам оқланиб, озодликка чиққанларидан сўнг қизларининг хотирасига атаб, ўсмирлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Бизнинг роман» қиссасини ёзган эдилар. Орадан йиллар ўтиб, қарилик ёшига етганларида шу қиссанинг давомини ёзиш истаги туғилди. «Асар қаҳрамони Тўлавоё шўхликдан шумликка ўта бошлаган эди. Шумликнинг оқибати нима бўлади, шуни ёзмоқчиман», дедилар. Асар давомини мўлжаллаб қўйган ҳам эдилар. Режа бўйича, ёзувчининг уйига оқшом чоғи нотаниш бир киши кириб келади. Маълум бўлишича, у адибнинг китобдаги қаҳрамони - Тўлавоё экан. «Сиз мени ёзишга ёзиб қўйиб, кейин унутдингиз. Сиз ёзган воқеалардан сўнг мен ёмон йўлга кириб кетдим. Қамалдим. Шундан кейингина кўзим очилди. Энди бошимга тушган савдоларни ёзинг, токи бошқаларга ўрناк бўлсин», дейди у. Тоғам режаларини гапира туриб, «кимнинг бошига нима ташвиш тушса ўзгача эмас, ўзидан кўрсин. Янги асарнинг номи шунинг учун «Ўзингдан кўр», деб аталади», дедилар. Ўша пайтда камина Ёзувчилар уюшмасида жамоатчилик асосида бошқарадиган «фантастика ва детектив адабиёти кенгаши» болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колонияларини оталиққа олган эди. Биз ҳар якшанбада турли адабий учрашувлар ташкил қилар эдик. Тоғамнинг ниятларини эшитгач, «болалар колониясига бориб келасизми?»-деб сўрадим. Очиги, «қамокхона нималигини яхши биламан, боришим шарт эмас», деган жавоб кутган эдим. Лекин хасталикларига қарамасдан маҳбус - тарбияланувчилар билан учрашиш истагини билдирдилар. Колониядан қайтиб келганларидан сўнг «учрашдингизми, таассуротларингиз қандай?»-деб сўрадим. Шунда ёзувчи кўзларида ёш пайдо бўлди. Лаблари титраб, дарров гапира олмадилар. Бир оздан сўнг йиғламсираб: «Шу болалар қамокда ўтирадиган болаларми, а? Ўқиш ўрнига, ота-онаси бағрида ўйнаб-кулиш ўрнига нима учун қамокда ўтиришибди?»-дедилар. Тўрт йил уруш фожиаларини кўрган, Сталинграддан Берлингача борган, сўнг эса тухмат билан қамок жафоларини кўрган одамнинг дийдаси қаттиқ бўлиши керак эди. Лекин ёзувчининг қалби тош эмас эди. У болаларнинг озодликдан маҳрум эканликларига чидай олмади. Ўша учрашув хаста юракка илҳом ва далда бериб ахлоқий асарни ёздилар. Бу асар ёзувчининг васияти ўрнида қолди.

Ёзувчилар ҳиссиётли бўлишади, дерсиз? Ҳа, тўғри. Лекин ҳиссиётсиз одам ҳам бу ердаги болаларнинг мунгли нигоҳларини кўрса эзилиб кетиши аниқ. Тарбияланувчилар сиртдан қаралганда мўъмин қобил кўринсалар-да, уларнинг бу ерга келгунларича қилган қилиқлари, айримларининг бу ерда кўрсатаётган хунарлари билан танишсангиз, эҳтимол ачиниш ҳиссидан ҳоли

бўларсиз. Мирзакалон Исмоилий каби ҳамма ҳам ҳиссиётга берилиб, кўзига ёш олавермайди. Ўша йиллари яна бир ёзувчини колониядаги учрашувга таклиф қилганимизда у қатъий рад этиб: «Бу тадбирларнинг сира фойдаси йўқ, у ерга тушганларнинг биронтаси ҳам одам бўлиб чиқмайди», - деди. Унинг гапи бизга малол келди. Агар ўша ерда унинг фарзандими ё набирасими ёки жияними бўлганида бундай шафқатсиз тарзда гапирмас эди. Барчамиз учун афсусли ери шундаки, ўша ёзувчимизга ўхшаб фикрлайдиганлар орамизда озми-кўпми учрайди. «Болалар колониялари янада пишиб етилган, уддабурро жиноятчилар етиштириб берувчи мактабдир», дегувчиларни ҳам учратганмиз. Расули мухтарам саллоллоҳу алайҳи васаллам жаноби Ҳакдан ривоят қилган сўзда Оллоҳ Таоло шундай буюради: *«Эй бандаларим! Мен бандамнинг гумонидаман. Мен сен билан биргаман. Агар мендан яхшиликни гумон қилсанг, яхшилик бўлади. Ёмонликни гумон қилсанг, ёмонлик бўлади.»* Шунга кўра, биз қамокдаги ўсмирларга нафрат кўзи билан қарасак, улардан ҳам нафрат назарини оламиз, уларнинг тўғри йўлни топа олишларига ишонмасак, зулмни касб қилиб олган ашаддий жиноятчига эртами кечми ўзимиз рўпара келамиз, чўкаётганга ёрдам қўлини чўзмасак, бу гуноҳимиз учун қачондир ё фарзандимиз ё яқин қариндошимиз тақдири билан жавоб берамиз. Шуларни унутмасак бас.

Мазкур рисолаи ёзишга тайёрланаётган пайтимизда жиноятга доир қидирув нозирлари, терговчилар, суд ҳакамлари ва шу соҳага яқин кишилар билан суҳбатимиз чоғида «ўсмирларни қамаш шартми, уларни тарбиялашнинг ўзга чораси йўқми?» деган савол билан мурожаат этдик. Уларнинг 93 фоизи «қамаш шарт, қамокда қанчалик узоқ ўтирса жамиятнинг ташвиши шунчалик камаяди», деган фикрни билдирдилар. «Жамиятнинг ташвиши», деганда улар энг аввало ўзларининг тинчини ўйлаганлари биз учун сир эмасди. Бизни ажаблантирган нарса бошқа эди: суҳбатдан маълум бўлишича, болаларни узоқроқ қамаш тарафдорларининг биронтаси колонияга бормаган, ундаги шарт-шароитлар, тарбия усуллари билан таниш эмас экан.

«Болаларни жинояти учун қамаш шартми?» деган муаммо бутун дунёдаги шу соҳа мутахассисларини ўйлатиб келади ва ҳар бир мамлакатда ўзига ҳос равишда ечимни топишга уринишади. Масалан, Чехияда жиноят билан ушланган болаларнинг 20-26 фоизигина қамок жазосига тортиларкан. Бу кўрсаткич Германияда 10-20, Полшада 4-6 фоизни ташкил этаркан. Бу уч мамлакат бир-бирига қўшни эканини эътиборга олсак, масалага ёндашиш бўйича ҳам яқинлик мавжуд эканини кўрамиз. Шу томонлардаги мутахассисларнинг фикрича, болаларни кўпи билан олти ҳафта қамокда ушлаб туриш кифоя қилади. Бола қамокда кўп ўтиргани сайин ундаги ижобий хислатлар камайиб, салбий иллатлар кўпайиб бориши мумкин экан. Полшага ҳос бу далил у ердаги бир тадбирни ёдимга туширди. Мамлакатда «болалар ва ёшлар орасидаги гиёҳвандликка қарши барчамиз биргаликда курашамиз!» деган шиор кун тартибига қўйилиб, одамлар белгиланган кун ва соатда кўчага чиқиб, бир-бирларининг қўлларидан маҳкам ушлаб, жонли занжир ҳосил

қилганлар. Бу манзара жамиятнинг ўз фарзандлари тақдирига бефарқ эмаслигига ишора эмасми?

Кейинги йилларда бизнинг юртимизда ҳам бу масаланинг ижобий ҳал этилишига эътибор қаратиляпти. Айрим ҳолларда болалар камалмай, жамоатчилик тарбиясига топшириляпти. Баъзи болаларни маҳаллалар ҳимояларига олишяпти. Маълум жиноят учун белгиланган жазо муддати ҳам қисқартириляпти. Авфи умумийда ҳам биринчи галда болаларга имтиёз бериляпти. Бу тадбирлар келгусида яхши натижалар беришига умидимиз бор. Аммо жазо белгилашдаги либераллашув жараёнида жазо муддатини камайтириш билангина кифояланмай, қадим донишманд Афлотун айтганидай, масаланинг маънавий томонини ҳам ечишга уриниш керак. Бу нима дегани? Дейлик, бир одамнинг жинояти учун етти йилдан ўн йилгача қамоқ жазоси берилиши керак. Ўша одам ўзининг жиноятини шу даражада ҳис қилсинки, «етти йилми, ўн йилми - ўзинг танла», дейилса маънавий юксаклик ила: «менинг жазоим ўн йилга лойиқ», десин, ҳакам эса унинг айбини тушуниб етганини инобатга олиб, энг кам жазони белгиласин. Шунга кўра, боланинг қамоқда узоқ ўтириши муҳим эмас. Муҳими - у қандай айб иш қилиб қўйганини тушуниб етсин ва бу йўлдан қайтсин.

Қамалган болаларнинг тақдирини кўп йиллардан бери кузатаётган киши сифатидаги бизнинг хулосамиз шуки, бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирмаслик керак. Тўғри, бадбин одамлар ўйлаганидек, тузалиши амри маҳол бўлган йигитчалар ҳам бор. Аммо ундагиларнинг кўпи бу ердан кутилиб чиққач, ҳалоллик йўлида юрмоқликни орзу қилади. Озодликка чиққунча эса...

Озодликдан маҳрум этилишнинг ўсмир руҳиятига қанчалар таъсир этишини баён этишга қалам ожиз. Кечагина ҳамма айбни ўз бўйнига олиб мардлик қилаётган йигитча бу остонадан ҳатлагач, бошқача одамга айланади. Озодликдаги, ҳатто тергов давридаги эркаликларини, инжиқликларини бу олам кўтармайди. Бола фақат иссиқ уйидангина, яхшими-ёмонми дўстлари бағридангина эмас, кўника бошлаётгани жиноят олаmidан ҳам юлиб олиниб бу ерга ташланади. Энди у меҳнат қилишга мажбур, аммо меҳнат турини ўз истагига кўра танлай олмайди. Бунда ўзига ўхшаганлар бор, бироқ, истагани билан сўзлашиб, истамаганидан нари юриш ҳуқуқидан маҳрум. Бўш вақти кўп, лекин хоҳлаган мусиқани эшитолмайди, истаган пайтда ётиб хордиқ чиқаролмайди. Ҳатто таомланиш борасида ҳам қатъий чегаралар орасида яшай бошлайди. Унинг тўғри гапига ҳам ишонқирашмайди, ҳатта-ҳаракатини гумон билан кузатишади. Уйдагилар киритган нарсаларни титиб текширишади. Бундай чеклаш, чегаралаш, таъқибларни бола колония тартиби сифатида эмас, балки ўзи учун хорлик ва хўрлик деб қабул қилади.

Боласи колонияга тушган оила янада оғирроқ маънавий азобга дуч келади. (Нобоп оилалар бундан мустасно. Улар учун фарзанд ўз бағридами ё қамоқдами - барибир.) Демак, симтиконли баланд деворнинг ҳар икки томонида алам ва қайғу ўзининг темир тирноқлари билан тирик жонларни азобга солаверади.

Билмайин босдим тиконни - тортадирман жабрини,

Билсам эрдим, босмас эрдим, тортмас эдим жабрини...

Бу - қалб ноласи, кечикиб очилган онгининг қайғули фарёди. Энди бунинг қанчалар фойдаси бор, Худо билади.

Бундаги тарбиячилар турли усуллар ва услублар билан болаларни тўғри йўлга йўллашга уринадилар. Биз уларнинг ишларини таҳлил этиб, танқид қилиш фикридан узоқмиз. Аммо ҳақиқат шуки, бундаги қайта тарбиянинг оқибати жамият кутган даражада бўлмаяпти.

Ровийлар дерларким: *«Бир йигитча ўғрилик ҳунарини эгалламоқчи бўлибди. Унга: «Энг зўр ва маҳоратли ўғри Бағдодда яшайди, бориб, ўшанга шогирд туш», деб маслаҳат берибдилар. Йигитча маслаҳатга амал қилиб, Бағдод шахрига борибди, машҳур ўғрини топиб, муддаосини айтибди. Ўғри мамнуният билан уни кутиб олиб, меҳмон қилмоқчи бўлибди. Йигитча таомга ўнг қўлини узатиши билан, билагига уриб: «Овқатни чап қўлинг билан ейсан!»- деб буюрибди. Йигитча буйруққа итоат этмоқчи бўлибди-ю, аммо чап қўлда таом емоқликнинг иложини қилолмабди. Охири: «Устоз, мен узоқ йўл юриб келдим, толиқдим, очман. Чап қўлда егин, деб мени қийнаманг»,- деб ёлборибди. Шунда устоз бўлмиш ўғри дебди-ки: «Таомни фақат ва фақат чап қўлда ейсан. Ўғри бўлмоқликнинг биринчи шартини - шудир. Сабабки, ўғирлик қилиб юриб, қачондир тузоққа тушишинг тайин. Ана шунда сенинг ўнг қўлингни кесадилар. Ўнг қўлдан ажралганинда чап қўлда овқат ейишга қийналмайсан.» Бу гапни эшитган йигитчанинг кўз олдига кесилган қўли келиб, ўғрилик ҳунарини олмоқлик орзусидан воз кечган экан.»* Мазкур ривоят ҳар қанча ибратли бўлмасин, қамоқдаги болага етарли таъсир эта олади, дея олмаймиз. Бағдодлик устоз бир-икки ҳунарни ўргатиб, бир-икки ўғирликка олиб боргандан кейин чап қўлда таом емоқлик шартини айтганида ўша йигитча ҳам орзусидан қайтмаган бўларди.

Колонияда белгиланган тартиб-қоида ҳар қанча назорат қилинмасин, унга бўйсунмайдиганлар, ёки тартиб бузувчилар учраб туради. Бу ерга кирганимизда бошлиқ бир йигитчани чақиртирди. Тарбияланувчининг эғнида эскироқ пахталик калтатўн диққатимизни тортди.

-Кеча янги пахталик олувдинг, қаёққа гум қилдинг?-деб сўради бошлиқ.

Йигитча дарров жавоб бермай, бошини ҳам қилиб тураверди. Савол яна такрорлангач, «йўқотиб қўйдим», деди. Бошлиқ бизнинг олдимизда ҳақиқатни ошкор қилишни истамай, уни чиқариб юборди-да: «Алдаяпти,-деди,- бир кути сигаретга алмаштириб юборибди.» Йигитча алмаштирмаса-да, кечаси алмаштириб қўйишлари ёки очикчасига зўрлик билан тартиб олишлари ҳам мумкин эди. Худди кўчадаги каби бу ерда ҳам «зўр»лар мавжуд ва улар болаларга сезиларли салбий таъсирларини ўтказа оладилар. Айрим болалар колония маъмуриятидан эмас, кўпроқ ўша «зўр»лардан кўрқадилар. Мутахассисларнинг кузатишларича, колониядагиларнинг чорак қисми бошқаларни тартибни бузиб туришга ундар экан. Бешдан бир қисми эса маъмуриятга бўйсунмаслиги, қочишга уриниши билан ажралиб турар экан. 10-13 фоизи эса тартибни бузишга бошқаларни ҳам жисмонан, ҳам маънан мажбурлар экан. Мана шундай ташқи таъсир натижасида бу ердаги адашганлар

«маънавий бойлик», «жамият манфаати» деган тушунчалардан узоқлашаверадилар. Ҳатто вақт ўтгани сайин улар учун инсон ҳаётининг сарик чақачалик қадри қолмайди.

Озодликда уларнинг атрофида озми-кўпми соғлом муҳит бўлади. Тутқунлар эса бундан маҳрумлар. Улар озодликдаги тенгдошларидан ҳар томонлама ортда қоладилар.

Колонияга тушганига ҳали бир йил бўлмаган болалардан «Куч ишлатмасдан бирон нимага эришиш мумкинми?» деб сўраганимизда уларнинг 48 фоизи «Мумкин», деб жавоб беришди. Бу ерда икки ярим-уч йилдан бери ўтирганлардан сўралганда эса бу рақам 13 фоизни ташкил этди. Бир йил ўтирганларнинг 14 фоизи шафқат ва меҳрибонликни ожизлар иши, деб баҳолаган бўлсалар, икки ярим-уч йил ўтирганларнинг 33 фоизи шундай фикрни билдирдилар. Демак, бола қамоқда қанча кўп ўтирса, шунча кўп шафқатсизроқ бўлиб бораркан.

Баланд девор билан ўралган колониянинг ёзилмаган, аммо бажарилиши мажбур ўзига хос қонун-қоидалари бор. Бу ўринда маъмурият таъсис этган қоидалар назарда тутилмаяпти. Худди катталар қамоқхонасида бўлганидек, бу ерда ҳам норасмий хўжайинлар - «зўр»лар мавжудлигини айтдик. «Тарбияланувчи»лар орасидаги муносабат кўп ҳолларда уларнинг истаги асосида юритилади. «Хўжайинлар» - ёши катта, қайта-қайта қамалганлардан иборат бўлади. «Тарбиячи-зобит»ларни қийновчи аосий масалалардан бири ҳам шу «хўжайин»лардир. Болаларни кўрқитиб, зўрлаб, ҳатто қийнаб ўз оламларига тобе қилувчилар ҳам айнан шулардир.

Остона ҳатлаб кирган жиноятчи ўсмирни кутиб олувчилар унга жиноятига қараб муомала қиладилар. Қотилга бир муносабат, ўғрига бошқачароқ, номусга тегувчига эса бутунлай ўзгача. Номдорроқ жиноий гуруҳ қаторида қамалганларнинг мартабаси баландроқ, адашиб пушаймон еяётганларники қуйироқ, эҳтиётсизлиги оқибатида жиноятга тасодифан аралашиб қолганларники янада бошқачароқ. «Тарбияланувчи»лар орасидаги зулм, зўрлик, адолатсизлик оқибатида турли кўнгилсиз ҳолатлар учраб турадики, бу ҳақда сиз билан бизга маълум қилинмайди. Биз мазкур бобда буларни тадқиқ қилишни муддао қилиб қўймаганмиз. Бизнинг мақсадимиз озодликдан маҳрум боланинг руҳиятидаги ўзгаришларни ўрганиш.

Бир масала бўйича озод йигитча билан тутқун ўсмирнинг фикри айри-айри бўлиши табиийдир. Ҳаётга қараш, уни тушуниш, хулоса қилиш ҳам турличадир. Сиз билан биз диққат қиладиган нуқта ҳам айнан шу ерда: ўсмир озодликка ҳаёт ҳақидаги ўзгача фикр билан чиқади. Ундаги ўзгача фикр фақат ўз ақлининг маҳсули, дея олмаймиз. Бола ҳар қанча ақлли бўлмасин, унинг дунёқарашига атрофидагиларнинг таъсири сезиларли бўлади.

«Агар сизга пул зарур бўлиб қолса қаердан топасиз?» деган саволга озодликдаги ўсмирлар бундай жавоб қайтардилар: сўралганларнинг 37 фоизи ота-онаси ёки қариндошларидан илтимос қилишини айтди. 33 фоизи ўртоқларидан қарз олишга умидвор. 24 фоизи бирон ерда ишлаб топишига ишонади. 6 фоизи бирон буюмини сотиши мумкин экан. Тутқундаги

Ўсмирларнинг жавоблари эса булардан анчагина фарқ қилади. Уларнинг кўпчилиги «ҳар қандай йўл билан ҳам топиш» тарафдори. «Ҳар қандай йўл», дейилганда ўғирлик ёки талончилик назарда тутилгани аниқ. Лекин болалар бу йўлга «тиланчилик қилиш ҳам айб эмас», деб қўшимча қилдилар. Лекин бу қўшимчага унча ишонмадик, бу ердан чиққанлар тиланчилик қилишмаса керак, деб ўйладик. Тутқунликдагилардан сўралганларнинг яна бир гуруҳи «мўмай пул топиш учун таваккал қилиш керак», деб айтишди. «Таваккал»нинг маъносини ҳам шарҳлаш шарт эмасдир. Ҳар ҳолда озодликдаги болалар пул учун таваккал қилмоқликни нодонликдан, деб ҳисобладилар. Қамокдагилар эса «пул қандай топилиши муҳим эмас, муҳими пул топиш!» деган фикрда қатъий қолдилар.

Ўсмирлар дунёқарашини аниқлаш учун турли саволлар берилди. «Ўзингга истамаган нарсани бировга ҳам истама» - озодликдагиларнинг 67 фоизи, тутқунларнинг 31 фоизи шу ақида бўйича яшамоқ мумкин, деб ҳисоблайди. «Агар бировнинг манфаатига зид келмаса, ҳар бир одам ўз истаги билан яшаши керак» - озодликдагиларнинг 59 фоизи шундай фикрда. Тутқундагиларнинг кўпи саволни «ҳар бир одам ўз истагича яшаши керак», деб тузатишибди. «Қизлар эркакларнинг талабини қондириш учунгина мавжуд» - озодликдагиларнинг 29 фоизи, тутқунларнинг 82 фоизи шу фикрда. «Майхўрлик - дунё лаззатидир.» - озодликдагиларнинг 28 фоизи, тутқунларнинг 77 фоизи шу шиорни маъқул кўрди. Мазкур тадқиқот ўн олти ёшли ўсмирлар орасида ўтказилди. Қонун масаласидаги сўров ҳам турли натижа берди. Бизга бу борада тутқунларнинг фикри муҳим: 47 фоиз ўсмир қонун билан мутлақо қизиқмайдилар ва қизиқмасликлари сабабини тушунтириб бера олмайдилар. 17 фоизи қонунни ўрганиш истагида, уларнинг фикрича қонун инсон ҳуқуқларини ҳимоя қила олади. 36 фоиз бола эса бу фикрга қарши.

Болаларнинг кучга муносабатлари ҳам бир хил эмас. Айниқса қамокдагиларнинг бу соҳадаги фикрлари бутунлай ўзгача. Улардан «Ўзаро келишмовчиликларни қандай ҳал қилган маъқул?»- деб сўраганимизда ярмидан кўпи куч ишлатишни маъқул кўрдилар. Ҳолбуки озодликдаги болаларнинг қарийб етмиш фоизи келишмовчиликни тинч йўл билан ҳал қилиш тарафдорлари эдилар. (Фарққа эътибор беринг!) Тутқундаги 21 фоиз бола тинч йўл тарафдори бўлди. 17 фоизи бошқа бирон йўл топиш керак, дейишди. Аммо қандай йўл эканини ўзлари ҳам аниқ билишмади.

«Бировнинг сўкишига қарши қандай жавоб қилиш керак?» деган саволга озодликдаги болаларнинг 33 фоизи «мушт билан», деб жавоб қилишди. (Айримлари «жавоб сўкишнинг турига боғлиқ. Агар онадан сўкилса муштан бошқа чора йўқ», деб изоҳ беришди.) 55 фоизи «сўкишга сўкиш билан жавоб қилиб масалани ойдинлаштириш керак», деди. 12 фоизи «Биров сўкса, эшитса ҳам эшитмаганга олиб индамаслик керак», деган оғир вазифани зиммаларига олдилар.

Ўзаро келишмовчиликларни куч билан ҳал этиш тарафдорларининг қарийб тўқсон фоизи сўккан одамни албатта мушт билан «сийлаш» шарт деб

ҳисобладилар. Ўн фоизи сўкишга сўкиш билан жавоб қайтариш билан кифояланар эканлар. Сўкишни эшитиб, эшитмаганга олиш бу тоифа учун уят экан. Ўзаро келишмовчиликларни тинч йўл билан ҳал қилса бўлади, деб ҳисобловчи болаларнинг 45 фоизи сўкишга сўкиш билан жавоб беришни тўғри, деб ҳисобладилар. Фақат 14 фоизи мушт ишлатишни сўнгги чора, деб билдилар.

Хўш, куч ишлатиш тарафдорлари кимлар? Сиз албатта «зўр»лар, дерсиз? Фикрингизни рад этмаймиз. Аммо фақат улар эмас, афсусли жойи шунда. Ҳаётда кўп калтакланган ёки ҳақоратланган ўсмирлар, бошқачароқ айтсак «аламзадалар» куч ишлатиш тарафдорларининг аксарини ташкил этадилар. Яна афсусли жиҳати шундаки, бу аламзадалар фикрларини амалга оширишга жуда яқин бўладилар.

Келишмовчиликларни фақат куч ишлатиш йўли билан ҳал этиш тарафдорларининг озодликдаги ҳаётлари билан қизиққаннимизда мана бу манзара намоён бўлди: уларнинг 13 фоизи отаси томонидан доимий равишда калтакланган, 9 фоизини оналари ва акалари савалаган, 6 фоизи синфдошлари томонидан, қолган қисми кўчадаги таниш-нотаниш болалар томонидан калтакланиб турилган.

Ўсмир ёшидагиларнинг камдан кам қисми ёлғиз пайтида биров билан муштлашади. Тўда бўлиб олиб муштлашишларини аввал ҳам айтиб, бир-икки мисол ҳам баён қилиб эдик. Энди тутқунликдаги болаларнинг шу масалага доир қарашлари билан танишсак. Албатта, колонияда тўдаларга бўлиниб олиб, очиқчасига муштлаша олишмайди. Маъмурият бунга йўл қўймайди. Калтаклаш пинҳона тарзда амалга оширилади. Лекин бундагиларнинг ҳаммаси бўлмаса-да, маълум бир қисми маълум тўданинг аъзоси сифатида муштлашувларда иштирок этган. Баъзиларнинг бу иштироки жазосиз қолган бўлса, баъзилари айнан шу иштироки учун, ўзларининг тиллари билан айтилса: «арзимаган иш учун» қамалишган.

«Агар нотаниш ёки сизга рақиб бўлган тўда билан муштлашиш зарурияти туғилса, сиз нима қилар эдингиз?» -деган саволга сўралганларнинг 79 фоизи «шерикларимни қўллаш учун мен ҳам урушаман», - деб жавоб қайтарди. 20 фоизи олишувни тўхтатишга ҳаракат қилишини айтди. Қолгани бунақа маш-машадан ўзини четга олмоғини билдирди. Маълумки, бунақа олишувда баъзан қурол ҳам ишлатишади. Шу масалага муносабатлари сўралганда дўстларни ҳимоя қилиш учун муштлашувчиларнинг 60 фоизи қуролланишга шай эканликларини билдирдилар. 13 фоизи эса қурол ишлатишни рад этди. Қолганлари аниқ фикрга келолмади. Қурол ишлатиш тарафдорларининг 28 фоизи қўлига пичоқ, кастет, занжир ёки шу каби совуқ қурол олиши мумкин экан. 23 фоизи ўзи ясаган махсус мосламадан фойдаланишни аъло кўрар экан. Мана шу нуқтага эътибор берайлик. Биринчи тоифа қўлига нима тушса шуни ишлатади. Иккинчи тоифа эса махсус мослама ясаб тайёрланыпти. Биринчи тоифа қуролдан фойдаланмаслиги ҳам мумкин. Иккинчиси албатта ишлатади. 10 фоиз бола газли баллончаларни, 6 фоизи тўппонча ёки қирқма милтиқни, 4 фоизи портловчи бирон моддани маъқул кўрди. Бу рақамлар бекорга

келтирилмаяпти. Дикқат қилинг: улар шунчаки муштлашувни назарда тутишмаяпти. Бу муштлашув болаларнинг безорилиги ҳам эмас. Бу рақамларнинг ортида зулм шарбатидан маст жиноятчилар турибди. Қамокда ўтирган ерида қурол ишлатишни маъқул кўраётган ўсмир озодликка чиқиб, хаёлини амалга оширмайди, деб ким кафолат бера олади?

Жинояти учун жазога ҳукм қилинганларнинг барчаси аралаш тарзда битта колонияга юборилмайди. Майдароқ жиноятлар учун алоҳида, жиддийроқлари учун бошқа колония мавжуд. Лекин бу ҳам колониядаги табақаланишнинг олдини ололмайди. Ҳар икковида ҳам «зўр»ларнинг табақаси бошқаларга таъсир ўтказаверади. Тутқунликдаги болаларнинг ёшлари ҳам табақаланишга таъсирини ўтказади. Табиий-ки, 14-15 ёшдаги болалар «зўр»лик шохсупасига даъво қилолмайдилар. Аксинча, ёши кичик бўлгани сайин юқоридан тазйиқ кучайиб бораверади. Ҳуқуқ илмида қайта-қайта қамалувчиларни «рецидивист» деб атайдилар. Сиз эҳтимол рецидивистлик катталарга ҳос, дерсиз? Ҳа, бизга шундай туюлади. Аммо афсуслар бўлсинким, бу ҳол ўсмирлар орасида ҳам учраб туради. Колонияда ўтирган рецидивистларнинг ярмидан кўпи биринчи марта 14-15 ёшида қамалган. 10-14 фоизи эса 16-17 ёшида қамалган. Ҳолбуки, 16-17 ёшлилар 14-15 ёшлилардан кўпроқ қамалишади.

Колонияда тарбиячи-зобитларга мушкуллик туғдирувчи яна бир нарса - бундагиларнинг ҳар бири ўзича бир олам. Руҳий ҳолати жихатидан бир-бирига яқинлашмайди. Озодликда бир синфда ўқийдиган болаларнинг дунёни англаш масаласида бир-бирига яқинлиги мавжуд бўлади. Чунки кўп йиллар давомида улар бир муҳитда тарбияланадилар. Тутқунликда эса ўзгача ҳолатни кузатамиз. Мисол учун қотилларни олиб кўрайлик: ҳуқуқ нуқтаи назаридан уларнинг номлари бир - қотил. Аммо қотиллик сабаблари ва бажариш усуллари ҳар қил бўлганидек, жазо пайтидаги уларнинг руҳий ҳолатлари, пушаймонлик даражалари ҳам турличадир. Аввалроқ ҳикоя қилганимиз, хориж киноларини кўп кўриш таъсирида онаси ва акаларини ўлдирган ўсмирни эслайлик. Энди унинг ёнидаги яна бир қотилни кўз олдимизга келтирайлик. Бу болани кўчанинг «зўр»ларидан иккитаси узоқ вақт қийнаган. Охири уни қувиб келиб уйига бостириб кирган. Шунда фарзандини ҳимоя қилмоқчи бўлган отани ҳам калтаклашган. Бу хўрликка чидай олмаган бола ошхонадан пичоқ кўтариб чиқиб «зўр»ларга ташланган. Уларнинг бири боланинг кўз олдида жон таслим қилган, иккинчиси касалхонда ўлган. Бола эҳтиёт чорасини меёрдан ошириб юборгани учун қамалган. Ана энди ҳар иккала қотилнинг кундалик турмушини ҳис қилишга уриниб кўринг. Иккаласи икки олам эмасми? Сиз айтишингиз мумкинки, биринчи бола тузалмайди, озодликка чиққанидан кейин ҳам қонсираб одам ўлдираверади. Бу гумонингизда эҳтимол жон бордир. Лекин бу ўринда ҳам умиддан чекланмаслик керак. Тўғри, дастлабки кунлари бола қандай мудҳиш жиноят қилиб қўйганини етарли идрок эта олмади. Лекин вақт ўтиб, ҳуши ўзига келиши мумкин-ку? Пушаймон оловида куйиши мумкин-ку? Иккинчи боланинг афсусли кунларини баён этмасак ҳам бўлар. Биз бошқа

нарсадан ҳавотирдамиз: ўз сафларини ёшлар ҳисобига тўлатиб боровчи жиноят олами буларнинг қайси бирини ўз бағрига тортишга уринар экан?

Колонияда ўғирлик билан қамалганларни кўпроқ учратиш мумкин. Рецидивистларнинг кўпроқ қисмини ҳам айнан ўғрилар ташкил этишади. Шу боис ўғри-ўсмирларга хос айрим жиҳатларга эътиборингизни тортамыз. Аввало таъкид жоизки, ўғрилиқнинг барчаси ҳам очилавермайди. Бунинг сабаби: ўғрилиқ ҳунари ибтидоий кўринишдан чиқиб, мукаммаллик даражасига кўтарилди. Ўғрилар милицияни чалғитишнинг кўп усуллари эгаллаганлар. Иккинчи сабаби: милиция ходимлари майда ўғирликларни очишга унчалик рағбат билдирмайдилар. Даъвоимизнинг исботи учун икки мисол келтирамыз: меҳмонлар билан музейга кириб кетдиг-у, буюмлар машинада қолаверди. Ҳайдовчи ҳам музейга қизикиб кирибди-ю, эшикни очиб хотиржамлик билан олиб кетаверган. Гавжум кўча, биров кўрган, биров кўрмаган. Меҳмон ҳузурида ҳижолат бўлиб милиция чақирилди. Милиция биринчи навбатда ҳайдовчини бурувга олди. Меҳмон кузатиб юборилгач, милиция нозир «ўғрини топайликми?»- деб сўради. (Саволнинг ажабтовурлигини қаранг!) Даъвогар томон «Топа оласизми?» - деб сўраб, очикчасига «йўқ»- деган жавоб олди-ю, уларни безовта қилгани учун узр сўраб даъвосидан воз кечувчи аризани ёзиб берди. Иккинчи ҳолатда машина юкхонаси очилиб, дипломат ўғирланган. Уни кўрганлар бор. Даъвогарнинг ўзи ўғриларнинг шеригини кўрсатиб берган. Унинг айтишича, машинани қўйиб қулфлаётган пайтда бир бола «зира олинг, амаки», деб келган. Шу баҳонада машинани кузатган. Ҳайдовчи шу болани назоратга олишни илтимос қилди. Аммо унинг гумонига эътибор берилмади. Орадан бир ой ўтгач, терговчидан мактуб олди. Унда айтилишича, авфи умумий хусусидаги қарорга биноан ўғирликка доир жиноий иш тўхтатилган экан. Ўсмирлар орасида ўғирликнинг камаймаётганига яна қандай сабаб излаш керак? Ўрни келганда айтиш жоизки, ўн йил аввал юртимизда машина ўғирлиги авж олган эди. Бу жиноят учун жазо кучайтирилгач ва милиция ходимларининг ҳаракатлари сезиларли жонлангач, ижобий натижага эришилди. Бундай жиноятлар энг паст даражага тушди. Кейинги пайтда жазо юмшатирилгач, жиноятнинг бу оламида яна жонланиш сезилди. Жазони либераллаштириш ҳақида гапирганимизда масаланинг бу томонини ҳам ўйлаб кўришимиз керакмикин?

Энди аввалги масаламизга қайтсак, тутқундаги ўғриларнинг биз ўрганган пайтдаги 39,6 фоизи биттагина ўғирлиги учун қамалган экан. Умумий ҳисобда олинганда эса ўсмирларнинг 60 фоизи тўда бўлиб иш кўрганлар. Бир неча ўғирликни бўйнига олганларнинг маълумотига кўра, уларнинг 7,5 фоизи ҳафтада икки-уч марта ўғирлик қилган. 17 фоизи ойда икки-тўрт марта, 20,7 фоизи эса уч ойда тўққиз-ўн марта «ов»га чиққан. Ўсмирларга хос ўғирликнинг катталарникидан фарқли томони шундаки, уларнинг ҳаракати махсуслашмаган бўлади. Бошқачароқ айтсак, тасодифлардан фойдаланишга ҳаракат қилишади. Масалан, қаернингдир эшиги очиб қолган, кимдир пулини яширган жойини ошкор қилиб қўйган ёки автомашина қаровсиз қолган... Машина ичидаги

қимматбаҳо буюмни кўрган бола тош билан ойнакни уриб синдиради-ю, олади, кетади. Жиддийроқ ўғирликка журъати ёки малакаси етишмайди. Бирон муассасага тушиш учун сигнализацияни бартараф этиш зарур, йўл-йўриқни пухта ўрганиш керак. Ундан ташқари ўғирланган молни сотиш муаммоси ҳам бор. Ўғирланган велосипедми ё радиога доир асбоб ускунами, озиқ-овқатми, буларни сотиш қийин эмас. Ўсмирлар ўғирланган молни тезроқ сотишга уриниб уни жуда арзон-гаровга пуллайдилар. Тижорат аҳли ўсмирлардан мол сотиб олаётганда кимлар билан савдо қилаётганини билади. Аммо кўзини чирт юмиб, ҳудди ҳалол топилган молни олаётгандай бўлади. Милиция изига тушса «ўламан, саттор, ўғирланганини билмас эдим», деб тонади. Гап савдога тақалганида бир масалани кўндаланг қўймасак бўлмас: «бола ва савдо», «савдонинг бола тарбиясига салбий таъсири», деган муаммони жамият ҳал қилиши керакми ё йўқми? Авваллари бу масалага жиддий қараларди. Ривожланган мамлакатларда ҳозир ҳам жиддий муносабатда бўлинади. Балоғатга етмаганлар савдо ишига қўйилмайди. Бизда эса бу тўғон бузилиб кетди. Болаларни ҳамма ерда, катта бозордами ё кичикроқ дўкончадами кўриш мумкин. Улар учун кундуз ва кечнинг ҳам фарқи йўқ. Ўн уч- ўн тўрт ёшли болаларни ароқ ёки сигарет сотаётганларини кўриб ажабланмаймиз-у, аммо «фалончининг ўн уч яшар ўғли қорадори сотаётганида қўлга тушибди», деган хабарни эшитсак лол қоламиз.

Қамоққа тушган ўсмирларнинг кўп қисми адашганини, жиноятига яраша жазо олаётганини англаб етади, бу ердан қутилиб кетиш кунини орзиқиб кутади. Маълум бир қисми эса бу ерга тушиб қолишга ўзини сабабчи қилмайди, ўғри тўдасининг бошлиғини ёки бошқа бир аъзосини қоралайди. Бу ердан қутилиб чиққач, ишни пишиқроқ қилиш, яъни дурустроқ тўдага қўшилишни режалаштиради. Баъзан шу ернинг ўзидаёқ ишончли «зўр»ни кўрса, унинг этагини тутди. Шу нуктада «зўр»лар билан уларнинг манфаати бирлашади. Қўлга тушгунича катталарнинг тўдасида дастёрлик қилган, бу ерда эса «зўр»лардан бирига айланган йигит келажагини ўйлаб атрофига ишончли болаларни тўплашга интилади.

Бир ўсмир мастликда кетатуриб дўконча ойнагини синдиради-ю, қимматбаҳо молни олиб кетаётганида қўлга тушади. Янги ўғрибоши бунақаларга унча қизиқмайди. Бундайларни шу ернинг ўзида ишлатиши мумкин. Бир йигитча пули бўлмагани туфайли дўкондордан қарзга бир кути сигарет сўрайди. Илтимосига жавобан ҳақорат эшитгач, кечаси ўртоғи билан келиб дўконни талайди. Изни беркитиш мақсадида бир кечанинг ўзида яна икки дўкончани талайди. Бўлажак ўғрибоши «зўр»ларга мана шунақалари керак

Ҳозирги кунда барча соҳаларда ислоҳ кетаётганини назарда тутиб, бу йўналишда ҳам жиддий ислохотлар зарурлигини таъкид этмоқчимиз. Бу соҳа ҳамиша мутахассис олимлар назоратида бўлмоғи ва иш услублари замонга қараб ўзгариб бормоғи шарт. Ўн беш-йигирма йил аввалги ўсмир-ўғри билан бугунгисининг орасида осмон билан ерча фарқ бор. Бугун эҳтимол катта-катта колониялардан воз кечиш мақсадга мувофиқ бўлар. Бунинг ўрнига ҳар

вилоятда, эҳтимол ҳар воҳада кичикроқларининг бўлгани дурустдир. Ўсмирларнинг ота-оналари ва яқинлари билан кўришиб туриш имтиёзларини кенгайтириш балки яхши самара берар. Балки синфдошларининг келишини ташкил этишда маъно бордир? Руҳий томондан доимий равишда тажрибалар ўтказилиб турилиши, илмий-тадқиқот ишларини йўлга қўйилишидан бўладиган фойдани ҳеч ким инкор этмаса керак. Бизнингча, бу ерда шунчаки «тарбиячи-зобит»лар эмас, илмий тадқиқотга мойиллиги бор кишилар кўпроқ ишлагани маъқул. Чунки у колония остонасини ҳатлаб кириб келган ўсмирни назорат қилинувчи шахс деб эмас, тарбияга ва шафқатга муҳтож инсон, деб қабул қилиб олиши керак. Тарбиячи-зобитлар тарбияланувчи ўсмирни жиноий ишда баён этилган маълумотлар асосида биладилар. Биз уларнинг ишларида нафи тегар, деган умидда бир-икки таклифни айтмоқчимиз:

Ҳар бир тарбиячи-зобит тарбиясидаги ўсмир ҳақида мана бу маълумотларни сўраб, билиб, аниқлаб олса яхшироқ бўларди:

**Колонияга тушгунига қадар қандай шароитда яшади ва тарбия кўрди? Ота-оналари борми, улар қандай юмушлар билан бандлар? Оилада яна бошқа фарзанд борми? Оилада судланиб, қамалганлар бўлганми? Руҳий хасталар ёки майхўрлар мавжудми?*

**Оиланинг моддий аҳволи қандай?*

**Ўсмирнинг қамалгунига қадар ўқишга ёки ишга бўлган муносабати.*

**Бундан аввал қамалганми, милиция рўйхатида турганми, ахлоқи жамоатчиликда муҳокама қилинганми, майда жинояти учун жазо олганми, майхўрлиги туфайли хушёрхонага тушганми?*

**Уни тўғри йўлга солиш учун қандай чоралар қўлланилган, бу чоралар нима учун ижобий натижа бермаган?*

**Жиноят содир этишига қандай шароит туртки бўлди?*

**Жиноят кўчасига кириб қолгунича қилган айблари учун кўрилган чора нима учун унга таъсир қилмади?*

**У ҳаётдаги ўрнини тўғри кўра оладими, ўз кучига тўғри баҳо берадими, инсоннинг меҳнат қилиши лозимлигини тўғри англайдими?*

**У бирон ҳунарга қизиқадими, шу ҳунар туфайли тирикчилик қила олишига ишонадими?*

**Маданий ва маънавий савияни ошириш, деганда нимани тушунади. Ўзининг савиясини оширишга интилиши борми? Ўқишга қизиқиши-чи? Ўқиб, юқори мартабаларга эришмоғига ишонадими?*

**Иродаси қай даражада? Феъл-атвори бошқаларникидан қайси жиҳатлари билан фарқланади?*

**У нималарга кўпроқ қизиқади? Унинг қизиқиши жамият манфаатида зид эмасми?*

**Унда қандай қобилият мавжуд?*

**Дўстликни қандай тушунади? Ким билун ўртоғ-у, ким билан ёв?*

**Колонияга, ўзининг бўлинмасига муносабати қандай?*

**Атрофидагиларнинг муваффақиятидан қувонадими?*

Тарбияланувчи ўсмирнинг бошқалар ҳақидаги фикрини билишда жуда ва жуда эҳтиёткор бўлиш талаб қилинади. Буни улар чақимчилик ўрнида қабул қилишлари ҳам мумкин. Тутқунликда эса чақимчиликнинг кечирилиши қийин.

Совет жамиятининг сўнгги ўн йиллигида болалар колонияси оstonасини 1,2-1,5 миллион ўсмир босиб ўтган эди. Шу далилнинг ўзиёқ жамият яраларининг йиринглаб кетганини кўрсатиб турибди. Болаларни аёвсиз равишда қамашдан қайтмаган жамиятнинг аҳволи бу бўлди.

Колония жазо масканими ё тарбия ўчоғими, деган саволга дарров жавоб қайтаришга уринмайлик. Нима бўлганда ҳам у ерда ғоят зийраклик зарур. Агар ўсмирни қамамай тарбиялашнинг имкони бўлса, шу имкониятдан фойдаланиш зарур. Бу фикр назарий жиҳатдан қаралса, тўғри, аммо амалиётчилар буни қабул қилишлари қийин. Демак, ўрта йўлни топишимиз керак бўлади. Эҳтимол фаннинг бу соҳасида янги йўналиш очишнинг фурсати етилгандир? Фанда «биофизика», «биокиме» каби қўшма йўналишлар мавжуд. Балки ҳуқуқ илми билан руҳшунослик илми ҳам бир нуқтада бирлашар? «Ҳуқуқшунос-руҳшунос» фани қад ростласа болалар жиноятчилигига доир кўп масалалар илмий жиҳатдан ҳал бўлар?

Ассалом, озодлик...
ёхуд ишончсизлик дунёси

Узоқ вақт тўшакка михланиб ётган бемор, шифо нишонаси сезилса ҳам дарров оёққа туриб кетолмайди. Айримларини худди гўдаклигидаги каби атак-чечак билан юришга ўргатилади. Қамокдан чиқиб келган боланинг руҳий аҳволи ҳам шунга ўхшаш бўлади. У неча йил ўтирганидан қатъий назар, озодликдаги ҳаёт тарзидан анча узоқлашган бўлади. Унинг суҳбатлашишдаги кўполлиги, ноўрин сўзларни кўп ишлатиши, овқатланишдаги шошиши, атрофидагиларга гумонсираб боқишлари - булар бошқалар ҳам сезиши мумкин бўлган ўзгаришлардир. Уларнинг ички туйғулари - ўзгалар учун ёпиқ қасрдир. Қамокдан кутилиб чиққан ўсмир умид қилгани - озодликда ўзини ноқулай хис қила бошлайди. Ҳатто ота-онаси яқинлари билан суҳбатлашишдан лаззат олмайди. Балки ўрганиб қолгани жиноят оламининг фуқаролари билан гаплашиб ўтиришни кўмсайди. Уйдагилар даврасида хомуш ўтирган чоғида қамалиб чиққан бирон одам йўқлаб келса, унинг чехраси очилади. Ўша одам билан суҳбатлашишни истайди. Унинг бу ҳолатини қамокқа қайтиш илинжи бор экан, деб баҳоламаслик керак. Зеро, айрим ўсмирларни айнан шу кўмсаши жиноят оламига қайтаради. Шу ўринда мантиқсизлик бордай кўринади: ўсмир тутқунлик даврида озодликка интилди, колониядаги тартиблардан безди. Энди ўтмишни кўмсашини нима деб асослаш мумкин? Қамокда ўтган ойлар, йиллар бегоналар билан яқинлаштирди, айти чокда эса яқинларидан узоқлаштирди.

Агар бола ўғирлиги учун қамалиб чиққан бўлса, ундан ҳадиксираш бошланади. Қариндошлариникига борса «бирон нарсани ўмариб кетмасин», деб изидан кўз узишмайди. Милиция ҳам унинг тавбасига ишонмай, назоратини сусайтирмайди. Бола колония тутқунлигидан озод бўлса-да, ҳар

томонлама назорат тутқунлигида қолиб асабийлаша бошлайди. Очигини айтадиган бўлсак, қамокдан чиққан ўсмирни жамият кучоқ очиб кутиб олмайди. Аксинча жиноят олами қувониб қаршилайди. Керакли нарсалар, хусусан маблағ билан таъминлайди. Оқибатда тўғри яшаш истагида чиққанларнинг айримлари тавбаларини унутадилар.

Қамалиб чиққанларни биров ишга қабул қила қолмайди. Улар аввалги ишларига ҳам қайтолмайдилар. Компьютер ўйинхонасининг бошлиғи шундай болани ишга қайтиб олмайди. «Компьютерларим ўғирланса ким тўлайди?» деди. Моддий томондан қаралса, у ҳақ. Лекин уни маънавий томон мутлақо қизиқтирмайди. Қамалиб чиққан бола ундан ўч олиш учун ҳам ўйинхонасини ўмариб кетиши мумкинлигини ўйламайди.

Ч. исмли ўсмир безорилиги учун ушланиб, қамалиши лозим бўлганида у ишлайдиган корхона ўртага тушиб, кафилликка олади. Бу албатта, олижаноблик белгиси. Аммо кафилликка олиш - қамокдан қутқариб қолишгина эмас. Корхонанинг кафилликка олгани - шу йигитчани ўзимиз тарбия қиламиз, деган ваъдани англатади. Ч. қамокдан қутилиб қолгач, икки ойдан сўнг ишдан бўшаб кетади. Корхона уни олиб қолишга ҳаракат ҳам қилмайди. Кафилликка олишга олиб қўйиб, кейин «битта безоридан қутулсак қутулибмизда», дейди. «Кишини меҳнат тарбиялайди», деймиз. Бу ҳақиқатни инкор этмаймиз. Аммо ҳар қанча ишлашга мажбур қилинг, агар маънавий камолот масаласи ҳал этилмаса, бу зўраки меҳнат ижобий самара бермайди. Корхонада маънавий камолот масаласи билан шуғулланувчи одам йўқ эди. Ч.дан эртадан кечгача дастгоҳ ёнидан жилмай ишлашни талаб этишди. Кунда неча марталаб уни қамокдан олиб қолишганини таъна қилишди. Ч. бу ердан кетди-ю, озод қушга айланди ва нодон қуш каби яна тузоққа илинди. У бир ярим йил колонияда ўтириб, яхши хулқи учун муддатидан илгари озод қилинди. Аввал ишлаган жойига қайтмоқчи бўлди. Олишмади. Қамокдаги «зўр»ларнинг тавсияси билан катталар тўдаси уни бағрига олди.

К.нинг тақдири ўзгачароқ бўлди. У қамокдан чиқиб ота-онаси ёнига қайтмай, шаҳарда яшайдиган бувисиникига келади. Шу ерда яшаб, тўғри йўлга тушишни ният қилади. Аммо ишга жойлашишга улгурмай бувиси вафот этади. Уйни набираси номига васият қилган бўлса-да, К. шаҳар рўйхатига(пропискасига) олинмайди. Бу дегани уни биров ишга ҳам ололмайди. Оқибат К. ҳам жиноий тўдадан паноҳ топади.

Қамалганларнинг аксари ишдан ёки ўқишдан ҳайдалишган бўлишади. Корхона ва муассасалар 18 ёшга тўлмаган ўсмирни ўз хоҳишича ишдан бўшатишга ҳақли эмаслар. Улар бундай ҳол юзага келганда вояга етмаганлар билан ишлаш комиссиялари билан маслаҳатлашган ҳолда маълум бир қарорни қабул қилишлари керак. Бу ўринда қонунни бузсалар-да, ҳеч ким уларга бирон чора кўрмайди. Хатто судда «шу ўсмир ишдан ҳайдалиб кўчада қолгани учун жиноят қилди», деган гапни эшитмаймиз. Аксинча уни шахсини аниқлаш жараёнида «ёмонлиги учун ишдан ҳам ҳайдалган», деб таъкид этилади. «Бола ёмон экан, уни яхши тоонга буриш учун қандай чора кўрилди?» деган савол кун тартибига қўйилмайди.

Айрим йиллардаги кузатувлар натижаси шунини кўрсатадики, қамалганларнинг 53-60 фоизи жиноят билан қўлга олинганга қадар бирон ерда ишлаган, 35-40 фоизи эса ўқиган. 5-6 фоизи ҳеч қаерда ишламаган, ўқимаган. Демак, ишлаган ва ўқиганлар қамокдан чиқиб борадиган жойлари тайин. Аммо... Ҳамма бало шу «аммо»да. Қамокдан чиққанларнинг 10-15 фоизи ярим йил орасида яна жиноят билан судланишининг сабаби ҳам ўша «аммо»да.

Қамокдан чиққан ўсмирларни катталарнинг пишиб-етилган тўдаси эҳтиётлик билан қаторига олади. Уларга жиддий иш топширилмайди. Уларга асосан дастёрликни топширишади. Чунки улар ўсмирлар билан ишлашнинг хатарли эканини билишади. Ўсмирларни қаторига бемалол тортавериши мумкин бўлган тўдалар асосан 20-25 ёшдагилар бўлишади. Ёки жиноят оламида иши юришмаган яқка шахслар ҳам ўзларига тортишга уринадилар. Ўсмирларни жиноятга тортиш қонун йўли билан жазоланади. Лекин уларни жазога тортиш осон иш эмас. 3. исмли бола такси ёллаб, овлоқроқ ерга борганда ҳайдовчининг бошига болга билан уриб беҳуш қилади-ю, пулини ўмариб, қочади. Буни бола ўз ташаббуси билан қилган ҳам бўлиши мумкин. Лекин айтиш ҳолатда унга қўшни уйда турувчи С. исмли ароқхўр йўл-йўриқ ўргатган. Аммо бу айбни у бўйнига олмайди. Милиция эса оқилона йўл тутиб, 3.ни ҳам қўйиб юборади. Орадан вақт ўтиб, «устоз-шогирд» дўкон қулфини бузишаётганида биргаликда қўлга олинадилар.

Жамиятдан меҳрибонлик кўрмаган ўсмирларнинг айримлари 2-3 ёки 4-5 киши бўлиб ўзларича тўда тузишлари ҳам мумкин. Лекин бу тўдаларнинг умри узоқ бўлмайди. Тез орада қамокқа қайтиш билан яқунланади. Қамокдан кейинги чиқишида қандай дунёқарашга эга бўлишини айтиш шартмикин?

Демоқчимизки, бўйсунмас болаларни жиноят жари ёқасида тутиб қолиш учун қанчалик зийраклик, меҳр-шафқат, донолик зарур бўлса, қамокдан чиққанлар учун бу эътибор икки қарра зарурроқдир. Шунини назарда тутиб бир таклифни ўртага қўймоқчимиз:

Қамокқа тушган ўсмирлар ва озодликка чиқарилганлар билан иш юритувчи бир хайрия жамғармаси тузилса. (Эҳтимол унинг номи «Шафқат» бўлар?) Жамғарма болани қамокқа тушган онидан бошлаб назоратига олса. Яъни вақти-вақти билан ундан хабардор бўлиб турса. Лозим бўлганда колония маъмурияти олдида унинг ҳуқуқини ҳимоя қилса. Агар боланинг ота-онаси ёрдамга муҳтож бўлса, уларга ҳам кўмак бериб турса. Хуллас, тутқун ўсмир ўз атрофида меҳрибонлар борлигини, озодликка чиқса хор бўлмаслигини ҳис қилиб турса. Жамғарма фаоллари уни қамокдан чиқиб келишидан кутиб олишса. Озодликдаги ҳужжатларини расмийлаштиришни тезлатишга ёрдам беришса. Хуллас, барча соҳада унинг ҳуқуқларини ҳимоя этса. То ишга жойлашиб, ўзини ўнглаб олганга қадар моддий жиҳатдан ҳам кўмаклашиб турса. Хуллас, адашган ўсмирнинг ҳаётдаги ўз ўрнини топиши учун нимаики зарур бўлса, шу ишларга масъул бўлса, қамоқхонага қайтариб борадиган йўллар тамоман беркилармиди...

Қамоқдан чиқиб келган ўсмирнинг кўнгли ўксик эканини зинҳор унутмаслигимиз керак. Кўнгли чўккан одамнинг кўнглини кўтармоқлик, савоб дейдилар. Ҳазрат Навоий бунинг савобини бузилиб ётган Каъбани обод қилиш мартабасига тенглаштирадилар. Дейдиларким:

*Кимки, бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай
Ончи борки, Каъба вайрон эрса обод айлағай.*

Ва ниҳоят:

Ва ниҳоят, фикрларимизни хулосалаш фурсати етди.

Аввало фикрларни баён этмоғимизда куч-қувват берган, тўғри йўлни кўрсатган роббимиз Оллоҳга шукрлар қиламиз. Бирон ерда адашган бўлсак тавба қиламиз ва сиз азизлардан, ҳам узр сўраймиз. Вақтингизни аямай биз билан муҳим бир масалада ҳамсуҳбат бўлганингиз учун раҳматлар айтамиз. Оллоҳ то қиёматга қадар зурриёдларингизни жиноят олами балоларидан асрасин.

Ҳазрат Навоий деган эканларким:

*Кимса минг йил комронлик қилса билким, арзимас
Даҳр аро бир лаҳза бўлмоққа биров коми била.*

(Айтилмоқчики, минг йил муроду мақсадинга етиб шоду хуррамликда яшаганинг ўзгаларни муродига етказмакка сарф этган бир лаҳза умрингга арзимаёди.)

Камина ҳам шу ниятда сизларни - ота-оналар ва тарбиячиларни суҳбатга чорлаган эдим. Гапни мухтасар қилолмаган бўлсам, айбситманг. Масала шунчалик муҳим эди-ки, уч-тўрт сўз ила баён этмоқликнинг имкони бўлмади. Ўйиборингизга ҳавола этилган мисоллар ва рақамлар бир ойнинг ёки бир йилнинг маҳсули эмас. Кузатишлар кўп йиллар давомида олиб борилди. Суҳбатимизда келтирилган айрим рақамлар баъзи биродарларимиз учун балки эскириб қолгандай туюлар. Эҳтимол «қамалиб чиққанларнинг 10 фоизи ярим йил ичида яна қамоққа қайтади», деган мисолимиз 2002 йилда саккиз ёки ўн икки фоизни ташкил этгандир. Биз бу ўзгаришлар мумкинлигини инкор этмаймиз. Бизни ўйлантирадиган, ташвишга соладиган нарса рақамнинг катта ёки кичиклиги эмас, балки шу ҳолнинг мавжудлиги. Қамалиб чиққанларнинг 1-2 фоизи яна қамалса ҳам биз ўйиборимизни сусайтирмаслигимиз керак. Ўйиборимиз сусайдими, демак, бу рақам келгуси йили 20 фоизни кўрсатиб қўйиши ҳам мумкин.

Ўсмирлар руҳиятини таҳлили жараёнида баён этилган фикрларга қўшилмаслигингиз ёки уларни бутунлай рад этмоғингиз ҳам мумкин. Биз мутлақ тўғри фикрга даъво қилмаймиз. Биз баёнларимизни ўйиборингизга ҳавола этиб назария яратишни мақсад қилиб қўймаганмиз. Шубҳасизки, бу масалаларни биздан кўра яхшироқ биладиган, яхшироқ идрок этадиган олимларимиз ҳам кўп. Камина олим эмас, балки, ҳуқуқ илмидан бир чимдим, руҳшунослик илмидан бир чимдим биладиган бандадир. Умид улки, олимларимиз бу мавзудаги суҳбатни давом эттирсалар, ўсмирларнинг руҳий

оламига доир яхши-яхши рисоалар битиб халққа инъом этсалар. Уларнинг бундай хайрли ишларига Оллоҳдан мадад сўраймиз.

Дуо қиламиз: ҳеч кимнинг суюкли фарзанди жинойт кўчасига яқин ҳам келмасин. Фарзанд дунёга келганда, ота-она қалбида туғилган ширин орзу-умидлар амалга ошсин. Оллоҳ ҳеч бир бандасини ҳидоятдан адаштирмасин. Омийн йа Роб ал-олабийн.

Мундарижа

Биринчи бўлим: Остона

Бурилиш нуқтаси ёки «ким айбдор?».....	4
Бўйсунмас болалар.....	12
Бўш вақт.....	23
«Мен» - ўзликни англаш.....	42
«Қил кўприк».....	60

Иккинчи бўлим: Тутқунлик

Жинойт кўчасининг очик дарвозаси.....	83
Жарроҳнинг тиғи.....	110
Нақадар шафқатсизсан, эй ёруғ дунё.....	121
Ассалом, озодлик...	
ёхуд ишончсизлик дунёси.....	135